Евгения Генчева
Eugénia Genčeva

РИМСКИТЕ ФИБУЛИ ОТ БЪЛГАРИЯ

от края на I в. пр. н. е. до края на VI в. на н. е.

LES FIBULES ROMAINES DE BULGARIE

de la fin du Ier s. av. J.-C. à la fin du VI s. ap. J.-C.

© Евгения Генчева – автор, 2004
© издателство "Фабер", 2004

ISBN 954-775-264-2

Евгения Генчева
РИМСКИТЕ ФИБУЛИ ОТ БЪЛГАРИЯ от края на I в. пр. н. е. до края на VI в. на н. е.
•
Формат 70x100/16
Печатни коли 12,5
Издателски коли 10,75
•
Faber – В. Търново (062) 35 256
e-mail: faber@trafficbg.com

Евгения Генчева

Eugénia Genčeva

РИМСКИТЕ ФИБУЛИ ОТ БЪЛГАРИЯ

от края на I в. пр. н. е. до края на VI в. на н. е.

LES FIBULES ROMAINES DE BULGARIE

de la fin du Ier s. av. J.-C. à la fin du VIe s. ap. J.-C.

Велико Търново
2004

СЪДЪРЖАНИЕ

Въведение 7

1. История на изследванията върху римските фибули 9

2. Типология на римските фибули от България 14

I. Фибули с остатъчна латенска конструкция 15
II. Отливани фибули с пружинен механизъм 24
III. Дъговидноизвити фибули с шарнирен механизъм 37
IV. Фибули с висок иглодържател 46
V. Фибули с подвито краче 51
VI. Късноримски шарнирни фибули 59
VII. Дискови фибули 65
VIII. Фибули без шарнирен или пружинен механизъм на иглата 76
IX. Изключения 78

3. Произход, развитие и употреба на римските фибули от България 82

Типология на римските фибули (резюме) 92

Използвана литература 126

Таблици 137

TABLE DES MATIÈRES

Introduction 7

1. Histoire des recherches sur les fibules romaines 9

2. Typologie des fibules romaines de Bulgarie 14
- I. Fibules de construction laténienne dérivée 15
- II. Fibules à ressort moulées 24
- III. Fibules à charnière arquées 37
- IV. Fibules à haut porte-ardillon 46
- V. *Fibeln mit umgeschlagenem Fuss* 51
- VI. Fibules à charnière du Bas-Empire 59
- VII. Fibules plates 65
- VIII. Fibules sans charnière ou ressort de l'ardillon 76
- IX. Types exogènes 78

3. Origine, développement et utilisation des fibules romaines de Bulgarie 82

Typologie des fibules romaines de Bulgarie (résumé) 92

Littérature citée 126

Planches 137

ВЪВЕДЕНИЕ

Фибулите са едни от най-податливите на класификация и типология археологически материали. Те са и сред най-точните хронологически репери. Ето защо сбирките от почти всяка провинция или област на Римската империя се обработват (понякога и многократно) и издават в отделни томове.

В това отношение публикацията на материалите от България е закъсняла, тъй като до момента няма цялостно изследване. Представената книга е пръв опит за класификация, типология и датиране на римските фибули, намерени в българските земи. За постигането на целта е предложена една съвременна типологична система, която според мен най-добре отговаря на характера на находките. Спецификата при тях се състои в кратките серии, т. е. не притежаваме сбирки с многобройни еднакви екземпляри (в известно отношение изключение тук са находките от Апиария). За сметка на това разнообразието е огромно и е често явление някои от типовете да са представени само от един екземпляр. Подобна структура свидетелства за малката продукция и употреба на този вид материал, а от своя страна те позволяват да се правят определени изводи върху характера на облеклото, носено през римската епоха.

Териториално книгата обхваща днешните български земи, като в изложението са проследени появата и разпространението на отделните типове в по-близките или по-далечните римски провинции. В хронологически аспект е засегнат периода от края на I в. пр. н. е. до края на VI в. на н. е., т. е. от управлението на император Август (27 г. пр. н. е. – 14 г. на н. е.) до края на късната античност. Първата дата се определя от началото на утвърждаването на римската власт в цяла Европа и от разпространението там на първите римски фибули тип AUCISSA, произвеждани в Северна Италия. Крайната дата съвпада с излизането от употреба на разглежданите закопчалки за дрехи. През VII в. няма сведения за производство на фибули и откриването им се ограничава до единични, вторично преупотребени екземпляри.

В книгата са използвани всички публикувани находки, както и голяма част от непубликуваните колекции на музеите в България. Тук е мястото да изкажа огромната си благодарност към колегите от страната, които ми предоставиха материали и без чиято помощ бе немислимо написването на този труд. Естествено в него не са илюстрирани всички намерени фибули, но са представени типовете, които се срещат в българските земи. Извън монографията остават фибулите, определяни като германски. Те са предмет на друго изследване, насочено към установяване на връзката им с различните варварски племена. Изключение тук са двуделните фибули с подвито краче, които, макар и приемани за германски, имат огромно разпространение на територията на балканските римски провинции.

В бъдеще, с натрупването на нови данни от разкопките, предложената типология вероятно ще претърпи промени, но тя е основата, върху която може да се доизгражда и усъвършенства класификацията и хронологията на тези материали. Увеличаването на броя на затворените комплекси с фибули ще има решаващо значение за по-доброто им датиране.

декември 2003 г. ст.н.с. II ст. д-р Евгения Генчева
София Археологически институт и музей – БАН

1. ИСТОРИЯ НА ИЗСЛЕДВАНИЯТА ВЪРХУ РИМСКИТЕ ФИБУЛИ

Първите изследвания върху римските фибули се появяват още в края на XIX в. Това са трудовете на O. Tischler (1881, 1885). Макар и несъвършени (от днешна гледна точка), тези опити за датиране и класификация и за определяне на различните типове обръщат внимание върху посочените находки. Развитието на археологическите проучвания и увеличаването на разкопките скоро довеждат до натрупване на материали и до появата на първата монография, написана от O. Almgren (1897, 1923², 1975³).

Достойнствата на труда определят важното му място в науката, включително и днес. Преди всичко са събрани всички фибули, разпространени в Барбарикум и в някои римски провинции; дадено е определение на отделните типове (наименованията, употребени в изследването, продължават да са актуални); обособени са седем основни групи, в които влизат всички известни типове. Използваният метод на класификация се базира на предполагаеми генетични връзки, които свързват произхода на всеки тип с един или с няколко по-ранни. Този еволюционен принцип, заимстван всъщност от ботаниката, позволява да се прецизира хронологията на всеки екземпляр. Той оказва силно въздействие върху типологичната школа в археологията, която бързо се развива, и подрежда всички видове материали по посочения модел.

Принципите на класификация, използвани от O. Almgren, имат обаче и някои отрицателни последствия. Не може да се пропуска, че те предполагат съществуването на големи производителни центрове, от които изделията се разпространяват по цялата Империя и извън нея. Вече е известно, че подобна централизирана система на дистрибуция не съществува. Еволюционният принцип се опира и на йерархията на типовете, която не отговаря на действителността по отношение на разпространението им или на периода на употреба. Доказано е, че един вариант може да се употребява много по-дълго и по-често отколкото типа, от който произлиза.

От друга страна, типологизацията и нейното сляпо прилагане не позволяват да се обърне внимание на т. нар. имитации. Не разпространението на самите изделия, а модата в производството и в технологията им предизвиква унификация на формите в различните работилници. Разпространяват се не продуктите, а идеята за тяхната направа. Затова и след появата на даден тип той получава множество модификации, при които понякога от първоначалния модел не остава почти нищо. Тези така получени нови типове започват самостоятелен живот, на свой ред се трансформират и в отделните райони на Римската империя от тях се появяват съвсем нови форми.

В крайна сметка прекалената типологизация в труда на O. Almgren довежда до забавяне на изследванията върху фибулите. През цялата първа половина на XX в. археолозите се стараят да "наместят" новооткритите типове в готовите таблици (Frischbier, 1922; Preidel, 1928; Kovrig, 1937; Exner, 1939; Sellye, 1939; von Patek, 1942; Popescu, 1938, 1945). Посочените публикации имат обаче голямо значение за привеждането в известност на огромни колекции, което пък позволява да се навлезе в нова фаза на изследванията върху фибулите.

През 50^{те} години на XX в. продължава издаването на различни музейни сбирки и на частни колекции. Появяват се и първите корпуси. L. Lerat (1956, 1957) издава фибулите от отделни райони на Франция, но приема по-различна система от тази на O. Almgren. Той разглежда всички достъпни данни за датирането на всеки екземпляр, като най-пълноценно използва тези от затворените комплекси. Подходът позволява да се усъвършенства хронологията на типовете, да се определят фазите на развитието им без на всяка цена те да се вместват в някаква таблица и да се разглеждат като произлезли от един общ ствол, какъвто е групата на O. Almgren.

По друг път тръгват и немските археолози. Те публикуват комплексно находките от всеки археологически обект. Методиката позволява да се направи типология, която да отговаря на стратиграфията му. Този начин на работа дава отлични резултати, когато се разглеждат например материали от ранните кастели по Горен Рейн или Горен Дунав. За тях най-често се разполага с исторически данни за периода на съществуването им, затворено в рамките на едно-две десетилетия. Тук процентното участие на отделните типове е важно доказателство за хронологията им. Публикациите на фибули и от други германски обекти с добра стратиграфия и хронология също допринасят за определянето на точните граници на производство и употреба на отделните типове.

Благодарение на този метод през 70^{те} години на XX в. много от находките се предатират значително по-рано, което предизвика и промяна на цялата относителна хронология на римския период (Glüsing, 1972).

Сред огромната литература, посветена на фибулите, може да се открият различни типологични системи. Някои от тях наблягат върху конструктивния аспект и класифицират фибулите на базата на механизма за затваряне на иглата — пружина или шарнир. Основен представител на тази школа е E. Riha (1979), която обработва материалите от Аугст. Според посочения белег фибулите се делят на едноделни и двуделни с пружина или на такива с цилиндър за шарнира и без него. В последния случай са отделени различните видове направа на леглото за оста на шарнирната конструкция.

При публикацията на фибулите също от един обект — от Лауриакум, друг подход използва W. Jobst (1975). Благодарение на прецизната стратиграфия на обекта, материалите, разделени на общоприетите типове и варианти, имат много добра хронология, отнесена от една страна, към самия обект, а от друга, към цялостното им разпространение в рамките на Империята.

Отделен аспект на изследванията са трудовете, посветени на конкретни типове. В подобни монографии се събират известните екземпляри от една по-голяма територия или даже от цялата Римска империя. При тях главният акцент пада върху разпространението и употребата на даден тип, като се търсят местата на производство и характерните белези на отделните работилници (Chenet, 1926; Bergthol, 1931; Exner, 1939; Kuchenbuch, 1954; Behrens, 1954/1957; Marović, 1961; Thomas, 1963; van Buchem, 1966; Diaconu, 1971; Bonis/Sellye, 1988).

В последно време все по-често се използва друга схема за класификация и типология на римските фибули. Известна в литературата като модел-серия, тя приема съществуването на идеален образец, който се възпроизвежда в различни, равностойни помежду си серии (Feugère, 1985). Приложеният принцип измества йерархичната стълбица, предлагана от O. Almgren, и е много подходящ за обработка на материали с голямо разнообразие. Идеалният модел обединява чертите на всички серии, независимо колко отдалечени са те от него. От своя страна сериите могат да се комбинират помежду си и от комбинациите между тях се появяват нови идеални модели. По този начин се образуват групите фибули, които обаче не са по-висока таксономична единица, а само обобщаващ елемент на различните типове.

Ако трябва да се обясни образно, този принцип на класификация изглежда така: даден човек купува фибула от работилница в Северна Италия, но е изпратен по работа в Мизия. Като отива там, носената от него фибула е забелязана от местен занаятчия. От своя страна той разглежда продукта и се опитва да го възпроизведе, но това никога не е абсолютно точно. Майсторът внася своето изкуство и разбиране в произведението си. Очевидно се получава разновидност на първоначалния модел. Тя продължава да се изменя в следващата работилница, където попада. Именно тези продукти са имитациите или сериите, които водят началото си от един модел. Така опростено може да се илюстрира този принцип, използван за изработване на типология на фибулите.

В някои работилници, където занаятчията си служи с лекота с различните техники на леене или на загряване и обработка на метала, се достига до създаването на нови форми, при които се комбинират характерните белези на различни типове. С една дума появява се нов идеален модел, който от своя страна е имитиран от останалите майстори. Същото се отнася и за разпространението на новите технологии и техники при обработката на суровината. Те се разпространяват пак по пътя на имитациите и във всяка работилница могат да се открият новаторски изменения, повече или по-малко приемани от останалите.

Темата за римските фибули е слабо разработена в България. Публикувани са само единични статии, в които са обнародвани избрани материали от музейните фондове, без конкретен археологически контекст (Стефанов, 1958, 1961; Бръчкова, 1963). Най-съществен принос имат работите на А. Хараламбиева, които представят главно сбирките на музеите от Североизточна България.

Находките оттам са често закупени или открити случайно, т. е. те също са лишени от археологически контекст. Класификацията и датирането им се основават на аналогии от други римски провинции и обикновено са силно разтеглени във времето. В многобройните публикации не е предложена единна типология, която да следва определени принципи, а не рядко като типообразуващи фактори се изтъкват различни белези, което води до грешно определяне на самите фибули (Хараламбиева, 1992, 1993, 1994, 1996/97, 1996/97а; Хараламбиева/Андреева, 1994/1995; Хараламбиева/Атанасов, 1991, 1992; Хараламбиева/Иванов,1986). Известен брой екземпляри са публикувани и при представянето на материалите от разкопките на обекти от римската епоха, но в тези случаи те не са обект на обширни изследвания.

При описването на дадена фибула е в сила общоприетата терминология, която обикновено е преведена от немски. Същото се отнася и за наименованията на типовете. За резюмето е използвана терминологията, предложена от M. Feugère (1985). За уточняване на някои от елементите е приложена скица с обяснения.

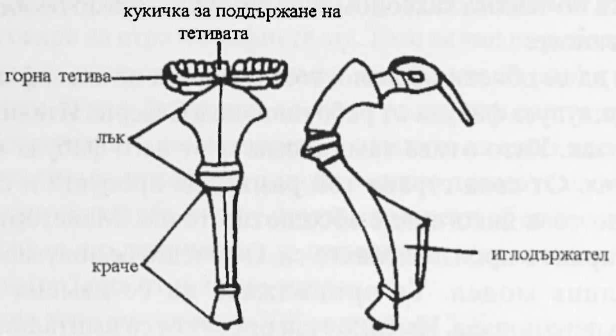

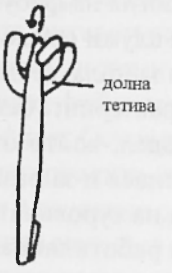

Едноделна фибула

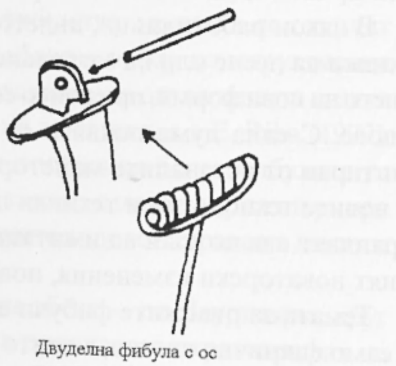

Двуделна фибула с ос за пружината

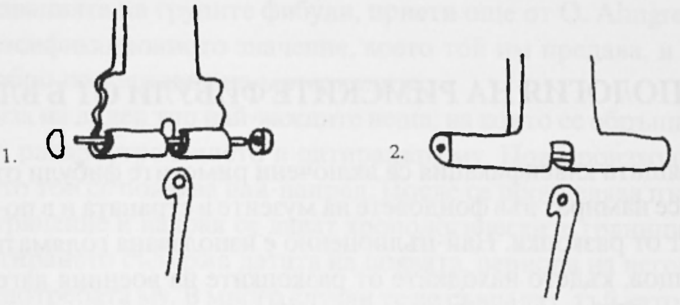

Прекрепване на шарнирния механизъм към фибулата:
1. чрез подвиване на края на лъка отгоре надолу
2. чрез специален цилиндър, в който се поставя оста на шарнира

2. ТИПОЛОГИЯ НА РИМСКИТЕ ФИБУЛИ ОТ БЪЛГАРИЯ

В настоящата класификация са включени римските фибули от българските земи, които се намират във фондовете на музеите в страната и в по-малка степен произхождат от разкопки. Най-пълноценно е използвана голямата колекция на музея в Свищов, където находките от разкопките на военния лагер и ранновизантийски град Нове имат добра стратиграфска документация, която позволява и точно датиране. Възприетата класификационна система се доближава до споменатата модел-серия, като най-добре отговаряща на структурата на находките. При предложения подход основна таксономична единица е типът, поради което е необходимо дефиниране му. За неговото определяне най-важни са три основни показатели – технологичен, конструктивен и генетичен.

По технологичен признак фибулите се делят на два вида – на изработени чрез извиване и изчукване на метална тел или пластина и на отливани в калъп. Първият е по-характерен за латенските фибули, докато отливаните в калъп са типично римски.

По конструктивен признак фибулите също се делят на два типа: едноделни и двуделни. Първите са направени от една част, от която чрез отливане или огъване са извити лъкът, крачето, пружината и иглата. Двуделните се отличават по изработените отделно от лъка пружина или шарнир. Те се състоят от няколко части, най-често свързани заедно с шарнирна връзка или чрез оста, около която е завита пружината, прикрепена по различен начин към лъка.

Генетичният признак се отнася за идеалния модел, от който произхождат. Той обобщава всички характерни черти на даден тип и от него зависи формата на лъка, на иглодържателя, на завършека на крачето и др.

Съчетанието на трите основни белега позволява да се определят типовете фибули, включени в класификацията и обозначени с арабски цифри (1, 2, 3...). Повечето от тях съвпадат с известни от други провинции материали, но се появяват и такива, които имат локално, балканско разпространение и до сега не са били предмет на класификация и датиране.

Освен типове в предложената класификация се употребява и понятието вариант, съответно 1а, 1б, 1в... Уточняването му се базира на второстепенни белези — различия в украсата, наличие или липса на допълнителни елементи като например цилиндър на пружината, подпорни плочки за нея и др. Тези разлики не определят самостоятелен тип, а по-скоро са помощни при издирването на различни работилници и очертаването на разпространението на тяхната продукция.

Типовете фибули са обединени в по-големи групи според една или повече основни общи черти. За улесняване на цялостното подреждане на материала са използвани названията на групите фибули, приети още от O. Almgren. Те обаче нямат това класификационното значение, което той им предава, и служат по-скоро за по-добро подреждане на материалите.

При анализа на даден тип най-важните неща, на които се обръща внимание, са произходът, разпространението и датирането му. Под произход се разбира мястото, където той се появява най-напред. После се проследява пътят на неговото разпространение и накрая се дават хронологическите граници на използването му. Датирането съдържа датата на появата, периода на неговото производство и на употребата му. В много случаи те не съвпадат, тъй като ползването продължава по-дълго от времето на производство. Това се отнася особено за екземплярите от благородни метали или за такива с голяма артистична стойност.

I. ФИБУЛИ С ОСТАТЪЧНА ЛАТЕНСКА КОНСТРУКЦИЯ

Тук са събрани находки от периода на прехода между къснолатенската и римската епоха или от републиканския към императорския Рим. В голяма степен те запазват някои от характерните черти на латенските фибули, като например това, че всичките са едноделни, пружината, която излиза от лъка е къса, широка, билатерална, без специална ос за поддържане, с горна или долна тетива. От друга страна, разглежданите материали вече притежават някои от белезите на римските фибули, като рамков иглодържател, изработен чрез отливане или изчукване, а не вследствие на подгъването на крачето — типично за късно-латенските фибули.

Друга съществена черта е, че най-често думата е за единични находки — случайни за българските земи. Не трябва да се забравя и недостатъчната степен на проученост на селищата от преходния период (I в. пр. н. е. – I в. на н. е.), която на свой ред влияе и предопределя малкия брой на откритите предмети.

Тип 1. Тип Йезерине (Табл. I, 1)

Фибулите са едноделни, с дъговидно извит лък, обикновено с правоъгълно сечение, без украса. Крачето е отделено от лъка с малко пръстенче и е значително по-тясно. Пружината е с 4 навивки с долна тетива. Иглодържателят е малък, четириъгълен с ажурно изрязано кръгче. Находката произхожда от късните ями, вкопани в селищната могила “Юнаците”, Пазарджик (табл. I, 1) и засега е единствена от българските земи.

Произходът и разпространението на типа са свързани с три района – Южна Франция (Feugère, 1985, 253), Северна Италия (Ettlinger, 1973, 42) и епонимична Далмация (Fischer, 1966, 10; Bojović, 1983, 19). За пръв път той е дефиниран като италийски къснорепубликански от J. Werner (1961, 146). От картографирания материал (Rieckhoff, 1975, 24 – 25, Taf. 12) се вижда, че най-много екземпляри са намерени по Далматинското крайбрежие и в Северна Италия, но такива се срещат и на о. Сицилия и в Калабрия. До сега обаче е локализирана само една работилница — в Мейак в Лангведоция, Южна Франция (Feugère, 1985, 253).

Най-често разглежданите фибули се срещат в цивилни селища с по-стари латенски традиции или в келските опида. Болшинството добре датирани комплекси с тях са открити в яподинските некрополи в Йезерине и Рибич от долината на р. Уне (Maric, 1968). Появата им там се отнася към втората половина на I в. пр. н. е. (Maric, 1963, 71; Rieckhoff, 1975, 26 – 28). Малко по-късно те са датирани в Галия – 20 г. пр. н. е. – 20 г. на н. е. (Feugère, 1985, 258). E. Ettlinger (1973, 42) предлага да се поставят през ранния I в. на н. е. Тя се опира на единични добре датирани комплекси и на факта, че те се срещат заедно с тип Aucissa. На базата на гробните находки от долината на р. Уне периодът на използването им в Далмация е уточнен между 35 г. пр. н. е. до 10/20 г. на н. е. (Maric, 1968).

Единичните екземпляри, намирани извън зоната на тяхното масово разпространение, имат доста по-късни дати. Например фибулата с Мьоринген е отнесена към втората третина на I в. на н. е. (Voigt, 1969, 36), а находката от Поступки в Моравия — към целия I в. на н. е. (Peškar, 1972, 66).

Прегледът на датирането на фибулите тип Йезерине показва, че те са типични за прехода между I в. пр. н. е./I в. на н. е., като вероятно са в употреба и през първата половина на I в. Поради липсата на други данни същата хронология се отнася и към находката от “Юнаците”. Този тип не е характерен за българските земи и най-вероятно е донесен от Далмация.

Тип 1а. Тип Горица (Табл. I, 2).

При разкопките на некропола в Рибич в гроб 56 са открити фибули с квадратно или с овално сечение на лъка — вариант на горния тип. Те имат по-опростен лък без пръстен.

Един екземпляр от България е случайна находка от брега на р. Дунав край Лом (табл. I, 2). Тя не се различава от класическите. Върху лъка с овално сечение има украса от врязан елховиден орнамент. Малко по-различна е находката от Големаново кале при с. Садовец, Плевенско. При нея лъкът е по-широк, с две ребра отстрани по протежение на дължината му (Uenze, 1992, 137, Taf. I, 1).

Разпространението на тип Горица се покрива почти напълно с това на тип 1, с една разлика, че не е намиран в Калабрия и на о. Сицилия. Датирането му съвпада с това на предния, т. е. от края на I в. пр. н. е. до първите десетилетия на I в. на н. е. (Rieckhoff, 1975, 32). За фибулата от Лом няма данни. Тя е случайна находка и заедно с други материали свидетелства за съществуването на значително по-ранно от кастела Алмус селище в околностите на Лом. Находката от Садовец също показва, че там има и по-ранно селище от изследваната късноантична крепост.

Тип 2. Тип Наухайм (Табл. I, 3)

Тук спада един екземпляр, открит случайно при изкопни работи при с. Негованoвци, Видинско (Филов, 1911, 273) (табл. I, 3). Това е едноделна фибула с леко стесняващ се към крачето лък. Пружината е много дълга с 20 навивки и горна тетива, завита около лъка. Крачето е равно отрязано. Иглодържателят е рамков, четириъгълен, отливан в калъп, с правоъгълен отвор в средата. Посочената особеност причислява находката към тип Наухайм, чийто произход и датиране са едни от най-оспорваните в науката.

Типът обединява екземпляри със среднолатенска конструктивна схема, които имат пружина с 4 навивки и долна тетива, и е с отливан рамков иглодържател. Той е разпространен в района на р. Рейн и в Южна Франция (Werner, 1955). Находките принадлежат към т. нар. култура на опидата (Feugère, 1985, 228).

Изключително западното му разпространение има само две изключения. Едното от тях е екземпляр, намерен в Олимпия (Furtwängler, 1890, Taf. 65, 1136), а другото е фибулата от Гомолава, селище със запазени келтски традиции (Брукнер/Даутова-Рушевльан/Милошевич, 1987, 59). Последната находка е доста подобна на тази от Негованoвци и позволява те да се приемат като вариант на западните фибули тип Наухайм, но с дълга пружина.

Хронологията на типа е дискусионна. J. Werner (1955, 175) го датира през втората половина на I в. пр. н. е. J. Gourvest (1956, 11) го смята по-характерен за първата половина на I в. пр. н. е. M. Feugère (1985, 224) го поставя общо в края на II в. пр. н. е. или в началото на I в. пр. н. е. до около 80^{те} години на I в. пр. н. е. Фибулите, намерени в кастела Залбург, предхождат неговото строителство (Böhme, 1972, 10), а екземплярите от Хюфинген са от 50 – 20 г. пр. н. е. (Rieckhoff, 1975, 30). От светилището в Мартини, Швейцария са известни подобни фибули от периода 70 – 20 г. пр. н. е. до времето на император Тиберий (14 – 37) (Vodoz, 1983, 78).

При сравнението на всички данни става ясно, че за находката от Негованoвци трябва да се приеме дата от втората половина на I в. пр. н. е. до самото начало на I в. на н. е.

Тип 3. Фибули с дъговидно извит лък и дълга пружина (Табл. I, 4 — 7)

Типът се характеризира с дъговидно извит лък с кръгло или ромбовидно сечение, с дълга пружина с горна тетива, завита около лъка. Крачето завършва с малко топче и четириъгълен иглодържател. Всички материали имат сравнително големи размери – 8,5 – 10 см. Сред отделните екземпляри се наблюдават някои различия, които са важни за тяхното датиране. Така например фибулата от Болярово, Хасковско (табл. I, 4) е изработена от бронзова тел с овално сечение и е със сравнително малък иглодържател — белег за по-ранно датиране.

Двете железни фибули от Павликени (табл. I, 5) са с ромбовидно сечение на лъка, а други две с неизвестно местонамиране имат ромбовидно разширен лък — форма, получена чрез изчукване на металната тел (табл. I, 6). Иглодържателите на последните са масивни, четириъгълни — нещо типично за находките от II в., докато по-ранните имат малки триъгълни иглодържатели.

Отделно от описаните, към същия тип трябва да се включи и фибулата от Павликени (табл. I, 7). Тя няма увита около лъка тетива, но притежава всички останали характерни белези. Правоъгълното сечение на лъка позволява той да се украси с врязани точки и “птиче око”. В края му пък е издълбан мрежест орнамент.

Фибулите от тип 3 не се срещат често дори и в съседните на България области. Една находка е известна от Сингидунум (Bojovic, 1983, 49, табл. XVIII, 155). Няма ги и в по-далечните провинции. Поради тази причина може да се приеме, че става дума за локален вариант, произвеждан в границите на българските земи.

Фибулата от Болярово, Хасковско е от I в. на н. е. (Аладжов, 1965а, 247 – 248). На базата на конструкцията ѝ датировката може да се стесни до първата половина на I в. Останалите, както вече е констатирано, имат по-късна конструкция, която отговаря на времето от края на I в. и началото на II в. Като се има предвид, че керамичният център в Павликени, откъдето са пет от екземплярите, започва своята дейност през първите десетилетия на II в. (Sultov, 1976, 8; 1983, 22), те трябва да се отнесат към същото време и са вероятно свидетелство за локално производство (Генчева, 1994, 57 – 61).

Тип 4. Едноделни войнишки фибули

Тук са обединени два варианта, които са известни в литературата като войнишки или легионни фибули (*Soldatenfibeln*). Терминът е въведен още в началото на XX в., но напоследък употребата му се избягва поради факта, че такива фибули се срещат и в женски погребения (Böhme, 1972, 13). Освен това с него се обозначават и късните, датирани през V в., много подобни по форма находки, но изработени чрез отливане в калъп. Традиционно той се разделя на два варианта – с малко топче на края на крачето и с равно отрязано краче.

Тип 4а. Едноделни фибули с топче на края на крачето – тип Хофхайм IVб (Табл. II, 1 — 4, 12).

Фибулите от този вариант са с дъговидно извит лък, леко стесняващ се към крачето, което завършва с малко топче; с къса пружина с горна тетива. Иглодържателят е масивен, четириъгълен. Характерна черта на българските находки е четириъгълното сечение на лъка. От откритите екземпляри пет са бронзови – четири от Нове (табл. II, 1, 2, 4, 12) и един от Лом (табл. II, 3). Останалите – един от Севтополис (Огненова-Маринова, 1984, 177) и осем от Перник (Любенова, 1981, 168, обр. 108) са железни.

Изследваните фибули са сравнително редки, срещат се по поречието на р. Рейн и в Белгия (Ritterling, 1912, 125; Bohme, 1972, 13 – 14). В Швейцария най-много екземпляри произхождат от Виндониса и Аугст, намирани са и в Северна Италия (Ettlinger, 1973, 41, Karte 4).

Датирани са през Клавдиево-Нероново време (Rieckhoff, 1975, 50), като въпросният вариант е по-ранен от следващия. От българските материали данни за датиране са налице за фибулата от Нове, открита в яма от дървено-земления лагер, строен от VIII Августов легион около средата на I в. (Генчева, 2002, 53). Другият екземпляр — от сектор IV на Нове, е от пласт по-ранен от строителството на военната болница, т. е. от времето преди Трояновите войни (Genčeva, 1998, 31, № 68).

Малко по-различна е фибулата от Нове (табл. II, 12), която въпреки че е едноделна има допълнителна ос за пружината с широка долна тетива. Лъкът е с правоъгълно сечение и е украсен с врязан стълбовиден орнамент. Крачето завършва с добре оформено биконично топче. Въпреки тези различия разглежданият екземпляр принадлежи към тип 4а и вероятно трябва да се датира по същото време.

Тип 4б. Едноделни фибули с равно отрязано краче – тип А15 (Табл. II, 5 — 8).

Тук са обединени два подварианта, които се различават само по сечението на лъка. В единия случай то е кръгло, а в другия – правоъгълно. В литературата не се прави стриктно разграничение между тях.

Първият (тип 4б1) е със сравнително къса пружина и долна тетива и с кръгло сечение на лъка (табл. II, 5, 6). Той е често срещан в кастелите по Горен и Среден Рейн. Само от Залбург и Цугмантел са известни 261 находки (Bohme, 1972, 13). Много фибули от този подвариант произхождат и от Реция (Ettlinger, 1973, 41), както и от Панония (von Patek, 1942, 129). В Горна Мизия са откривани рядко, предимно в кастелите, например във Виминациум (Bojovic, 1983, 48). Намирани са и извън пределите на Римската империя – в Моравия (Peškař, 1972, 88), както и в Украйна (Амброз, 1966, 24).

В България тези фибули са сравнително редки: един екземпляр е от производствения център в Радомир, махала Арбанас (Любенова, 1985, 32, обр. 16а), друг пример има от Хърлец, два от Нове (табл. II, 5, 6) и един от Силистра. Находката от Нове (табл. II, 6) се различава от останалите по допълнителната ос, която поддържа дългата пружина. Подобна практика се наблюдава често при едноделните фибули, когато пружината е прекалено дълга и не се закача на кукичка.

Датирането на подварианта е сравнително широко. Той се появява през втората половина на I в. (von Patek, 1942, 129). Най-ранните находки са от Теуфелсдорф (Долна Австрия), намерени с монети на император Клавдий (41 – 54) (Kerchler, 1967, 63). В кастела Залбург те са датирани с емисии на императорите от Домициан (81 – 96) до Хадриан (117 – 138), като най-често са с тези на Траян (98 – 117) (Böhme, 1972, 14). В употреба са през целия II в., защото в гроб 4 от Мадрано се срещат с монети на император Комод (180 – 192) (Ettlinger, 1973, 41), но въпросните находки имат висок иглодържател, характерен за фибулите от втората половина на II в. Разглежданите образци са с малки иглодържатели, присъщи на ранните примери. Обобщените данни за подварианта показват, че датирането му е между втората половина на I и средата на II в., т. е. от Домициан до Хадриан.

Вторият подвариант (тип 4б2) се отличава само по сечението на лъка. То е правоъгълно. Разпространението и датирането му съвпадат с това на предходния.

В България са намерени два екземпляра: от керамичния център в Павликени (табл. II, 7) и от могилния некропол при Меричлери, Хасковско (табл. II, 8). Фибулата от Павликени е датирана в началото на II в., когато центърът започва да действа (Sultov, 1976, 8; 1983, 22). Находката от Меричлери е от богат гроб с въоръжение (Аладжов, 1965б, 84) – дълги мечове с ножници, железни шпори с малки кръгли нитове, които са характерни за къснолатенската епоха, но се срещат и сред материалите от I в. на н. е. (Wozniak, 1974, 132 – 133).

Керамиката от същия гроб обаче е представена главно от чаши с две дръжки, някои покрити с червен лак, които се появяват най-рано в началото на II в. Като се има предвид преживяването на някои латенски традиции в българските земи през ранноримската епоха, както и датирането на керамичния материал, целият гробен комплекс трябва да се постави в началото на II в. Това отговаря и на хронологията на разглежданата фибула в другите римски провинции.

Тип 5. Едноделни фибули с дъговидно извит лък с правоъгълно сечение

Типът се различава от предния по оформянето на лъка и значително по-дългата пружина с долна тетива. Иглодържателят е малък, четириъгълен. В зависимост от формата на лъка се различават три варианта.

Тип 5а. Едноделни фибули с дъговидно извит лък с кръстовидно разширение на лъка (Табл. II, 9).

Той е представен от фибули с кръстовидно разширение на лъка. Те имат пружина със 7 навивки и долна тетива. Намерени са три екземпляра – в Павликени (табл. II, 9), в светилището при Лиляче, Врачанско (Венедиков, 1952, обр. 191, 7) и в Силистра.

D. Bojovic (1983, 19) смята, че такива материали са опростен локален балкански вариант на т. нар. фибули с крилца (*Flügelfibeln*) и ги датира през I в. Последните обаче са големи по размери, сложно профилирани и отливани в калъп, разпространени най-вече в Панония и Норикум, и нямат връзка с разглежданите примери нито в конструктивно, нито в технологично отношение. Единственото общо между тях е кръстовидното разширение върху лъка.

Датирането на находките е поставено през I в., а употребата им продължава и до края на I и началото на II в.

Тип 5б. Едноделни фибули с дъговидно извит лентовиден лък (Табл. II, 10 – 11).

Вторият вариант обединява фибули с различно оформен лък. В светилището при Лиляче е намерена една подобна с ромбовидно разширен лък и частично запазена пружина с долна тетива (Венедиков, 1952, обр. 191, 5). От същото място е и екземплярът с лентовиден лък и пружина с 7 навивки и долна тетива (Венедиков, 1952, обр. 191, 3). Подобни са и фибулите с неизвестно местонамиране от музея във Велико Търново. При една от тях пружината е с 5 навивки и долна тетива, увита около лъка (табл. II, 10). Заедно с тази от Нове (табл. II, 11), те са единствените с украса на лъка във вид на врязани кръгчета. В насипа на могила № 4 от некропола при Чаталка, Старозагорско е открита фибула с плосък лък и с много дълга пружина от 20 навивки и долна тетива, увита около лъка (Буюклиев, 1986, табл. 12/138).

Всички изброени екземпляри притежават общи конструктивни черти, но се различават по оформянето на лъка. Техни паралели е трудно да се намерят в съседните провинции, където се срещат само единични находки, като например тази от долината на р. Олт, Спрънчената (Preda, 1986, 98, 126, Pl. III, 9). Аналогии има и от Печинци в Югославия, където фибулата е от затворен комплекс, отнесен към началото на I в. на н. е. (Брукнер/Даутова-Рушевльан/Милошевич, 1987, 61).

Намерените в българските земи екземпляри също могат да се датират през I в. Ако се има предвид преходния характер на конструкцията им, хронологията може да се ограничи до първата половина на I в.

Поредният подвариант (тип 5б1) се среща много рядко. Представен е от една фибула от светилището при Лиляче. Тя има същите характеристики с тези разлики, че лъкът е с овално сечение и е отделен с малко пръстенче от крачето, което завършва с топче (Венедиков, 1952, обр. 191, 4). Подобни находки от Сисция са отнесени към I до началото на II в. (Koščević, 1980, 13, Tabl. I). Z. Marić (1968, 33, Tabl. XVIII, 33) ги определя според намерените в гроб от Босна в края на I в. пр. н. е. За нашия екземпляр обаче трябва да се приеме общото датиране на светилището, т. е. през I в. (Венедиков, 1952, 207).

Тип 6. Еднոделни телени фибули (Табл. III, 1 — 4).

Този интересен тип на еднoделните фибули с извит лък има дължина, която достига най-много до 3,6 – 4 см. Изработването им напомня халщатския тип Чертоза, при който разширеният лък се получава от силно изчукана бронзова тел до превръщането ѝ в много тънка ламарина. Поради тази причина най-приемливо за типа е определението дадено от D. Bojović (1983, 48 – 49) – еднoделни телени фибули.

Методът на производство позволява да се придаде на лъка различна форма. При екземплярите от Нове (Стефанов, 1955, 51) (табл. III, 1) тя е куха полусфера, подобна е и при фибулите от Радомир (Любенова, 1985, 32; 1989, 103), както и при тези от Лом. При останалите лъкът е по-скоро ромбовиден (табл. III, 2, 3, 4).

Фибулите от варианта се срещат в няколко района на Римската империя — в Лангведоция и по-рядко в Бретан (Франция) (Feugère, 1985, 248); в Румъния —

Тариверди край Истрия (Zirra, 1979, 189, fig. 2, 1), и в Пантикапей (Украйна) (Амброз, 1966, 45, табл. 5, 12 — 13). Интересно е да се отбележи, че някои находки от Южна Франция са с шарнирна конструкция на иглата (Feugère, 1985, тип 4) и те са най-ранните примери за употреба на този начин за прикачане на иглата.

Датирането на фибулите в районите, където са намерени, е твърде различно. Поради амфорните печати от островите Родос и Тасос, с които е открита, находката от Тариверди е отнесена към края на III в. пр. н. е. (Zirra, 1979, 189). Във Франция типът се разпространява от средата на I в. пр. н. е., но вариантите подобни на тези от българските земи се появяват най-рано в началото на I в. на н. е. — времето на Тиберий (14 – 37). Употребата им продължава до управлението на Клавдий (41 – 54) или до средата на I в. (Feugère, 1985, 251). Фибулите от Пантакапей са датирани през I в. (Амброз, 1966, 45).

Екземплярите от България нямат добър стратиграфски контекст. Производственият център при Радомир, откъдето има най-много подобни фибули (Любенова, 1989, 103), е с доста дълъг период на съществуване, а и самите те не са публикувани. На базата на аналогиите може да се приеме, че тип 6 се ограничава от средата на I в. пр. н. е. до средата на I в. на н. е.

Тип 7. Двуделни фибули с дъговидно извит лък

Основната разлика между фибулите от тип 4 и 5 и тези от 7 е в отделно изработената пружина на последните. Тя е прикрепена върху ос, която минава през отвор в предната част на лъка. При хронологически по-старите типове той е образуван от завиването на края на лъка около оста на пружината. По-късните имат специална, направена при отливането, дупка за оста.

Тип 7а. Двуделни фибули с дъговидно извит лък, изработени от метална пластина или тел (Табл. III, 5 — 7).

Най-типичен представител на варианта е находката от Чаталка, Старозагорско (табл. III, 5). Лъкът е с правоъгълно сечение, отделен от крачето с две врязани линии. Краят на последното е извит нагоре във форма на лебедова шия (Николов/Буюклиев, 1967, 17). Подобен е и екземплярът от храма на Диана и Аполон в Пловдив (Детев, 1950, 261). Частично запазената му пружина е несиметрична, с игла от едната страна (табл. III, 6). Дъговидно извитият лък и асиметричната игла са причината E. von Patek (1942, 98) да определи типа като произхождащ от т. нар. тракийски тип фибули. Тя смята, че те са разпространени на Балканския полуостров и достигат до Бригецио (von Patek, 1942, Karte 3).

Проблемът за продължаването на традициите в изработването на т. нар. тракийски тип е много интересен. Малкият брой находки обаче не позволява да се говори за съществена продукция. Освен това конструкцията на разглежданите фибули — двуделни с пружина върху специална ос, не отговаря на въпросния халщатски тип. Тук по-скоро е подходящо да се търси връзка с едноделните фибули с дъговидно извит лък.

E. von Patek (1942, 99) отнася находките към ранноримския период. За стесняване на хронологията може да послужи инвентарът от гроб 1 на могила 7 от некропола при Чаталка, където е намерена и подобна фибула. В същия гроб са открити многобройни предмети, сред които и 8 монети, най-късните от които са на император Галба (68 – 69). Цялото погребение е датирано през втората половина на I в. (Буюклиев, 1986, 91 – 92).

От вилата край Мадара произхожда още една подобна фибула (Дремсизова, 1960, 11, обр. 23, 5), която е отделена поради равно отрязаното си краче. Тя също е двуделна, с пружина, навита около ос и с долна тетива. Датирана е заедно с другите материали в края на I и началото на II в. (Дремсизова, 1960, 15).

Като подвариант (тип 7а1) могат да се приемат екземплярите, които имат същите характеристики, но са украсени с метални нишки върху лъка — Чаталка (табл. III, 7) и Хасково. В единия случай върху плоския лък е преплетена сребърна тел в три плитки, а във втория — тя е с форма на спирали. За съжаление фибулата от Хасково е медна и силно разрушена от корозия.

И двата примера са от могилни погребения — първото е датирано през втората половина на I в. (Николов/Буюклиев, 1967, 21; Буюклиев, 1986, 86), а второто — от II в. (Аладжов/Китанова, 1973, 77). Като се имат предвид техните конструктивни особености и гробния инвентар на погребенията, в които са намерени, хронологията им може да се отнесе към периода от втората половина на I до средата на II в.

Тип 7б. Отливани двуделни фибули с дъговидно извит лък (Табл. III, 8 – 9). Вариантът се характеризира с извито нагоре рогче в предната част на лъка и в края на крачето, понякога оформени като птичи глави (табл. III, 8). Обикновено лъкът е с триъгълно или правоъгълно сечение, като при втория случай най-често той е украсен с врязан орнамент от прави линии и “птиче око”. Най-много екземпляри са намерени в Перник (Любенова, 1981, 168, обр. 106, 1 – 6 и обр. 107, 1 – 6) (табл. III, 9).

Общият характер, както и начинът на изработка чрез отливане в калъп, поставят материалите в една група с късноантичните войнишки фибули (тип 7в). Тяхната масовата продукция започва през V в. Те са предимно железни и се срещат най-често в късноантичните кастели, откъдето идва и наименованието им. Свързването обаче на разглеждания тип с тях е проблематично, защото той е отливан от бронз, има горна тетива, която е поддържана от предното рогче, и е със значително по-съвършена изработка. До сега не са известни добре датирани комплекси с такива находки, поради което и хронологията им е неустановена. При всички положения те са добър пример за развитието на определен тип през цялата римска епоха до късната античност, особено когато се отнася за проста утилитарна форма каквато имат фибулите с дъговидно извит лък.

Тип 7в. Късноримски войнишки фибули — тип Виминациум (Табл. III, 10 — 12).

През V в. на Балканския полуостров се разпространяват двуделни фибули с дъговидно извит лък и с пружина с долна тетива. В средната част на лъка най-често се намира малка квадратна плочка (табл. III, 12). Крачето е късо, а краят му е завит в колелце. Иглодържателят им е четириъгълен. Изработени са предимно от желязо (табл. III, 10, 11, 12).

Поради факта, че са намирани главно в късноантичните кастели са наречени войнишки. Техният произход се определя като локален балкански (Schulze-Dörrlamm, 1986, 685). Най-много находки са открити по крепостите на Североизточна България (Хараламбиева/Атанасов, 1991, 42 – 63; Хараламбиева, 1996/1997, 107 – 110).

Обикновено тяхната поява се отнася към края на IV в., а употребата им продължава през целия V в. (Gomolka-Fuchs, 1982, 152; Зотович, 1984, 101 – 102; Teodor, 1988, 207 – 208). Един от екземплярите от Нове потвърждава датирането през V в., тъй като е намерен върху пода на разрушена от хуните сграда около средата на века. За употребата им тогава свидетелства и фактът, че никога не се срещат заедно с луковичните фибули, типични за IV в.

II. ОТЛИВАНИ ФИБУЛИ С ПРУЖИНЕН МЕХАНИЗЪМ

Фибулите, които отговарят на посочената характеристика, са многобройни. Те имат сложен лък, отливан в предварително изработен калъп. Той се изчуква в камък и в него могат да се отлеят редица екземпляри. Затова и разпространението им е голямо. Открити са и някои от работилниците, в които са изработвани.

Тип 8. Силнопрофилирани фибули с два пръстена на лъка

Тип 8а. Силнопрофилирани фибули с два пръстена на лъка — панонски тип (Табл. IV, 1).

Те са известни още като тип А237. Цялостна класификация на варианта е направена от J. Garbsch (1965).

До момента от българските земи има само една фибула от този вид, която не е публикувана (Табл. IV, 1). Намерена е в Лом и отговаря на тип А237а по класификацията на J. Garbsch (1965, 43 – 44). Представлява голям по размери екземпляр, с удебелена главичка над пружината, с два малки профилирани пръстени на лъка и дълго тънко краче, което завършва с топче. Пружината е с 8 навивки и горна тетива, поддържана от кукичка. Иглодържателят е голям, триъгълен с кръгли дупчици по него.

Това са най-ранните римски отливани фибули, характерни за норико-панонското женско облекло от началото на нашата ера. Екземпляри, като този от Лом, са разпространени най-вече в югозападна Панония — Ново Место, Рибич, Сисак, Бела Черква, Ламенац и др. Датирането им се ограничава от началото на I в. до около 15 г. (Garbsch, 1965, 44).

Появата на подобна фибула в българските земи в началото на I в. не е свързано с преместването на население на изток. Тя не може да е достигнала до тук заедно с римската войска, тъй като принадлежи към традиционното женско облекло и най-вероятно е донесена от близката Панония.

Тип 8б. Силнопрофилирани фибули с два пръстена на лъка и четириъгълни отвори върху иглодържателя (Табл. IV, 2).

Вариантът също обединява фибули, които принадлежат към типичното норико-панонско женско облекло, но поради по-късната хронология материалите имат по-широко разпространение в рамките на Римската империя. Те са със сравнително големи размери — наследство от келтските традиции. Отличават се с два или три изрязани правоъгълни отвора върху иглодържателя. Фибулите имат характерния за целия тип масивен отливан лък с разнообразно профилиране, дълго, тънко краче и триъгълен иглодържател. Известен е само един екземпляр от София (табл. IV, 2).

Разпространението на варианта е най-често в североизточна Панония, но и в Норикум и Реция и достига на запад до поречието на Горен Рейн. Макар и рядко, но е налице и в Чехия (Garbsch, 1965, 28). Интересното е, че подобни фибули са намирани и във военни лагери, например Аусбург-Оберхаузен, Айслинг, Рейнгьонхайм, Епфах, Кемптен (Garbsch, 1965, 29; Schleiermacher, 1993, 22). В тях те се появяват в периода между Август (27 г. пр. н. е – 14 г. на н. е.) и началото на управлението на Тиберий (14 – 37) и се разпространяват по времето на Клавдий – Нерон. В употреба са до края на I в. (Garbsch, 1974, 168; Schleiermacher, 1993, 22).

Тип 8в. Силнопрофилирани фибули с два пръстена на лъка и рамков иглодържател — тип A236 (Табл. IV, 3, 4).

Следващият вариант се отличава по рамковия си иглодържател. Находките от него са значително повече и са предимно от Долнодунавския лимес — Нове (табл. IV, 4), Силистра, Димум, Видинско. Намирани са обаче и във вътрешността — в керамичния център при Хотница (Славчев Кокорков, 1975, 7), от некропола при Меричлери (табл. IV, 3), при с. Вършило, Бургаско, с. Комарево, Варненско (Хараламбиева, 1996/97, 92, табл. I, 8). Всички български екземпляри са с по-малки размери, за разлика от разпространените в западните римски провинции.

Материалите са концентрирани в югозападна Панония, главно околностите на Птуи и Любляна (von Patek, 1942, 88), в югоизточен Норикум, в Реция, Далмация и Чехия (Garbsch, 1965, 29, Karte 7). Единични находки са намирани и в Румъния — Сопору де Къмпие, Трансилвания (Protase, 1976, 61), в Спрънчената на Долен Олт (Preda, 1986, 64) и в Барбоши в румънска Молдавия (Sanie, 1973, 429). Срещат се и в Олбия (Амброз, 1966, 39) и в Тира (Гороховський/Сон, 1989, 70). В Западна Мизия те са твърде редки, а в южната част на провинцията изобщо ги няма (Bojović, 1983, 30).

Датирането им се основава на откритите заедно с тях монети, сечени по времето от Нерон (54 – 68) до Веспасиан (69 – 79) и Домициан (81 – 96) (Garbsch, 1965, 30). Най-ранните фибули са с емисии на Тиберий (14 – 37) (Garbsch, 1974, 172) и на Клавдий (41 – 54) (Plešnicar-Gec, 1972, tab. XXIX, 2). Най-късната е от гроб от Тьохайм, придружена от монета на Траян (98 – 117) (Kovrig, 1937, 107).

От българските примери само находката от Меричлери е от гроб, датиран през II в. (Аладжов, 1965б, 82). Инвентарът в него се състои от направено на ръка гърне, украсено с лента с прищипан орнамент, и от биконична каничка с една дръжка — материали без прецизна хронология.

Като цяло фибулите от изложения вариант не са характерни за българските земи. Те достигат тук благодарение на контактите с Панония и са най-южните известни находки. Датират се през периода от Тиберий (14 – 37) до началото на II в.

Тип 8г. Силнопрофилирани фибули с два пръстена, единият от които с форма на стилизирана животинска главичка (Табл. IV, 5, 6)

От България са налице три екземпляра. Първият — от Брезово, Пловдивско (табл. IV, 6), е с лък, извит под прав ъгъл, чиято сгъвка е удебелена и украсена с врязани орнаменти, и с голям триъгълен иглодържател с три четириъгълни изрязани отвора. Следващият — от Лом (Велков, 1938, 419 – 422; Velkov, 1942, 49), е със стилизирана лъвска главичка на мястото на втория пръстен, кръстовидно разширение на крачето и голям иглодържател с два правоъгълни отвора. Последният е от Белене (табл. IV, 5) и той най-силно се доближава до известните от други провинции. Почти идентичен е открит в Лауриакум и датиран по времето на Тиберий и Калигула (37 – 41) до средата на I в. (Jobst, 1975, 31 – 32, Taf. 1, 7).

Примерите имат аналогии предимно сред материалите от Реция, където се развиват (Menke, 1974, 148). Традиционно те се делят на източна и западна серия. Източната е много добре застъпена сред находките от некрополите на Емона (Šribar, 1968, 453). Българските екземпляри обаче се приближават повече към западната серия, чийто образци се групират на територията на Източните Алпи и Южна Германия. Извън тази зона те са само от Пойана в Румъния (Menke, 1974, 153, Abb. 5). Случаите с Брезово, Лом и Белене са следващите извън ареала на масовото им разпространение.

Тяхната хронология се опира на изследванията от ранните кастели в Реция. Най-старите находки произхождат от Кемптен-Камбодунум, строен през 19 г., както и от останалите кастели от същото време — Рейнгонхайм (Ulbert, 1969, Taf. 20, 10), Хюфинген, Ристис (Menke, 1974, 152). Оттук следва и заключението, че появата им настъпва по времето на Тиберий (14 – 37). Същевременно наблюденията от некропола в Карлщайн в Горна Бавария позволяват да се твърди, че по-ранните фибули са с по-големи размери (Menke, 1977, 234).

Ако се следва същата логика, именно фибулите от Брезово и от Лом са представители на по-ранните. Други данни за датирането им няма, тъй като находката от Лом е от гроб от времето на Великото преселение на народите, където е попаднала случайно (Велков, 1938, 419 – 422). Ето защо трябва да се приеме тяхната хронология, установена в Реция, и по-точно от началото до средата на I в.

Аналогиите за екземпляра от Белене (табл. IV, 5) са обилни. Например случаите от Швейцария са датирани в отрязъка от Тиберий до Клавдий (41 – 54) (Ettlinger, 1973, 60, Taf. 5, 3). Подобни фибули от Кемптен са открити във втори и трети стратиграфски период и отговарят на времето Клавдий – Нерон (Krämer, 1957, 64; Schleiermacher, 1993, 24, Taf. 12 -13). Споменатите сравнения от Лауриакум се поставят в годините на Калигула – Клавдий (Jobst, 1975, 31). Към по-късните примери се числи една находка от гроб от Хаймщетен, отнесена към първата половина до средата на I в. (Keller, 1973, 326).

Тип 8д. Късни двуделни профилирани фибули с два пръстена на лъка и висок иглодържател (Табл. IV, 7 — 9).

Поредният вариант се отличава по високия си иглодържател. Някои типове имат дълга употреба и се променят, като приемат различни черти на модните по-късно образци. Точно такава модификация се наблюдава при описвания случай. Намалява се профилирането на лъка и се появява характерен, голям, четириъгълен иглодържател — отличителен белег на фибулите от втората половина на II в.

В България са намерени два почти идентични екземпляра — от Нове (табл. IV, 7) и от Рогозен (табл. IV, 8). Те имат удебеление на лъка над пружината, което служи за нейна подпора. Находката от Пловдив (Детев, 1950, 261) (табл. IV, 9) е с различна конструкция — с шарнирен механизъм за иглата, като оста е скрита в специален цилиндър, разтегнат като две рамена в предната част на лъка.

И трите фибули са късни типове. Те не се срещат в областите, където се развиват силнопрофилираните типове, а само по периферията на тяхното разпространение, например в Сармизегетуза, Румъния (Cociş/Nemeş, 1983, 438) или в Олбия (Фурманська, 1953, 88; Амброз, 1966, 39), или в България.

Единствено находките от Олбия имат сигурен стратиграфски контекст, защото са намерени заедно с монети на императорите Антонин Пий (138 – 161), Гета (211 – 212) и на Фаустина Стара (Фурманська, 1953, 88) и следователно се отнасят към началото на III в. Като се има предвид и конструкцията на тип 8д, датировката е от края на II и началото на III в.

Тип 9. Силнопрофилирани фибули с един пръстен на лъка

Подобно на предните, въпросните едноделни фибули се развиват от къснолатенски форми, най-близките от които са тип Орнавасо (von Patek, 1942, 91). От него получават разширената главичка над пружината и профилирания пръстен върху лъка, както и ажурния иглодържател при по-старите варианти.

Типът е в употреба през дълъг период от време, което позволява да се проследи цялостното му развитие. Поради рамковия иглодържател най-ранните варианти са максимално близки до прототипа. Промяната им върви към запълването му. Късните екземпляри също така губят S-овидния си профил и високия профилиран пръстен (Almgren, 1923, 36).

На базата на оформянето на иглодържателя типът се разделя на три варианта, които се различават и хронологически.

Тип 9а. Силнопрофилирани фибули с един пръстен на лъка и изрязани четириъгълни отвори върху иглодържателя — тип А67 (Табл. V, 1).

Вариантът се характеризира със силно извит почти под прав ъгъл лък, с тромпетовидно разширение над пружината, профилиран пръстен, който разделя лъка от тънкото краче, завършващо с топче. Пружината е с горна тетива, поддържана с кукичка. Определящ елемент е масивният триъгълен иглодържател с изрязани четириъгълни отвора.

От България са известни само отделни находки — от светилището при Лиляче (Венедиков, 1952, обр. 191, 6), от Малък Преславец, Силистренско и една с неизвестно местонахождение от НАМ-София (табл. V, 1), както и от с. Кривня, Варненско (Хараламбиева, 1996/97а, табл. II, 13).

Най-ранните фибули се появяват още през последните две десетилетия на I в. пр. н. е. в Северна Италия и Източните Алпи (Almgren, 1923, 25; Preidel, 1928, 92; von Patek, 1942, 91) и във военните лагери по Горен Рейн и по Горен Дунав (Glüsing, 1972, 25 – 27).

Вариантът е известен и под името Камбодунум 1 и е датиран на епонимичния обект през 30 – 40 г. (Kramer, 1957, 76). По-късно хронологията му там се ограничава до I строителен период, т. е. до управлението на Тиберий (14 – 37) (Schleiermacher, 1993, 19). Фибулите от викуса на Хюфинген са от годините на Клавдий (41 – 54) (Rieckhoff, 1975, 42). H. J. Hundt (1964, 173) отнася най-общо разпространението им от последното десетилетие на I в. пр. н. е. до вгоротретото десетилетие на I в. на н. е. Материалите от Чехия и Моравия са поставени през първата третина на I в. (Motykova-Šneidrova, 1965, 118; Peškař, 1972, 77).

В съседните на България земи такива фибули има в Сирмиум (Брукнер/Даутова-Рушевльян/Милошевич, 1987, 60) и в яподинските некрополи по долината на Уне, където са датирани през първото десетилетие на I в. (Marić, 1968, 5 – 15). Находките от Емона пък са определени до около 15 г. (Šribar, 1968, 455). Голям брой произхожда и от областта Срем, от о. Сарай край Банатска Паланка и от Вршац (Kondić, 1961, 201). В Горна Мизия те не са популярни. Единични примери, отнесени към първата половина на I в., има от Костолац, Неготин и от околностите на Белград (Bojović, 1983, 32). Намирани са и в Румъния (Popescu, 1945, Sl. 4, 32 – 33), както и в Южна Украйна (Амброз, 1966, 36).

Като се вземат предвид всички данни, може да се установи, че появата на вариант 9а настъпва в края на I в. пр. н. е., но разпространението и употребата му са по-типични за първите три десетилетия на I в. на н. е.

Тип 9б. Силнопрофилирани фибули с един пръстен и с кръгли отвори на иглодържателя — тип А68 (Табл. V, 2 — 6).

Вариантът се отличава по четириъгълния си иглодържател, върху който са изрязани от един до три кръгли отвора. В сравнение с предходния той има скъсени пропорции, които се получават за сметка на дължината на крачето и от силното извиване на лъка, като така се постига типичният S-овиден профил. Най-често фибулите имат подпори за пружината, но се срещат и екземпляри без тях.

Находките от Айтоски бани (табл. V, 2) и от Монтана (табл. V, 3) могат да се определят като преходни. Те обединяват различни елементи от двата варианта. Например по-слабото профилиране на лъка, дългото краче и триъгълният иглодържател са от предния, а кръглите отвори върху иглодържателя от сега описвания.

В българските земи са намерени и типични представители на последния вариант, например в Айтос (табл. V, 4), Павликени, Белене, Ряхово, Нове (табл. V, 5, 6).

Фибулите тип 9б са разпространени главно в Панония и Норикум, по поречието на р. Дунав (von Patek, 1942, 92; Koščević, 1975, 57 – 58). Срещат се и над Горен Рейн, а единични примери има и от Долна Германия (Rieckhoff, 1975, 43). Намирани са също така и по целия Барбарикум (Almgren, 1923, 155 – 157), но най-често в Чехия, Моравия и Словакия (Lamiová-Schmiedlová, 1961, 16 – 17; Peškař, 1972, 78 – 79). Има ги и в Румъния — в Турну Северин (Popescu, 1938, 241), както и в Украйна (Амброз, 1966, 36).

Най-близко до българските земи те са масово в употреба в югозападна Панония — Новиодунум, Поетовио, Емона, Сисция, югоизточен Срем. Голям производствен център е разкрит в Сисция, откъдето произхожда значително количество полуфабрикати (Koščević, 1975, 55 – 58; Koščević, 1980, 20 – 21). В Горна Мизия находките са концентрирани главно по Дунавския лимес (Bojović, 1983, 33). От вътрешността на провинцията са публикувани само два екземпляра — от Ниш и Косово (Jovanović, 1978, 51).

Фибулите са известни още като тип Камбодунум 2 и са датирани от късно-тибериево до раннофлавиево време (Krämer, 1957, 76; Schleiermacher, 1993, 19). Материалите от 43 ранни военни лагера позволяват да се уточни периода на тяхното използване през времето от Тиберий до Клавдий/Нерон (Rieckhoff, 1975, 44 – 45). Панонските находки също го потвърждават. В гроб 863 на некропола на Емона е намерена фибула с два кръгли отвора заедно с монети на Тиберий (14 – 37) и Клавдий (41 – 54) (Petru, 1972, 80). Тези пък от Йезерине и Рибич са отнесени към 10/20 г. (Marić, 1968, 35).

Малко по-късно са датирани фибулите от некропола в Шемпетер, където са открити заедно с емисии на Домициан (81 – 96) и Нерва (96 – 98) (Kolšek, 1972, 154), а от некропола на Птуи — с монети на Веспасиан (69 – 79) и Домициан (Almgren, 1923, 36; von Patek, 1942, 96). Общото определяне на варианта се ограничава и от G. Kossack (1962, 125 – 137) във времето от Тиберий до 70те години на I в.

От българските екземпляри има стратиграфски данни само за находката от Нове (табл. V, 6). Тя е от пласта на първия дървено-землен лагер, датиран от 46 до около 70 г. (Генчева, 2002, 65 – 69), и се вмества в общата хронология на варианта.

Тип 9в. Силнопрофилирани фибули с един пръстен и плътен четириъгълен иглодържател — тип A69 (Табл. V, 7 — 12; Табл. VI, 1 — 10).

Поредният вариант обединява екземпляри с масивен, плътен, четириъгълен иглодържател. В този случай най-често фибулите имат силно профилиран лък с правоъгълна плочка над пружината, която служи за опора. Пружината е дълга, с много навивки и горна тетива, поддържана с кукичка. Крачето е отделено от лъка с профилиран пръстен и се стеснява към края, който може да завършва с профилирано топче.

Повечето примери от българските земи се причисляват към по-късните варианти. Класически са трите от Нове, като два от тях, ако съди по изкусната им изработката, вероятно са импорти (табл. V, 7, 8). Следващите по време разновидности са находките от Нове (табл. V, 9, 10), Белене (табл. V, 11, 12), Търновско, Хотница (Славчев, Кокорков, 1975, 8), Перник (Любенова, 1981, 166, обр. 105, 1, 2), Малка Верея (табл. VI, 1), Калугерово (табл. VI, 3), Кабиле и др.

В известна степен разпространението на варианта 9в се покрива с казаното за предходния. Той е обичаен за кастелите по Горногерманско-ретицкия лимес, в Панония и Горна Мизия, както и в Барбарикум, но там е застъпен в по-малка степен.

Известен като тип Камбодунум 3, той е открит в IV строителен период на лагера и е датиран от кьснофлавиево време до началото на II в. (Kossack, 1962, 126, 128; Schleiermacher, 1993, 20). В някои кастели по Горен Дунав, като Айслинг, Ристис, Бургьофе, фибули от разглеждания вариант се срещат заедно с предния и се отнасят към годините преди Флавиите (Ulbert, 1959, 66). Rieckhoff (1975, 43) ги поставя в периода от Клавдий (41 – 54) до Веспасиан (69 – 79).

Значително по-късни са находките от Панония и Дакия. В некропола на Сомбатхели, Западна Панония, те са характерни за периода 85 – 140 г. (Moścy, 1954, 182). Фибули от същия вариант са намерени в Тимосул, край Плоещи заедно с монети на Клавдий и Агрипина (Vulpe, 1924, 223), но не в затворен комплекс — обстоятелство, което омаловажава значението им като датиращ материал. По-сетните разновидности от Румъния са отнесени към първата половина на II в. (Crişan, 1979, 279) или малко по-късно — до Маркоманските войни (Cociş, 2002, 73).

Най-късно са датирани находките от градските некрополи в Панония, където те се срещат заедно с емисии на император Марк Аврелий (161 – 180) (von Patek, 1942, 97). Същото може да се каже и за екземплярите от Лауриакум, намерени заедно с монети на император Хадриан (117 – 138) и на Фаустина Млада от 175 г. (Jobst, 1975, 34). Най-близко до българските земи са фибулите от Горна Мизия, които датират от предфлавиево време до средата на II в. (Bojović, 1983, 35).

Поради липса на по-точни данни за находките от България трябва да се приеме хронологията от съседните провинции. Фибулите с добре изявен S-овиден профил са в употреба по времето на Клавдий – Веспасиан, а тези с по-слабо профилиране — до средата на II в.

Към последния вариант се отнасят и няколко екземпляра, които се различават от класическия по формата на разширението на лъка над пружината. Докато в първия случай то е фуниевидно, при отделените фибули то е крушовидно, ромбовидно или с друга форма. Наблюденията върху отликите показват, че по-скоро става въпрос за характерни особености на продуктите на различни работилници, отколкото за отделен вариант. Част от попадащите в този вариант фибули са двуделни.

Така например фибулата от Казанлък (табл. VI, 2) притежава всички черти на по-късните форми на тип 9в, но разширението над пружината е биконично, докато при тези от Нове (табл. VI, 4) и Калугерово (табл. VI, 5) то е крушовидно. Същото е регистрирано и сред полуфабрикатите от работилницата в Сисция (Koščević, 1975, обр. 13 – 17). Към тях трябва да се добави и екземплярът с неизвестно местонамиране от музея във Видин.

Фибулите пък от Монтана и от Нове (табл. VI, 6) имат остро ромбовидно разширение. Вероятно местна имитация е екземплярът от гроб при Червен, Пловдивско (табл. VI, 7). Целият му инвентар е датиран през първата четвърт на II в. (Морева, 1973, 14).

Много късни са вариантите от Пловдив и Лом (табл. VI, 8). При тях профилирането е силно редуцирано. Те са плоски и със скъсени размери. Екземплярът от Ряхово (табл. VI, 9) също има груба профилация, но и т. нар. шийка между главичката на лъка и пружината. Подобни материали са известни като тип 53 на I. Kovrig. Най-често те се срещат в провинциите по Среден Дунав и са датирани в началото на II в. (von Patek, 1942, 95; Peškař, 1972, 81; Bojović, 1983, 37). Възможно е да са в употреба и по-дълго време, тъй като са намерени в гроб 22 от некропола в Майсон с монети на Констанций II (337 – 361) (Bojović, 1983, 37).

С известни резерви към варианта може да се причисли и сребърната фибула от Меричлери (Аладжов, 1965б, 87) (табл. VI, 10). Тя е двуделна и се отличава по плочката, която служи за прикриване на пружината, както и по триъгълния си иглодържател. Единственият друг подобен екземпляр е от Врхославице в Моравия (Peškař, 1972, 80).

Близки до тях са и някои находки, определени от I. Kovrig като тип 53 (1937, 118), но всичките те са с четириъгълни иглодържатели. Съчетанието на елемент от фибулите от II в., какъвто е плочката, която прикрива пружината и триъгълния иглодържател, характерен за ранния I в., затруднява класификацията на находката. Тя е намерена в гроб с богат инвентар от втората половина на I в. (Аладжов, 1965б, 87) и вероятно оттогава датира и фибулата.

Тип 9г. Силнопрофилирани фибули с един пръстен без подпорки за пружината (Табл. VII, 1 — 3).

Вариантът силно се различава от предните, но е резултат на тяхното развитие и затова не е обособен като отделен тип. Тук са групирани двуделни фибули със силно опростено профилиране и с висок и широк иглодържател.

В България са открити няколко екземпляра. Един от тях е от Брегово, Видинско (табл. VII, 1). Той е украсен с врязани линии върху лъка в техника тремоло, присъща за варианта. Със същия орнамент е и находката от Шуменско (табл. VII, 2). Други примери са регистрирани в Тутракан (табл. VII, 3), в Русенско и с. Абрит, Добричко, с. Аспарухово, Варненско, с. Бозвелийско, Варненско, с. Комарево, Варненско, с. Кривня, Варненско (Хараламбиева, 1996/97, табл. IV, 27 — 34).

Фибули с формата на тази от Шуменско (табл. VII, 2) са произвеждани в Бригецио, където е открит калъп за отливането им (Kovrig, 1937, Taf. XXVII, 1a). Това обяснява широкото разпространение на варианта в Северна Панония. Полуфабрикат на подобна фибула се пази и в музея на Аквилея (Ettlinger, 1973, 66).

Разглежданите екземпляри са твърде популярни в Панония (Kovrig, 1937, 117; von Patek, 1942, 97), по-редки са в западните римски провинции (Ettlinger, 1973, 66), където са известни като тип Камбодунум 4 (Kramer, 1957, 76). Често са намирани на север от р. Дунав — в Чехия и Словакия (Lamiová-Schmeidlová, 1961, Taf. XIII, 3; XIX, 7; Motykova-Šneidrova, 1967, 15 – 16; Kolnik, 1961, 245; Peškař, 1972, 80 – 81), както и в Дакия (Popescu, 1945, 490 – 491; Bajusz/Cociş,1995, 40, Pl. I, 3, 4). Няколко фибули произхождат и от Украйна — от Олбия (Фурманська, 1953, табл. V, 9, 11; Амброз, 1966, 38). В Горна Мизия се срещат главно по лимеса (Bojović, 1983, 40).

Датирането им е широко. Обикновено то се ограничава в рамките на II – III в. (von Patek, 1942, 97; Ettlinger, 1973, 66). Най-ранната находка е от гроб 3 на некропола при Кекещд, намерена заедно с монета на Веспасиан (69 – 79) (Burger, 1966, Taf. 2). Във викуса на Сулц материалите от същия вариант се срещат в трета фаза, която отговаря на времето от Домициан (81 – 96) до Хадриан (117 – 138) (Rieckhoff-Pauli, 1977, 8). За Чехия и Словакия се приема датирането през първата половина на II в. (Peškař, 1972, 81). В Дакия са поставени през първата половина на II в. (Bajusz/Cociş,1995, 40, Pl. I, 3, 4; Bajusz/Cociş,1997, 522, Pl. II, 7-12). Екземплярите от Лауриакум са отнесени към II в. (Jobst, 1975, 41), а тези от Горна Мизия — през II и първата половина на III в. (Bojović, 1983, 40).

От казаното дотук става ясно, че в Панония, Норикум и Горна Мизия фибулите се датират през втората половина на II и в началото на III в., докато ретицките са по-ранни — от последната третина на I до средата на II в. Поради големите им иглодържатели за българските находки е по-подходяща хронологията на панонските. Изключение тук може да е само фибулата от Тутракан, при която малкият иглодържател позволява по-ранно датиране.

Тип 9д. Силнопрофилирани фибули с един пръстен на лъка и трапецовидно краче (Табл. VII, 4 — 6).

Вариантът обединява материали със силнопрофилиран лък, с дълга пружина с горна тетива, поддържана с кукичка и с трапецовидно разширено краче, най-често с висок и тесен иглодържател. Те са късни форми и имат много общи черти с т. нар. тромпетовидни фибули.

От България има 3 екземпляра, два от които от Нове (табл. VII, 4, 5) и един от Пловдив (табл. VII, 6). Той се отличава по силно разширената си главичка над пружината, която оформя две странични рамена. Иглодържателят е малък — четириъгълен. Формата е интересна поради факта, че е преходна към фибулите във вид на котва и свидетелства за местното им развитие.

Разпространението на варианта е ограничено, среща се в Реция (Ettlinger, 1973, 66) и в Панония (Kovrig, 1937, 161; von Patek, 1942, Taf. IV/14), в Словакия (Lamiová-Schmeidlová, 1961, 111) и в Моравия (Peškař, 1972, 81 - 82). Единични находки са известни от Горна Мизия (Bojović, 1983, 37). Най-много материали са намерени в Румъния (Popescu, 1945, 494; Crişan, 1979, 279 - 280; Cociş/Nemeş, 1983, 436; Bajusz/Cociş,1995, 41, Pl. II, 9).

Най-ранни са фибулите от Аугст, Бургхоф, Райхентал. Те са датирани по времето на Домициан (81 – 96) (Riha, 1979, 74 – 75). Находките от некропола на Лауриакум са отнесени към първата половина на II в. (Jobst, 1975, 39), а от Моравия — в началото на II в. (Peškař, 1972, 81 - 82). Тези от Сармизегетура са поставени също през II в. (Cociş/Nemeş, 1983, 436), а от Трансилвания като цяло — през първата половина II в. (Crişan, 1979, 280). Най-често гробните находки са с монети на император Хадриан (117 – 138) (Preidel, 1930, 209; Burger, 1966, Taf. 3).

Екземплярите от България с висок и тесен иглодържател се датират не по-рано от средата на II в., защото тогава се появява посочената форма на иглодържателя. Единствено фибулата от Пловдив може да се отнесе към по-ранен период, т. е. към първата половина на II в.

Тип 10. Тромпетовидни фибули

Тромпетовидните фибули се развиват от силно профилираните. Те се отличават от последните по силно разширената фуниевидна главичка в предната част на лъка. Разпространението им се концентрира главно в Северна и Средна Европа или в т. нар. Барбарикум. Само някои варианти се развиват и произвеждат в римските провинции.

Тип 10а. Панонски тромпетовидни фибули (Табл. VII, 7).

Вариантът на горните със силно разширена главичка, която се съединява с лъка, е наречен панонски тип поради голямото му разпространение в Северна Панония, където се различават 5 разновидности (von Patek, 1942, 112 – 114). Познат е и от Норикум (Kovrig, 1937, 118), както и от западната част на Румъния (Crişan, 1979, 281). Извън границите на Римската империя е намиран в Украйна (Амброз, 1966, 38) и в Чехия и Словакия (Peškař, 1972, 87).

В България е рядко срещан. Известни са само няколко екземпляра — от Шуменско, от Пчеларово, Кърджалийско и от Русенско (табл. VII, 7). Всеки един от тях принадлежи към различен вариант от създадената в Панония типология.

Панонските тромпетовидни фибули са датирани общо — през II (Kovrig, 1937, 118; Crişan, 1979, 296) до началото на III в. (Амброз, 1966, 38; Ettlinger, 1973, 67). W. Jobst ги разделя на два варианта — с подпори за пружината и без тях. Първият, към който принадлежи фибулата от Шуменско, е отнесен на базата на стратиграфията на Залцбург към първата половина на II в., а вторият, на който отговаря находката от Пчеларово — към втората половина и до края на II в. (Jobst, 1975, 43 – 44).

Тип 10б. Тромпетовидни фибули — тип А77 (Табл. VII, 8 — 9).

От всички известни разновидности единствените, които се срещат в българските земи, са тип А77 с малко топче на края на крачето. Такава фибула е намерена в римските терми при Айтоски бани (табл. VII, 8). Тя е с много дълга пружина с горна тетива. Идентична е открита и край Лом. Три подобни от Варненско са публикувани като материали с германски произход (Tackenberg, 1928/29, 266). Още един екземпляр е известен от музея във Велико Търново (табл. VII, 9) и два от околностите на Дългопол (Хараламбиева, 1996/97, табл. IV, 36 – 37). Всички находки от България са с малки размери, което според O. Almgren (1923, 45) е характерно за по-късните представители на типа.

Освен в т. нар. свободна Германия (Almgren, 1923, 158-164), подобни фибули са налице и в Украйна (Амброз, 1966, 38; Гороховський/Сон, 1989, 70). Единични находки са известни и от Панония (Kovrig, 1937, 117 – 118; von Patek, 1942, 112 – 113), където са смятани за импорти от Барбарикум. Има ги и в Румъния (Manucu, 1984, Pl. IX, 1 — 5). Тромпетовидните фибули с топче на края на крачето са датирани на базата на относителната хронология, приета за терените, които лежат на север от римския лимес, от началото до средата на II в. (Peškař, 1972, 83 – 84; Jobst, 1975, 40). За находките от България, които вероятно са донесени от споменатите земи, трябва да се приеме същото.

Тип 11. Фибули с форма на котва

Това е първият локален тип силнопрофилирани фибули. Той се развива и разпространява в балканските римски провинции, като на запад достига до

Панония. За някои изследователи произходът му е трако-илирийски (von Patek, 1942, 10; Crişan, 1959, 366 – 367).

Масивните, отливани фибули имат разширена главичка над пружината, която от двете страни завършва с издължени рамена. Именно те ѝ придават формата на котва. Крачето, подобно на предните типове, е отделено от лъка с профилиран пръстен и завършва с топче.

Интересен екземпляр е намерен в Лом (табл. VII, 10). Той е прототип на истинските фибули с форма на котва. При него двете рамена още не са извити назад. Пръстенът, който разделя лъка от крачето, е профилиран, а зад него се намира кръстовидно разширение, типично за някои от вариантите. Масивният иглодържател показва, че това е късна форма на силнопрофилираните фибули.

Типът се среща изключително в Северна България и Софийско, което дава основание да се смята за импорт от близките провинции Дакия, Панония и Горна Мизия. Поради факта, че често е изработван от сребро той се открива в много съкровища. Понякога отделните екземпляри са свързани с верижки по три или пет заедно. По този начин те образуват накит, който е характерен за женското норико-панонско облекло. То се състои от туника и безръкавен, дълбоко изрязан, сукман. На неговите рамене и около деколтето симетрично се разполагат фибулите (Garbsch, 1985, 559, Abb. 3, 6, 9).

Тип 11а. Фибули с форма на котва с по-къса от главичката подпора за пружината (Табл. VII, 11 — 12).

Те са по-характерни за Панония, Далмация и Горна Мизия (Bojović, 1983, 45). Сред тях се отличава подвариант с триъгълен иглодържател, който хронологически е най-ранен — от времето на Домициан (81 – 96) (Церамович-Кузманович, 1968, 283, табл. I, 4). Сред българските материали няма подобни примери. Фибулите от музея във Видин и от Нове (табл. VII, 11) са масивни с големи кръгли топчета на края на крачето и със сравнително висок четириъгълен иглодържател. Екземплярът от Суходол (табл. VII, 12) има по-деликатна конструкция, но и той е със същия иглодържател. Подобни на него са и находките от Ряхово и от музея във Велико Търново.

Именно поради вида на иглодържателя материалите от тип 11а са датирани през втората половина на II до началото на III в. (Bojović, 1983, 46). В съкровището от Бела Река край Шапец те са намерени заедно с монети на император Комод (180 – 192) (Petrović, 1942, 12).

Тип 11б. Фибули с форма на котва с дълга подпора за пружината.

Вариантът е разпространен най-вече в Дакия. Той е част от съкровищата от Въртоп, Ацел и Горен Вакуф (Crişan, 1959, 353 и сл.). От българските находки най-известна е тази от Арчар, за която се спори дали е от гроб или от съкровище (Велков, 1932/33, 407 – 408). Подобна има и от Сливница. И двете са с по-дълга от главичката подпора за пружината, с кръстовидно разширение зад пръстена, който разделя лъка от крачето, и с триъгълен иглодържател.

В сребърните съкровища от Румъния най-късните монети са от времето на император Гордиан III (238 – 244) — факт, който позволява материалите да се отнесат към средата на III в. Датировката се потвърждава и от намерената сред тях ранна форма на луковичните фибули (Crişan, 1959, 359; 1979, 281). Времето на трезорирането обаче може да не съвпада с периода на производство на разглеждания вариант, още повече, че става въпрос за изделия от благородни метали.

За фибулите от Арчар е предложено датиране през II в. (Велков, 1932/33, 407). То е допустимо, защото иглодържателят им е триъгълен, но трябва да се ограничи около средата на века, тъй като все пак те са късни типове на силнопрофилираните.

Тип 12. Фибули, произлизащи от силнопрофилираните

В своето развитие силнопрофилираните фибули вървят към намаляване на профилирането на лъка и към увеличаване на размерите на иглодържателя. На тази база се появяват множество локални типове, разпространени в ограничени райони. Те носят основните белези на изследваните по-горе — пружинен механизъм, краче, отделено от лъка с пръстен и завършващо с топче.

Тип 12а. Фибули с пръстен в началото и края на лъка (Табл. VIII, 1 — 6). Те винаги са с пружина с горна тетива, но са едноделни или двуделни. Иглодържателят е масивен, четириъгълен. Едни от тях са с по-малки размери и по-извит лък, докато други са силно геометризирани.

Най-характерен представител е фибулата от Нове (табл. VIII, 1) с два биконични пръстена в началото и края на лъка. Пружината е завита около специална ос и е с горна тетива, поддържана с кукичка. Крачето завършва с голямо кръгло топче. До нея се доближават и находките от Стара Загора (табл. VIII, 2), Ботунец, Софийско (табл. VIII, 3), Лом, от Видинско и от с. Поляците, Варненско (Хараламбиева, 1996/97, табл. IV, 38). С по-малки размери са находките от Радомир (Любенова, 1985, обр. 17 а, б) и две от Ряхово. С правоъгълно сечение на лъка се отличават фибулите от Ятрус (табл. VIII, 4) и от Видин. С много дълга пружина е тази от Мокреш, Ломско (Велков, 1923/24, 211, обр. 76).

Поради района на разпространението им, който обхваща средно и долнодунавските провинции и надчерноморските степи, някои археолози ги наричат черноморски силнопрофилирани фибули (Амброз, 1966, 40). Срещат се в Панония (Kovrig, 1937, 119, Taf. III, 22 — 24; von Patek, 1942, 112, Taf. VI, 11, XXII, 1), в Дакия (Bichir, 1973, 102, Tabl. CXII, 9; Crişan, 1979, 279, Pl. I, 7; Gudea/Lucacel, 1979, 321; Popilian, 1980, 88 – 89; Cociş/Opreanu, 1998, 196) и в Словакия (Lamiova-Schmiedlová, 1961, Taf. XXI, 21). Най на запад са намирани в кастела Цугмантел (Böhme, 1972, 13, Taf. II, 46) и по долината на р. Некар (Rieckhoff-Pauli, 1977, 12, Taf. 2, 22), но само като единични находки.

Разпространение им е най-голямо в Горна Мизия, където ги има в многобройни варианти. За техни производствени центрове са сочени Дробета, Понтес или Ледерата (Jovanović, 1978, 52). Предполага се, че такъв съществува и в Сингидунум или във Виминациум (Bojović, 1983, 41). Може би оттам те достигат и до Долна Мизия.

Датирането им е през II в. Една находка от военния лагер на IV Флавиев легион на Калемегдан в Белград е намерена с монета на Хадриан (117 – 138) (Bojović, 1976, 14, Tabl. XXIII, 14). Подобна от Цугмантел е отнесена също към средата на II в. (Bohme, 1972, 13). При това положение и поради липсата на данни за българските екземпляри може да се приеме, че те са в употреба през II в., като тези с голям четириъгълен иглодържател са от втората половина на II в.

Вероятно малко по-късни са силно геометризираните форми. Те са и с по-големи размери. Сечението на лъка им е различно — кръгло, четириъгълно или триъгълно. Крачето завършва с огромно топче. Цялата фибула е масивна. Това се отнася и за българските находки от Ловеч и от Бабово, Русенско (табл. VIII, 5, 6). Подобни екземпляри се срещат сред находките от Долнодунавските провинции, като например Дакия, където са отнесени към II в. (Isac/Cociş, 1995, Taf. 4, 22; Cociş, 2002, 74).

Масивността и силната геометризация показват, че те са по-късни, но засега няма никакви данни за датирането им.

Тип 12б. Фибули със силно редуцирано профилиране (Табл. VIII, 7 — 9).

При тях е запазен само пръстенът между лъка и крачето. Изчезва главичката над пружината и тя е заменена от две странични рамена, които са повече или по-малко развити. Обикновено сечението на лъка е многоъгълно, а иглодържателят висок, четириъгълен. Находките от българските земи не са изобилни и са главно от Южна България — Дебелт (табл. VIII, 7), Хасково (табл. VIII, 8) и Ямбол (табл. VIII, 9).

Разпространението на варианта е локално. Известни са само единични екземпляри. Липсват и данни за тяхното датиране. На базата на конструкцията им те могат да се отнесат към края на II и началото на III в.

III. ДЪГОВИДНОИЗВИТИ ФИБУЛИ С ШАРНИРЕН МЕХАНИЗЪМ

Заедно с напредването на римската войска започват да се разпространяват и фибулите с шарнирен механизъм на иглата. Поради тази причина те са смятани за типично римски. Най-старите са открити в Южна Франция — тип 6 и тип Алезия. Първите, които се появяват заедно с легионите в българските земи, са Aucissa.

Тип 13. Тип Aucissa (Табл. IX; Табл. X, 1 — 4)

Типът е сред най-разпространените — среща се от Британия до Дура Европос, а също и далече извън границите на Римската империя. Той се появява най-рано в района на Алпите — в Северна Италия. Наименованието му се дължи на най-често срещания надпис върху него — AUCISSA. Името е с келтски произход (CIL, XII, 3/699) и се приема, че посочва собственика на работилницата, която традиционно се локализира в Северна Италия — Сисция (?) (Behrens, 1950, 8). Освен голямото количество находки от областта, основанията за подобна локализация са минимални. Като изключим AUCISSA, върху фибулите от този тип досега са разчетени над 20 други имена, които маркират различни ателиета.

Класическият тип е с дъговидно извит лък с правоъгълно сечение с или без централно ребро върху него. В предната си част той има правоъгълна плочка, върху която е издълбан надписа. Вместо него там често се намира украса от изрязани “очички”, а в по-късните варианти — от вдлъбнати ямички. Винаги е налице шарнирен механизъм на иглата, чиято ос е поставена в специален цилиндър. Крачето е късо и завършва с полукръгло топче. Иглодържателят е малък, триъгълен.

В България са открити няколко класически фибули, две от които са с надпис Aucissa. Едната е от Нове (табл. IX, 1). Тя е бронзова с желязна ос на шарнира и с две релефни вдлъбнати линии по дължината на лъка. Втората — от Стара Загора (табл. IX, 2), също е бронзова, позлатена с централно ребро върху лъка. При всяка изписването на надписа е различно. Този върху находката от Стара Загора е със слети букви C и I, а S-овете са силно разгънати и по-високи, докато другият е равен и старателно направен.

Класически са и другите екземпляри от Нове (табл. IX, 3, 5) и от Стара Загора (табл. IX, 4), като последният е с доста архаична конструкция на шарнира. Леглото на оста му е образувано чрез подгъване отдолу нагоре на края на плочката от предната част на лъка.

Многобройни са материалите на тип Aucissa, намерени в българските земи, които принадлежат към по-късни варианти. Те са групирани главно по лимеса — Арчар, Лом, Брегово, Хърлец, Нове, но и от София, Стара Загора, Айтос (табл. IX, 6, 7, 8, 9, 10; табл. X, 1, 2, 3, 4) и произхождат от различни работилници, някои от които могат да се определят.

Така например фибулата от Арчар (табл. X, 3) вероятно идва от панонските ателиета, тъй като има силно разширена плочка в сравнение с лъка, който е с триъгълно сечение. И двата белега са характерни за продукцията, маркирана с името на P.VALER (Feugère,1985, 321). Екземплярът от Нове пък (табл. IX, 7) е твърде близък до произвежданите в работилниците по Далматинското крайбрежие, в околностите на Подградие или Гардун. Те се отличават с овално сечение на лъка и носят надпис DURNACUS (Marović, 1961, 108). Подобна находка е намерена и в Айтос (табл. IX, 8).

От България са известни и фибули, за които е трудно да се уточни работилницата, където са направени. Обикновено те имат доста тънък лък и понякога са без топче на края на крачето — Нове (табл. IX, 9, 10), София (табл. X, 4).

Подобни са намирани и в Панония (von Patek, 1942, Taf. V, 3, 4). Предполага се, че са произвеждани в Сисак (Koščević, 1975, 51).

Поради многобройните примери датирането на тип Aucissa е сравнително точно. Той се появява около 20/10 г. пр. н. е. Най-често се среща в римските кастели по реките Рейн и Дунав, основани около 10 г. пр. н. е. — Ветера (12 г. пр. н. е.), Обераден (между 11 – 10 г. пр. н. е.), Неус (16 – 12/11 г. пр. н. е.), Майнц (12 г. пр. н. е.), Халтерн (6 г. пр. н. е.), но в Хофхайм (40 г. на н. е.) типът вече заема само 13, 6% от всички намерени там фибули (Feugère,1985, 323) — констатация, която подсказва, че масовата му продукция затихва някъде по времето на Клавдий.

Същата картина се наблюдава и в некрополите на Северна Италия. В Гуибяско фибулите от разглеждания тип се срещат изключително с монети на Август (27 г. пр. н. е. – 14 г. на н.е). В гробове №10, 52, 87, 92, 134 в Орнавасо са намерени отново с емисии на Август, сечени от 18 г. пр. н. е. до 15 г. на н. е. и само в гроб № 116 е открита една с монета на Тиберий (14 – 37) (Graue, 1974). Находките от некропола в Нин са датирани в края на I в. пр. н. е. (Marović, 1961, 112), което пък се отнася за периода на производство на далматинските работилници.

По този начин най-широката употреба се ограничава във времето от Август до Клавдий (41 – 54), но трябва да се има предвид, че на много места тя е в сила и при Флавиите, а в единични случаи типът е откриван и с материали от началото на II в. (Marović, 1961, 108). Като потвърждение на хронологията му за българските земи може да се посочи находката от Нове, която е от най-ранния културен пласт на военния лагер, основан през 46 г. (Генчева, 2002, 52, табл. LIV, 1)

Фибулите тип Aucissa преживяват сравнително дълго и се употребяват, макар и рядко, дори през II в. През втората половина на I в. тези с полукръгло, квадратно или друго сечение се срещат статистически по-често отколкото класическите, които са с правоъгълно сечение.

Голямата им популярност провокира появата на други типове с различно оформен лък и с декоративно предназначение. Те са разпространени предимно в Галия, Германия, Британия, Реция и Норикум, а само единични екземпляри достигат и до българските земи. Освен “западните” фибули, произхождащи от тип Aucissa, тук се появява и местно производство, което въвежда нови локални форми. Всички те се приемат за произхождащи от тип Aucissa.

Тип 14. Фибули с профилиран лък, произхождащи от тип Aucissa

Всички намерени в българските земи материали са импорти от западните римски провинции. Различават се няколко варианта.

Тип 14а. Фибули, произхождащи от тип Aucissa, с канелиран лък (Табл. X, 5 — 8).

Вариантът е един от най-често срещаните и поради декоративния си вид е характерен както за военните, така и за цивилните селища и за светилищата (Rieckhoff, 1975, 51 – 57).

Той има дъговидно извит лък с правоъгълно сечение, който от горната страна е покрит с дълбоки надлъжни канелюри. Крачето е значително по-дълго отколкото при тип Aucissa и понякога е с няколко пръстена накрая. Шарнирният механизъм на иглата най-често е поставен в специален цилиндър. Иглодържателят е малък, четириъгълен. Различават се две разновидности — с крилца в края на лъка и без тях.

Фибулите от Нове (табл. X, 5, 7) и от Пчеларово, Кърджалийско имат странични израстъци на лъка, които обикновено се наричат крилца. Тези от Долна Кремена, Врачанско, от Перник, Глава Панега и Нове (табл. X, 6, 8) са без крилца. Посоченото несъответствие между тях е единствено и може да се приеме за несъществено. Значително по-различна е фибулата от Нове (табл. X, 8), която има назъбени страни на лъка.

Всички разновидности са приемани за деривати на тип Aucissa. Те се появяват и разпространяват в Галия (Feugère,1985, 331), в Германия (Bohme, 1972, 12; Rieckhoff, 1975, 52; Rieckhoff-Pauli, 1977, 14) и в Швейцария (Ettlinger, 1973, 101 – 102; Riha, 1979, 127). Датирани са от около 20те години до 60/80 г. (Ettlinger, 1973, 102; Feugère, 1985, 334), като най-често се срещат по времето на Клавдий – Нерон (Riha, 1979, 127). В горногерманските и ретицките кастели и в цивилните селища се отнасят към Флавиите, като тяхната поява се определя по времето на Клавдий (41 – 54) (Ulbert, 1959, 68; Rieckhoff, 1975, 55 – 57).

Подобно датиране трябва да се приеме и за материалите от България, още повече, че две от фибулите от Нове са намерени в културния пласт свързан с първия легионен лагер (Genčeva, 1998, 11 – 12).

Тип 14б. Фибули, произхождащи от тип Aucissa, с напречно профилиране и допълнителна плочка върху лъка (Табл. X, 9 — 11).

Вариантът, подобно на предния, се разпространява в западните римски провинции. Голямо е разнообразието в орнаментиката и в начина на оформяне на лъка, но това, което свързва фибулите са няколкото пръстена върху него или върху крачето. На мястото на най-голямата извивка на лъка се намира допълнителна плоска повърхност, украсена с орнамент, изработен в различни техники — врязан, ниело, а в по-късните варианти и изпълнен с емайл. Понякога централната плочка е допълнително припоена.

В българските земи са налице няколко находки. Екземплярът от Айтос (табл. X, 9) е със сравнително висока правоъгълна плочка върху лъка, украсена с врязан S-овиден орнамент и насечки. Крачето му има 4 полукръгли пръстена, по два в началото и в края, украсени също с врязани линии. Много близка до него е и една фибула от Нове. Също оттам е и тази, която в центъра на лъка има квадратна плочка, украсена с кръгче с точка в средата и коси насечки наоколо (табл. X, 10). Тя е с 6 пръстена, по два в началото и края на лъка и два в края на крачето. Образецът от Врън, Видинско (табл. X, 11) има върху централната си плочка растителен орнамент, изработен в техника ниело, и 4 напречни пръстена.

Находката от с. Кривня, Варненско (Хараламбиева, 1996/97, табл. I, 5) е с два пръстена и лъкът между тях е украсен с врязан орнамент. Върху триъгълния иглодържател се забелязва кръгъл отвор, често срещан при фибулите, произхождащи от тип Aucissa.

Всички разновидности на варианта са датирани от Флавиево време до началото на II в. (Böhme, 1972, 12; Ettlinger, 1973, 103 – 104; Feugère, 1985, 334). Възможно е фибулата от Връв да е малко по-ранна, тъй като подобна украса се появява по времето на Тиберий (14 – 37) (Feugère, 1985, 335). От друга страна, поради честата украса с емайл или със стъклена паста, тази от Нове (табл. X, 10) се предполага, че се появява в края на I и е в употреба през II в. (Riha, 1979, 153). В гроб от Ягодин Мали в Ниш подобна находка е датирана даже през втората половина на III в. (Jovanović, 1978, 54).

Установено е, че фибулите с по-големи размери и по-груба изработка произхождат от II – III в. (Feugère, 1985, 335). Тенденцията е валидна и за други типове с дълга употреба. Екземплярите от България обаче са малки и с много добра изработка и трябва да се отнесат към периода 70 – 110/120 г.

Тип 14в. Фибули, произхождащи от тип Aucissa, украсени с емайл (Табл. XI, 1 — 8).

Във варианта влизат фибулите, които имат шарнирен механизъм и дъговидно извит лък, украсен с емайл. Обикновено той е поставен върху допълнителната плочка или върху плоската повърхност в средата на лъка.

Всички български екземпляри произхождат от Нове. Най-старият има ромбовиден лък, украсен с триъгълници, изпълнени с червен емайл и с врязан орнамент в най-широката му част. Крачето му е отчупено, но е имало форма на птича глава (табл. XI, 1). Подобни фибули са твърде популярни в Галия (Feugère, 1985, 359), по р. Рейн (Rieckhoff-Pauli, 1977, 18), в Реция (Ettlinger, 1973, 107 – 108), в Норикум (Matouschek/Novak, 1985/86, 179 – 180) и в Панония (Sellye, 1939, 73; von Patek, 1942, Taf. 14, 4 – 10, 17 – 18). Срещат се и в Дакия (Cociş, 1986, 161). Датирането им се ограничава между третата четвърт на I в. (Riha, 1979, 192 – Аугст; Feugère, 1985, 364 – Руан) и първата половина на II в. (Bohme, 1972, 16 – 17; Ettlinger, 1973, 105 – 106; Rieckhoff-Pauli, 1977, 18).

Поради липса на данни и разглежданият екземпляр се вмества в посочената хронология. От същия вид е и фибулата, която е фрагментарно запазена, но лъкът ѝ е ромбовиден, украсен с червен емайл и ограден с две двойни врязани линии, изпълнени с насечки (табл. XI, 2). Като се има предвид по-голямата площ, която заема емайлът, тя трябва да се отнесе към по-късно време, а именно към първата половина на II в. (Böhme, 1972, 17; Rieckhoff-Pauli, 1977, 18).

Поредната фибула има правоъгълен лък с редуващи се правоъгълници от син и червен емайл (табл. XI, 3). Крачето завършва с кръгло разширение, покрито с концентрични врязани кръгове. Подобна украса има и от двете страни на лъка. Формата е разпространена в западните римски провинции, но и в Горна

Мизия (Bojović, 1983, 63). Датирането ѝ се затваря в периода от първата половина на II в. до края на управлението на Антонините (Exner, 1939, 48; Böhme, 1972, 15; Rieckhoff-Pauli, 1977, 18).

Следващите две находки са с разширен ромбовиден лък, изпълнен с червен емайл (табл. XI, 4, 5). Предната част на лъка и крачето са оформени по един и същи начин с по два релефни пръстена. По форма те се доближават до дисковите фибули, но все още имат оформен лък. Разпространението им съвпада с това на предните, с допълнението, че един екземпляр е намерен в Сармизегетуза (Cociş/Nemeş, 1983, 439; Cociş, 1986, 166). Датирани са през втората половина на II в. (Exner, 1939, 58; Ettlinger, 1973, 118; Rieckhoff, 1975, 60).

От Нове произхождат и два фрагмента от лъковете на фибули, изпълнени изцяло с емайл. В единия случай (табл. XI, 6) триъгълният лък е от синьозелен емайл, в който е вписан триъгълник от червен. В другия случай (табл. XI, 7) сърцевидният лък е запълнен с червен емайл от двете страни на една централна линия. Тази фибула изглежда има пружина вместо шарнир — нещо изключително рядко. И двете са частично запазени и са със странна форма, на която е трудно да се посочат аналогии. По всяка вероятност тяхното датиране трябва да се отнесе към втората половина на II в. (Exner, 1939, 46).

Последната находка има триъгълен лък и краче с форма на птича глава (табл. XI, 8). Подобни случаи са доста разпространени в Галия (Feugère, 1985, 359), в Швейцария (Ettlinger, 1973, тип 37), в Панония (Sellye, 1939, 73; von Patek, 1942, Taf. 14, 4 — 10, 17 — 18) и в Германия (Rieckhoff-Pauli, 1977, 18). Интересното при случая от Нове е триъгълникът в средата, изпълнен с жълтозелен емайл с оранжеви цветчета с вдлъбнати бели среди. Поради обстоятелството, че техниката милефиори се разпространява по времето на Антонините вероятно оттогава датира и находката.

Фибулите от тип 14в са лъкови, произхождащи от тип Aucissa, украсени с емайл. Те имат малки размери и са типично декоративни. Представените тук са намерени само в Нове. От България са ми известни и други находки, но от частни колекции. Макар че най-често те са откривани в кастелите, някои изследователи ги смятат за женски, тъй като се срещат по двойки в погребения (Bohme, 1972, 15 – 17). Декоративният им характер не противоречи на твърдението.

Тип 14г. Фибули, произхождащи от тип Aucissa, с жлеб върху лъка (Табл. XI, 9).

Към варианта е причислен единственият екземпляр, намерен в Нове (табл. XI, 9). Характерни за него са извитият, почти под прав ъгъл лък и дъговидната игла. Отличителният белег е дълбокият жлеб, преминаващ през цялата дължина на лъка, който няма обособено краче. Самият той завършва с топче. Иглодържателят е специфично изрязан, с кръгла дупка в средата. По-високите части на лъка са украсени с врязани чертички. Те присъстват и върху плочката над шарнира. С врязан пунктиран орнамент са украсени двете широки страни на лъка.

Фибулата е безспорен импорт от територията на Швейцария или от Южна Галия, където описаният вариант се развива. Единични находки са откривани и в кастелите над Горен Рейн (Ettlinger, 1973, 100, тип 33). Датиран е от 60 – 110 г. (Ettlinger, 1973, 100; Rieckhoff, 1975, 53; Feugere, 1985, 262).

Тип 15. Местни фибули, произхождащи от тип Aucissa

След появата и разпространението на шарнирния механизъм и на тип Aucissa излизат и множество локални типове и варианти. Хронологически те са по-късни и обикновено имат големи размери.

Тип 15а. Фибули, произхождащи от тип Aucissa, с големи размери (Табл. XI, 10; Табл. XII, 1 — 3).

Вариантът обединява фибули с широк лък с правоъгълно или полукръгло сечение и добре оформена четириъгълна плочка над шарнира, върху която обикновено има врязан орнамент от линии, точки или “птиче око”. Шарнирната ос е поставена в легло, направено от извиването на края на плочката отгоре надолу. То се затваря от двете страни с полукръгли накрайници. Крачето е потясно от лъка и завършва с голямо топче. Иглодържателят е голям, четириъгълен. Отличителният белег за всички материали са сравнително големите размери (табл. XI, 10).

Фибулите са предимно от Северна България, като само една е от Южна — от Стара Загора (табл. XII, 1). От останалите — две са от керамичния център при Павликени (табл. XII, 2), има по една от Никополис ад Иструм (табл. XI, 10) и от Лесковското градище край Монтана (табл. XII, 3). Други две са от Ряхово и се съхраняват в Русенския музей. Всичките са много добре изработени от висококачествен бронз.

Разпространението им е ограничено до Горна и Долна Мизия (Bojović, 1983, 23 – 24) и римска Дакия (Popescu, 1945, 487; Crişan, 1979, 297). Най-западната точка, до която достигат, е Сараево (Bojović, 1983, 24).

Поради липсата на добре датирани затворени комплекси хронологията им е в сравнително широки граници. Фибулата от Стара Загора (табл. XII, 1) е отнесена към I в. (Филов, 1915, 228), но големината и формата на иглодържателя ѝ не позволяват толкова ранна датировка. Производството на местните варианти започва след излизане от употреба на тип Aucissa. Намирането на подобен екземпляр във военния лагер Копачени свидетелства за наличието им през II в. (Popescu, 1945, 487). Има датирани находки и от III в. (Bojović, 1983, 24). Като се имат предвид размерите и формата на иглодържателя, може да се твърди, че вариантът е характерен за втората половина на II и началото на III в.

Тип 15б. Фибули, произхождащи от тип Aucissa, с редуцирана плочка над шарнира (Табл. XII, 4 — 7; Табл. XIII, 1 — 3).

Вариантът се различава от предния с по-малките си размери и със сливането на плочката на шарнира с лъка. Той е най-широк в предната си част и постепенно се стеснява в посока на крачето, което в някои случаи завършва без топче. Оста на шарнира е поставена в легло, образувано от завиването на самия лък отгоре надолу. Иглодържателят е малък и четириъгълен. Фибулите са богато украсени с врязани орнаменти (табл. XII, 4, 5, 6, 7; табл. XIII, 1).

Към варианта принадлежат и три железни екземпляра с подобна форма от Павликени (табл. XIII, 3). Изработването им от желязо е признак на местно производство, защото те не са предмет на търговия. Известно е, че дребните метални предмети не са правени в големи ателиета, а най-често заедно с друга продукция в занаятчийските центрове или в лагерните fabricae.

Вероятно керамичният център в Павликени сам произвежда дребните метални предмети, необходими за всекидневието. В Търновския музей се съхраняват и няколко много близки по форма бронзови фибули, но само една от тях е с известно местонахождение — от Бутово (табл. XIII, 1). Не може да се изключи възможността те да са изработени именно там, т. е. в другия керамичен център. Освен от Северна България голям брой находки произхожда и от Южна, което може да е свидетелство, че те са правени и там.

Разпространението на варианта е предимно в Горна Мизия (Bojović, 1983, 23). Най на запад е намерен образец във Варaждански Топлице в Хърватско (Vikić/Gorenc, 1953). Голям брой подобни материали са открити в Дробета (Popescu, 1945, 487) — факт, който позволява да се приеме, че там също има работилница (Jovanović, 1978, 54).

Датирането на фибулите не е достатъчно точно. Обикновено те се отнасят към II и III в., но сравнително малкият иглодържател показва, че масовото разпространение на варианта е по-скоро през II, отколкото през III в.

Тип 15в. Фибули, произхождащи от тип Aucissa, с висок иглодържател (Табл. XIII, 4 — 9).

Вариантът се среща масово в Северна България, докато в южната част на страната до момента не е намиран. Характерна черта за него е комбинирането на белези от различни типове — от тип Aucissa и от силнопрофилираните фибули. Подобно на Aucissa, той се отличава с плочка над шарнира, зад която следва лъкът, обикновено с триъгълно сечение. Той завършва с пръстен, който е типичен елемент, заимстван от силнопрофилираните фибули. Крачето се стеснява към края, където има сравнително голямо конично или биконично топче (табл. XIII, 4 — 9).

Шарнирният механизъм е задължителен. Той е изработен по различен начин — от най-примитивния, какъвто е случаят с фибулите от Русенския музей, при който краят на плочката е завит отдолу нагоре около оста му, до малко по-сложен, при който краят на плочката се завива около оста отгоре надолу.

Подобни примери има от Търновския музей. При останалите оста на иглата лежи в специален цилиндър, отлят в основата на плочката.

Всички екземпляри от България са с извита игла. Тя отличава балканските от панонските находки, при които иглата е права (Kovrig, 1937, Taf. XIV, 141, 143). Иглодържателите на всички са тесни и високи, четириъгълни.

Разпространението на варианта обхваща Горна и Долна Мизия и Дакия. Макар и рядко той се среща и в Панония. Въпреки многобройните находки, липсата на добре датирани затворени комплекси затруднява прецизната му хронология. Фибулите от Турну Северин, Целеи и о. Корбулуи са отнесени към III в. (Popescu, 1938, 245), но още от втората половина на II в. се срещат заедно с коленчатите (Popilian, 1976, 243). С монета на император Марк Аврелий (161 – 180) такъв екземпляр е намерен в Мъгъсару, Мунтения (Bichir, 1980, 158). На същата база всичките оттам са поставени през втората половина на II в. (Bichir, 1984, 46). През II в. са датирани и фибулите от римска Дакия (Crişan, 1979, 297).

Българските материали също нямат добра стратиграфия. В могилата при Генерал Тошево подобна находка е открита в гроб заедно с керамика, датирана през II – III в. (Василчин, 1983, 91). Тази пък от гроб 4 на могилата при Крушето, Великотърновско е отнесена към края на II и началото на III в. (Писарев, 1981, 34, 36).

Високият иглодържател се появява през втората половина на II в. и е характерен за всички типове от периода. Преобладава и сред фибулите от първата половина на III в. Най-точно хронологията на разглеждания вариант може да се определи през втората половина на II и началото на III в.

До момента в Северна България не са открити работилници за подобни фибули, но броят на находките позволява да се мисли, че са правени тук. Очертават се няколко центъра. Не е изключена възможността в Рациария и Нове те да са произвеждани във военни ателиета, какъвто случай има от Дробета. Друг вероятен район е Търновският, който отново поставя въпроса за допълнителните производства на керамичните центрове в Павликени, Бутово и Хотница.

Тип 15г. Местни имитации на тип Aucissa (Табл. XIII, 10 — 11).

Вариантът включва фибули, които имат силно разширена плочка в предната част на лъка. Самият той е гладък, с овално или триъгълно сечение. Шарнирният механизъм е скрит в специален цилиндър или в легло, направено от подгъването на плочката. Крачето е отделено с пръстен, както при предния вариант, или само с врязани линии и завършва с топче. Иглодържателят е малък, четириъгълен. Находките притежават много близки характеристики както до тип Aucissa, така и до вариант 15в, поради което могат да се считат за местна имитация.

Екземплярът от Дунавец, Тутраканско (табл. XIII, 11) има повече общи черти с предния вариант отколкото този от Кунево, Ямболско (табл. XIII, 10), при който вместо топче краят на крачето е завит нагоре.

Точни аналогии на описаните фибули не са известни. Вероятно те са дело на малки работилници, които изработват единични бройки и имитират широко разпространени типове. Технологичните им особености позволяват те да се датират най-късно през II в.

Тип 15д. Фибули, произхождащи от тип Aucissa, които съчетават елементи от различни типове (Табл. XIII, 12).

Сред материалите от българските земи се срещат странни екземпляри, които съчетават характерни особености, заимствани от различни типове. Така например находката от Павликени е комбинация на плоския, дъговидно извит лък от тип Aucissa с подвитото краче на фибулите, известни под това име (табл. XIII, 12). Разширените рамена на цилиндъра с оста на шарнира напомнят и трети тип — Т-образните. Появата ѝ е поредното свидетелство за производството на фибули в керамичния център в Павликени.

Но подобни екземпляри са намирани и в римска Дакия (Cociş/Nemeş, 1983 440; Cociş/Rusu, 1984/85, 137). Там те даже имат топче в средата на рамената, с което съвсем се доближават до Т-образните. Находките от Сармизегетуза са датирани през III в. (Cociş/Rusu, 1984/85, 137). Като се има предвид обаче, че фибулите с подвито краче се разпространяват в българските земи след средата на III в., за разглеждания случай може да се приеме датировка не по-ранна от средата и втората половина на III в.

IV. ФИБУЛИ С ВИСОК ИГЛОДЪРЖАТЕЛ

Около средата на II в. се появяват различни типове, общото между които е високият и тесен иглодържател с правоъгълна форма. Вероятно конструктивната особеност е предизвикана от определена мода в облеклото. Обикновено изследваните материали са с малки размери, но със силно извит, почти под прав ъгъл лък, който образува коляно. Оттук и наименованието на най-популярния тип — коленчати фибули. Те захващат малко плат, но затова пък той може да е доста дебел, тъй като разстоянието между лъка и иглата е голямо. За да се увеличи то, в някои случаи дори и тя е извита.

Като се има предвид, че коленчатите фибули се срещат главно в лагерите и във военните селища по реките Рейн и Дунав следва да се направи изводът, че те са служили за закопчаване на войнишки плащове от много дебела вълнена материя. Другото им приложение е при правенето на набори от по-тънки материи, защото чрез тях може да се събере голямо количество плат.

Коленчатите фибули влияят и на други типове, които приемат високия иглодържател, като например разгледания вече 15в.

Тип 16. Коленчати фибули с пружинен механизъм на иглата

Подобно на тип Aucissa и коленчатите фибули са типично войнишки и са разпространени по целия римски лимес, като най-чести са по Рейнския и

Дунавския. От Галия са известни само единични находки. Същото важи и за вътрешността на Швейцария. Огромно количество е открито по лимеса на р. Некар (Bohme, 1972, 21, Taf. 33).

Много екземпляри са намерени и в Панония, където са регистрирани и работилници — в Бригецио и във Флавия Солва (Kovrig, 1937, 120; Gschwantler/Winter, 1991, 117 – 119). Има ги даже и във военния лагер в Дура Европос (Frisch/Toll, 1949, 45). Срещат се и в крайчерноморските области на Украйна (Амброз, 1966, 28). Те са чести находки и в Румъния (Bichir, 1984, 48; Crişan, 1979, 297 – 298; Cociş/Rusu, 1984/85, 132).

Коленчатите фибули с пружина показват няколко тенденции в развитието си. Преди всичко трябва да се отбележи, че тези от Германия и Реция са винаги с долна тетива, докато материалите от Панония и Норикум са с горна (von Patek, 1942, 130 – 131; Bohme, 1972, 19 – 20). Друга характерна особеност е появата на напречно поставен, по отношение на лъка, иглодържател, който има форма на кука. Той се смята за типичен за Германско-ретицкия лимес и за по-късен от обикновения надлъжен (Almgren, 1923, 111; Bohme, 1972, 20 – 21).

Примерите от българските земи потвърждават някои от споменатите особености. Повечето коленчати фибули с пружина произхождат от военните лагери в Северна България. От Южна са налице само два екземпляра. Всички са с горна тетива — факт, който ги доближава до панонските.

Тип 16а. Коленчати фибули с голяма полукръгла плочка над пружината (Табл. XIV, 1 — 2).

Вариантът обединява фибули с плътен лък, извит под прав ъгъл, с полукръгло сечение. В предната му част се намира голяма, перпендикулярно поставена, плочка, към която е припоена пластинка за оста на пружината. Крачето леко се разширява и е равно отрязано накрая. В някои случаи то е украсено допълнително с малко топче. Иглодържателят е висок, тесен, четириъгълен (табл. XIV, 1, 2).

В България подобни фибули се срещат сравнително рядко. Известни са примери от Нове (табл. XIV, 1), Апиария (табл. XIV, 2), с. Дунавец, Силистренско (Хараламбиева, 1993, табл. I, 1, 3), Никополис ад Иструм и Мулетарово, Петричко. Всички те имат украсени предни плочки с врязани точки, чертички, триъгълници или тремоло орнамент.

Вариантът се смята за най-ранен и се появява около средата на II в. в кастелите по р. Некар (Barthel, 1909, 71). I. Kovrig (1937, 120) счита, че той е в употреба още от края на I в. Известно потвърждение на мнението ѝ е екземплярът от гроб № 2 на некропола в Матрик, който е намерен заедно с монета на Веспасиан (69 – 79) (Topal, 1981). За горногерманските и ретицките материали се приема, че са използвани по времето на Хадриан – Антонин Пий (Böhme, 1972, 19). Така са поставени и в Дакия — първа половина на II в. (Moga/Ciugudean/Cociş/Rodeanu, 1997, 539, Pl. V, 37). В цивилното селище Лауриакум подобни фибули са датирани в границите на II – III в. (Jobst, 1975, 66). От българските находки данни има само за тази от Никополис ад Иструм, която е открита в опожарен пласт заедно с монети на Антонин Пий (138 – 161)[1] и потвърждава хронологията на варианта, а именно около средата на II в.

Тип 16б. Коленчати фибули с малка полукръгла, многоъгълна или четвъртита плочка над пружината (Табл. XIV, 3 — 11).

Характеристиката на варианта е много близка до предния, а основната разлика е в размера на плочката над пружината. Лъкът е предимно с полукръгло сечение, но се среща и с триъгълно и многоъгълно. В повечето случаи крачето е равно отрязано, но понякога е и с малко топче. Всички находки са с пружина с горна тетива. Иглодържателят е висок, тесен и четириъгълен, поставен надлъжно по отношение на лъка (табл. XIV, 3 — 11). Често върху предната плочка има орнамент, направен в техника тремоло (табл. XIV, 7, 8).

С изключение на находката от Бургас (табл. XIV, 5) всички останали произхождат от Северна България и очертават два центъра на разпространение, а вероятно и на производство — Нове и Апиария.

В кастелите по Рейнския лимес вариантът е датиран от края на II и началото на III в. (Böhme, 1972, 19). Използван е и през III в., ако се съди по находките от Бригецио и Сони, където е намерен заедно с монети на император Гордиан III (238 – 244) (Kovrig, 1937, 120; von Patek, 1942, 137).

Фибулата от Бургас (табл. XIV, 5) е открита в гроб, отнесен към средата на II в. (Карайотов, 1976, 55). За останалите материали няма данни. Като се има предвид късното им датиране в Панония и за тях трябва да се приеме сравнително по-късна хронология — от края на II до средата на III в. Някои фибули се срещат и през IV в. В Лауриакум например подобна е намерена в III строителен хоризонт, който отговаря на края на III и началото на IV в. (Jobst, 1975, 66). Находката от Пещт пък е открита заедно с луковична фибула (von Patek, 1942, 137). Посочените случаи обаче са изключения, а масовата им употреба се ограничава от края на II до средата на III в.

Тип 16в. Коленчати фибули с цилиндър за пружината и надлъжен иглодържател (Табл. XIV, 12 — 13).

Те се отличават по специалния цилиндър или предпазител, който покрива пружината отгоре и отстрани. Зад него се намира малката плочка и едва след нея започва лъкът, който е масивен и с различно сечение. Крачето е равно отрязано и с малко топче. Иглодържателят е надлъжен, висок, четириъгълен.

В България екземплярите от варианта са редки — от Ескус (табл. XIV, 12), Нове и Апиария (табл. XIV, 13). Те са по-характерни за Панония отколкото за Германия и Реция. В Лауриакум са датирани от последната четвърт на II до средата на III в. (Jobst, 1975, 60). Поради липсата на други данни същата хронология трябва да се приеме и за българските находки.

---

[1] Благодаря на П. Владкова за информацията.

Тип 16г. Коленчати фибули с цилиндър за пружината и напречен иглодържател (Табл. XV, 1).

Разликата с предния вариант се изразява в напречно поставения иглодържател, който има форма на кукичка (табл. XV, 1). Фибулите са характерни за Горногерманско-ретицкия лимес, но се срещат, пренесени от легионерите, и в Британия, и в Дура Европос (Böhme, 1972, 21). Вероятно по същия начин попадат и в Нове, откъдето са единствените български находки.

По Рейнския лимес те са датирани от края на II и в началото на III в. (Bohme, 1972, 21). В Лауриакум са открити в I строителен период, отнесен към времето от император Комод (180 – 192) до император Каракала (211 – 217) (Jobst, 1975, 60).

Тип 16д. Коленчати фибули със завит във волута лък (Табл. XV, 2).

Разновидността се отличава по завития навътре лък, който образува волута. Към нея е припоен цилиндърът за пружината. Иглодържателят е напречно поставен и има форма на кукичка.

Примерите са сравнително редки. Единични находки са известни от Англия, от кастелите по р. Рейн (Böhme, 1972, 21), както и от Аугст (Riha, 1979, 110), от Карнунтум и Лауриакум (Jobst, 1975, 62). Срещат се в Дура Европос (Frisch/Toll, 1949, № 24). Сравнително често са намирани в Горна Мизия (Bojović, 1983, 61). Всички изследователи единодушно ги датират в края на II и началото на III в. (Bohme, 1972, 21; Jobst, 1975, 63; Riha, 1979, 110; Cociş/Rusu, 1986/87, 143, pl. 6; Cociş, 1989/1993, 277, pl. IV, 46) с изключение на D. Bojović (1983, 61), който смята, че те са в употреба през III и първата половина на IV в.

Не са многобройни и̇ българските находки. Един екземпляр има от Нове (табл. XV, 2), два от Апиария (Хараламбиева, 1993, табл. III, 10, 11), а други — с неизвестно местонамиране, в момента са в частни колекции.

Тип 16е. Коленчати фибули без предна плочка (Табл. XV, 3).

В Нове са открити две фибули (табл. XV, 3), а една е без установено местонамиране — от Североизточна България (Хараламбиева/Андреева, 1994/95, обр. II, 10). Те нямат нито плочка, нито цилиндър в предната част на лъка. Пружината е навита около ос и е с горна тетива. Иглодържателят е надлъжно разположен. Вариантът е местно производство, тъй като няма аналогии в други провинции. Липсват и данни за датирането му, но то вероятно се ограничава, подобно на другите коленчати фибули с пружина, през втората половина на II и първата половина на III в.

Тип 17. Коленчати фибули с шарнир

Коленчатите фибули с шарнирен механизъм на иглата се смятат за по-късни от пружинните и за произлезли от тях (Kovrig, 1937, 120). Те почти не се срещат в Германия и в Реция (Böhme, 1972, 21) за разлика от Горна Мизия, където най-много са намерени по поречието на реките Сава и Дунав (Kondić, 1961, 209; Bojović, 1983, 58).

Българските находки също са сравнително много, произхождат най-вече от лимеса и се концентрират в околностите на Апиария. Във вътрешността на страната са открити само 5 екземпляра.

Тип 17а. Коленчати фибули с шарнир и надлъжен иглодържател (Табл. XV, 4 — 5).

Вариантът има масивен лък с многоъгълно сечение и с малка полукръгла плочка в предната част. Оста на шарнира е скрита в сравнително дълъг цилиндър. Крачето е леко разширено и завършва с топче. Иглодържателят е висок, четириъгълен (табл. XV, 4, 5).

Тук спадат всички материали от вътрешността на страната — Перник, Радомир, Люлин, Ямболско, Ломец, Ловешко и Североизточна България (Харалambиева, Андреева, 1994/95, обр. II, 3, 4). Екземплярът от Перник се отличава по животинската главичка в края на крачето вместо топче (Любенова, 1981, 16, обр. 105, 4).

Изключителна позиция заема и златната фибула от Люлин, Ямболско (табл. XV, 5). Тя е с голяма полукръгла плочка, украсена с гранулация. Намерена е в гроб с богат инвентар заедно с бронзова кана с биконична форма и вертикални дръжки, които завършват в горния край със стилизирано листо, а в долния с човешко ходило, с елипсовиден бронзов леген с отделно изработено и припоено дъно, както и с три сребърни денара на император Траян (98 – 117) (Гетов/Попов, 1972, 44).

Цялото погребение е датирано през първата половина на II в. Като се има предвид обаче, че фибули с висок иглодържател изобщо не се срещат през първата половина на II в., а описаните бронзови съдове са в употреба през II в. и III в. (Ненова-Мерджанова, 1998, 54), то трябва да се отнесе най-рано към втората половина на II в. Потвърждава го и украсата от гранулация върху фибулата, която се възражда в римската бижутерия едва през III в. Подобна находка от Търгшор също е датирана през втората половина на II в. (Diaconu, 1977, 209, 211). В Горна Мизия сходни коленчати фибули са поставени към II – III в., със забележката, че се срещат по-често през III и даже в началото на IV в. (Bojović, 1983, 58).

Тип 17б. Коленчати фибули с шарнир и напречен иглодържател (Табл. XV, 6 — 10).

Вариантът има масивен лък с малка плочка отпред, която може да има различна форма. Оста на шарнира е скрита в специален цилиндър. Крачето се стеснява към края и е равно отрязано, с малко топче. Иглодържателят е висок, напречно поставен спрямо лъка, и с форма на кукичка (табл. XV, 6 — 10).

Всички находки произхождат от Северна България, от лимеса — Рациария, Нове, Апиария, Дуросторум и др. При един от екземплярите от Арчар лъкът е заместен от стилизираното тяло на делфин, чийто край на опашката е извит нагоре като малко краче (табл. XV, 10).

Коленчатите фибули с напречен иглодържател са характерни за Германско-ретицкия лимес, но там не се среща вариантът с шарнир. Ето защо може да се приеме, че той е разновидност на горния и следователно е малко по-късен. Поради липсата на други данни фибулите трябва да се датират общо през III в.

Тип 17в. Коленчати фибули с шарнир с раздвоен лък (Табл. XV, 11).

Характерен за тях е раздвоеният лък, огънат във формата на буквата S. Именно поради обстоятелството, че той не е извит под прав ъгъл се смята, че фибулите са краен продукт на типологическото развитие на коленчатите. Оста на шарнира е разположена в специален цилиндър в предната част на лъка. Понякога раздвоеният лък е оформен като два делфина (Хараламбиева, 1994, табл. II, 7).

Вариантът е рядък за българските земи – открит е в Нове (табл. XV, 11), три екземпляра са намерени в Североизточна България — Варненско (Хараламбиева, 1996/97, табл. V, 45 — 47) и от Малка Смолница, Добричко (Хараламбиева, 1994, 31, табл. II, 7). Подобни материали са известни главно от Панония (von Patek, 1942, Taf. 21 – 22; 23 – 24). Намирани са и в Дура Европос (Frisch/Toll, 1949, № 25 – 28) и в Аугст, където са отнесени към първата половина на III в. (Riha, 1979, 165, № 1424). Подобен екземпляр, намерен в римската вила Чинчиш в Дакия, е датиран през първата половина до средата на III в. (Cociş/Rusu, 1984/85, 134, pl. II, 9). Към същия период е определена и находката от Апулум (Moga/Ciugudean/Cociş/Rodeanu, 1997, 541, pl. VII, 60). Поради липсата на други данни трябва да се приеме същото датиране и за местните екземпляри.

Тип 17г. Коленчати фибули с шарнир с дълги странични рамена (Табл. XV, 12 — 13).

Вариантът съчетава в себе си черти на коленчатите – извит под прав ъгъл лък и висок иглодържател, и на Т-образните фибули — дълги странични рамена, в които се крие оста на шарнира. Той е локална форма — краен продукт на развитието на първите.

Материалите от българските земи са малко — един случай от Нове (табл. XV, 12) и друг от Врачанско (табл. XV, 13). Находката от Нове е от пласт, датиран с монети на император Констанций II (337 - 361) (Czerniak, 1979, 85), но вероятно производството им е от втората половина на III в.

V. ФИБУЛИ С ПОДВИТО КРАЧЕ

В източната част на т. нар. Барбарикум са разпространени фибули, които най-напред O. Tischler (1878, 183), а по-късно и O. Almgren (1923, 71 – 74; 250 – 253) наричат фибули с подвито краче. Наименованието се дължи на оригиналното подвиване на лъка в неговата задна част. Проблемът за произхода на групата продължава да интересува изследователите, понеже е свързан с появата на германските племена в Източна Европа.

Разглежданите находки произлизат от латенските, за което свидетелстват пружинния механизъм и характерните навивки на края на крачето около лъка. Самата идея за направата на иглодържателя чрез подвиване на крачето идва от среднолатенските материали. Развитието на конструкцията от тях към двуделните римски фибули е много добре проследено в сарматските култури от Северното Причерноморие (Амброз, 1966, 47 – 57).

Всички междинни форми имат типичната за среднолатенските екземпляри едноделна конструкция с къса пружина с горна тетива. Двуделните се появяват по-късно — към края на II в., и именно техният произход буди оживени дискусии. Според някои автори те произлизат от едноделните фибули с подвито краче и се появяват с първото готско нашествие в Северното Причерноморие вследствие от смесването на сарматските и германските култури (Almgren, 1923, 71 – 74; Ebert, 1911, 232 – 233; Pescheck, 1953, 255 – 256; Kuchenbuch, 1954, 33 – 35; Raddatz, 1957, 111). Оттам, при изтеглянето на готите на север, се разпространяват в пшеворската, виелбарската и западнобалтийската култури.

Археологическите материали показват, че посоченото преселение на готите на юг е около средата и през втората половина на II в. и е свързано с експанзията на културата Брест-Тришин. Малко по-късно те и съпътстващите ги племена се оттеглят на север, за да се завърнат през първите десетилетия на III в. и да се заселят вече трайно в земите по долното течение на реките Днестър и Днепър. Именно там се развива т. нар. черняховска култура, чиято връзка с германските племена се приема почти безусловно от всички изследователи.

Изредените факти обаче не обясняват появата на двуделните фибули с подвито краче в земите край Долна Висла още през II в. В тази връзка голям интерес предизвиква мнението на А. Амброз (1966, 61 – 62), което отрича тезата за непосредственото развитие на двуделните фибули от едноделните. Той обръща внимание на обстоятелството, че терените, на които се развиват двата типа, са различни. Едноделните са характерни за сарматските култури на Украйна и Северното Причерноморие, а оттам, заедно с преселенията на сарматските племена на запад, се разпространяват по течението на р. Дунав, северно от римския лимес, чак до Панония (Szydlowski, 1979, 21).

А. Амброз (1966, 61 – 62) и другите археолози, които поддържат неговата теория, посочват като евентуално местопроизхождение на двуделните фибули западнобалтийската култура. Оттам, в края на II и началото на III в., заедно с повторното готско преселение, те се разпространяват на юг. От своя страна Gh. Diaconu (1971, 240 – 249) смята, че при досега си с римските двуделни силнопрофилирани типове сарматските едноделни фибули придобиват двуделна конструкция.

Прегледът на хипотезите за произхода на фибулите с подвито краче показва, че те се появяват и употребяват сред народите, които живеят на север и североизток от Римската империя. Находки на такива материали има обаче и в някои гранични провинции.

Тип 18. Еднoделни фибули с подвито краче (Табл. XVI, 1)

Типът се характеризира с плосък лък, обикновено с равна ширина. От него е изтеглена къса, с 4-5 навивки, пружина с горна тетива. Той преминава в краче, което е подвито и образува иглодържателя. Краят му е 2-3 пъти завит около лъка.

За българските земи находките са изключително редки. Намирани са само в Североизточна България — Мадара и Шуменско (Попов, 1912/13, 105, обр. 88; Tackenberg, 1928/29, 264 – 265) (табл. XVI, 1).

Еднoделните фибули с подвито краче се срещат масово само в две области. Първата обхваща Южна Полша, Моравия и Североизточна Унгария, т. нар. Унгарска пуща (Peškař, 1972, 110 – 115; Szydlowski, 1979, 27). Другата е Северното Причерноморие (Амброз, 1966, 59). Макар и рядко са намирани и в някои римски провинции — Панония, Горна Мизия (Szydlowski, 1979, 21 – 29; Трбухович, 1983, 91 – 98).

Екземплярите от Мадара отговарят на т. нар. средноевропейска серия и вероятно достигат до българските земи от Панония, където специално от Карнунтум има доста примери (Szydlowski, 1979, 25). Няколко фибули са открити и в Лауриакум (Jobst, 1975, 79).

Датирането им се основава на затворени комплекси от Словакия, Моравия и Южна Полша и се отнася от началото на III и през целия IV в. (Kolnik, 1965, 202; Peškař, 1972, 111 – 112).

Тип 19. Двуделни фибули с подвито краче

Находките от българските земи са значително повече от предния тип. Различават се няколко варианта, чиято дефиниция е направена от Gh. Diaconu (1971) и е приложена в настоящата типология, като отликите между тях са в окачването на пружината към лъка. Авторът добре формулира особеностите в тяхната конструкция, но етническото им определяне, което възприема, е неуместно.

Тип 19а. Тип A162 или римски тип по Gh. Diaconu (Табл. XVI, 2 — 3).

Характерно за варианта е, че оста на пружината минава през специален отвор, направен в предната част на лъка. Останалите белези са общи за всички фибули тип 19, а именно огънат лък с правоъгълно сечение, който преминава в подвито краче, за да образува иглодържателя. Той е тесен, а долната му част е почти прилепена към крачето. Формата му е важен хронологически белег за различаване от късните типове фибули с подвито краче. Пружината е дълга и винаги с долна тетива.

Находките от варианта са рядкост за българските земи. Откривани са само в Нове (табл. XVI, 2, 3) и в Хитово, Шуменско (Хараламбиева/Атанасов, 1992, табл. II, 1). Иначе са характерни за римска Дакия (Cociş/Nemeş, 1983, 437 – 438, pl. IV, 15 — 19; Cociş/Rusu, 1984/85, 143, pl. IV, 3; Cociş/Ardevan/Pintea, 1992, 325, pl.VI, 78 — 80), срещат се и в пшеворската култура в Южна и Средна Полша, където най-ранните са датирани след 160 г. (Almgren, 1923, 78, 189 – 195). Намирани са и в Унгария (von Patek, 1942, 139 – 140).

Екземплярът от Нове принадлежи към по-късните разновидности, които се отнасят от втората половина до края на III в. (Diaconu, 1965, 94 – 95; Peškař, 1972, 116; Protase, 1976, 63 – 64; Bichir, 1984, 50). Последно обаче фибулите от т. нар. римски тип в Дакия все по-често се поставят през първата половина на III в. (Cociş/Nemeş, 1983, 437 – 438 и следващи публикации).

Тип 19б. “Дакийски” тип по Gh. Diaconu (Табл. XVI, 4 — 9).

Вариантът е със завит лък отдолу нагоре около оста на пружината, която е сравнително дълга и винаги с долна тетива. Фибулите имат равен по ширина лък и краче, като най-често сечението им е овално или правоъгълно. Иглодържателят отново е тесен и с триъгълна форма.

Количество находки е значително — Ямбол (табл. XVI, 4), Калугерово, Хасковско (табл. XVI, 5), София (табл. XVI, 6), Ханово, Ямболско (табл. XVI, 7), Тулово, Казанлъшко, Габаре, Белослатинско (табл. XVI, 9). Сребърната фибула от Нове (табл. XVI, 8) има рядко срещана форма с трапецовидно разширено краче. Разглежданият тип е най-често срещан в Североизточна България — Шуменско (Хараламбиева/Атанасов, 1992, табл. –I, 8, 9; II, 4 — 8).

Територията на най-голямото разпространение на варианта е Южна и Югозападна Мунтения в Румъния (Diaconu, 1971, 262; Bichir, 1984, 50 – 51). Оттам той вероятно достига и до България. На базата на затворени комплекси датировката му е през периода между императорите Елагабал (218 – 222) до Галиен (253 – 268) или до Аврелиан (270 – 275) (Diaconu, 1965, 92 – 94; Protase, 1976, 64; Bichir, 1984, 50 – 51). От местните находки тази от Тулово е заедно с монета на император Гордиан III (238 – 244). Екземплярът от Нове (табл. XVI, 8) пък е открит на пода на запалена от готите сграда по време на техните нашествия около средата и през втората половина на III в.

В подробно разработената от S. Uenze (1992, 141 – 146, Taf. I, 14 — 16; Taf. II, 1 — 7) класификация на находките от Големаново кале край с. Садовец, Плевенско, същите фибули са датирани през IV – V в. на базата на аналогии от съседните терени, където те се развиват. Само че в българските земи разглежданите материали се появяват внесени отвън, от земите на черняховската култура и от Мунтения. Като се има предвид този факт, както и това, че те никога не се срещат заедно с характерните за IV – V в. фибули — луковичните или войнишките, а като се прибави и липсата на добре датирани затворени комплекси, според мен механичното прехвърляне на датирането им, от местата където те се развиват върху тукашните находки, може да доведе до грешна интерпретация. След като веднъж достига до българските земи, определената група население, която носи фибулите с подвито краче, е възможно да продължава живота си тук. Най-вероятно това става в Североизточна България, откъдето има и най-много материали, или в крепостите от типа на Големаново кале (карта 3). Със сигурност обаче след втората половина на III в. те не се срещат в големите градски центрове или в селищата, свързани по някакъв начин с провинциално-римската култура.

Фибулите тип 19б се появяват за кратък период от време — около средата и през втората половина на III в. Няма сигурни данни за тяхната употреба през IV – V в. Несъмнено разпространението им е свързано с нахлуванията на племената на готите от средата на III в. и е възможно да се дължи на преминаването на юг на част от населението, което обитава земите северно от р. Дунав, понесено от "готската вълна".

Тип 19в. "Готски" тип по Gh. Diaconu (Табл. XVI, 10 — 12).

Вариантът се отличава само по издължените странични рамена в предната част. Около дългата ос е навита допълнителна тел, която не е свързана с пружина и служи единствено за украса. Понякога пружините са две. Прикрепването на оста към лъка е същото като при 19б.

Изследваната разновидност е по-рядко срещана в българските земи. Единични находки има от София, Ловеч, Арчар, Видинско, Дрешан, Врачанско (табл. XVI, 10, 11, 12) и Шуменско (Хараламбиева/Атанасов, 1992, табл. –I, 2, 7). Тя е характерна за виелбарската култура от устието на р. Висла, но се среща и в западнобалтийската и черняховската (Godlowski, 1970, 39). Подобни фибули са намирани и в Дакия (Diaconu, 1965, Pl. CLXIII, 2, 4, 9). Единични находки има и от Унгария, където са датирани в края на III и началото на IV в. (Kovrig, 1937, 123). Фибулите с удължени рамена се използват от средата на III и през IV в., но няма сигурни данни за тяхната употреба в българските земи през IV в.

Изготвяне на пълна класификация на фибулите с подвито краче все още предстои. Необходими са находки с добри стратиграфски данни или произхождащи от затворени комплекси, които да представят реалният образ на производството и употребата на този тип.

Тип 20. Късни фибули с подвито краче

През VI в. на територията на Източната римска империя се разпространяват фибули, които носят всички белези на тези с подвито краче. Появата им е слабо проучена. При разглеждането на тип 19 стана ясно, че той не се развива в провинциите, а е по-скоро "внесен" по време на нашествията на германските племена през втората половина на III в. и след това изчезва. Няма нито един затворен, добре датиран комплекс с подобни находки от IV или от V в.

Ето защо широката употреба на същите фибули през VI в. е феномен за българските земи, още повече, че тяхното използване, макар и с известна доза скептицизъм, може да е и етнически оцветено. Разпространението им е предимно в Северна България, с голяма концентрация в Североизточна. В южната част на страната те са познати само от Старозагорско и по долината на р. Струма. В такава обстановка тяхното наличие и популярност може да се обвърже с присъствието на германските федерати в Долна Мизия.

Късните фибули с подвито краче се появяват на Балканския полуостров в момент, когато употреба им на други места е забравена. Възраждането на старата форма и времето, през което то настъпва, не е случайно. Именно тогава безопасните игли губят значението си като закопчалки на плащовете и се прекратява тяхното масово производство. Централизираната система на дистрибуция, която се установява през къснoримската епоха, рухва след разпадането на Империята.

Сред германските федерати обаче се запазва старата мода, която изисква плащът да е закопчан с фибули. Така може да се обясни масовата им поява в Северна България, която както е известно е гъсто населена с готи, гепиди и други племена. Тяхното намиране в т. нар. гепидски гробове в Югославия (Vinski, 1967, 40) потвърждава предположението.

Разпространението на фибулите е строго ограничено до Балканския полуостров и поради тази причина някои изследователи ги наричат дори византийски (отливаните фибули с подвито краче са известни и под това наименование). Те се срещат най-вече в Долна и Горна Мизия. Единични екземпляри са намирани и в Гърция, а на север достигат до Румъния и Далмация. Познати са и няколко находки от Северна Италия (Pescheck, 1953, 264).

Тип 20а. Късни фибули с подвито краче, изработени чрез огъване на метална лента (Табл. XVII).

Основната разлика между ранните фибули с подвито краче и разглежданите се изразява в различната форма на иглодържателя. При последните той е четириъгълен, с голямо разстояние между крачето и леглото на иглата (табл. XVII, 1). Друг отличителен белег е извивката на лъка над пружината във формата на лебедова шия. От една страна, тя служи за украса, а от друга, за прикрепване на оста на пружината, по което фибулите приличат на т. нар. дакийски тип (табл. XVII, 1, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 10). Пружината е къса с 4 – 5 навивки и винаги е с долна тетива. Оста ѝ е с издължени рамена (табл. XVII, 1, 7). Крачето е значително по-късо отколкото при предните варианти. Сравнително по-рядко отколкото при ранните фибули с подвито краче тук се срещат находки, изработени от желязо.

Сечението на лъка е разнообразно — от правоъгълно до триъгълно. При екземплярите с плосък лък обикновено той е украсен с врязан орнамент, който понякога преминава и върху крачето. При някои случаи върху него са изписани имена, от които в Северна България най-често се среща “MINNA” (табл. XVII, 8, 9). Надписите от Южна България са на гръцки, например Гавраил (табл. XVII, 10), Михаил и др. Изглежда приемлива версията, че става дума за назовавания на светци-покровители (Haralambieva, 1998, 367 – 373). Разбира се, не са изключени и други виждания по въпроса, защото преки доказателства за изказаното мнение липсват.

Хронологията на варианта не е достатъчно точна. Той се отнася общо към късната античност, като най-често е намиран в комплекси с токи тип Sucidava (Vinski, 1967, 39 – 40; Трбухович, 1983, 94), датирани през VI в. Най-ранен е екземплярът от остготския некропол във Виминациум — края на V в. (Зотович, 1980, 115). Една желязна фибула от Нове е намерена в пласт заедно с монети на император Юстиниан I (527 – 565), т. е. от първата половина до около средата на VI в.

Въпреки че някои автори подават много по-широки граници на датиране — от края на IV до VII в., до момента няма нито една сигурна находка, която да може да се отнесе по-рано от VI в., още повече, че разглежданите материали не се срещат в комплекси с късноримските типове — луковични, арбалетни и даже с т. нар. войнишки фибули от V в. Употребата им се ограничава до края на VI в. По-късно ги има само в култура Коман на територията на Черна гора и Албания (Vinski, 1967, 40 – 41).

Тип 20б. Отливани фибули с подвито краче (Табл. XVIII, 1 — 11).

Вторият вариант късни фибули с подвито краче се отличава по техниката на изпълнението — той е отливан в калъп, по което прилича на късноримските луковични. Лъкът е с разнообразно сечение — овално, триъгълно, четириъгълно и т. н. Над пружината е запазен израстъкът, но той е различно оформен. Оста ѝ преминава през специален отвор в предната част на лъка. Крачето винаги образува четириъгълен иглодържател. Краят му не се завива около лъка, защото иглодържателят е отливан заедно с цялата фибула. На мястото на навивките най-често се намират врязани линии, понякога заместени от допълнително навита тел (табл. XVIII, 1 — 11).

Екземплярите са украсени с различни врязани орнаменти, от прости линии и точки до сложни портретни изображения (Любенова, 1981, 169 – 170), заимствани от луковичните фибули. В зависимост от големината се отличават две разновидности. Малките с дължина до 5 см (табл. XVIII, 5 — 11) се срещат масово за разлика от по-големите (табл. XVIII, 1 — 3), макар че има райони, където последните преобладават (Любенова, 1981, 168 – 169).

Подобно на предните, разпространението им е на Балканския полуостров. Могат да се локализират няколко работилници. Едната е в кула “Теодора” в Турну Северин (Bejan, 1976, 257 – 258). Вероятно друго ателие действа в крепостта на Големаново кале край Садовец, Плевенско (Uenze, 1992, 157 – 158). Не е изключено трето да се намира в крепостта “Кракра” в Перник (Любенова, 1981, 170). Големият брой находки от Североизточна България също свидетелства за местно производство (Хараламбиева/Атанасов, 1991, 42 – 64; 1992, 94 – 95).

Въпреки многобройните материали хронологията на варианта не е точна. Смята се, че фибулите са в употреба през последните две третини на VI и евентуално в самото начало на VII в. (Uenze, 1974, 486; Teodor, 1988, 205 – 206). Една находка е открита в съкровище при с. Копривец, Русенско заедно с 40 монети на Юстиниан I (527 – 565) и на Юстин II (565 – 578) и София (Хараламбиева/Иванов, 1986, 16). За съжаление, макар и широко разпространени, те рядко са намирани в затворени комплекси и обикновено произхождат от късноантични крепости. Със сигурност обаче може да се приеме, че са малко по-късни от предните.

Тип 21. Късноримски арбалетни фибули

Те произхождат от фибулите с подвито краче и се разпространяват на същата територия. Наименованието идва от дългата пружина с широка долна тетива, които им придават вид на арбалет. За разлика от горния тип иглодържателят не се образува от подгъването на крачето, а е тръбовиден, отливан заедно с цялата фибула.

Тип 21а. Арбалетни фибули с правоъгълно краче (Табл. XVIII, 12 — 13).

Те са редки находки за българските земи. Известни са 6 екземпляра, 3 от Нове (табл. XVIII, 12, 13), а също от Тутракан, от Топола, Варненско (Бобчева, 1983, 96, табл. XIII, 3), от Венчан, Варненско (Хараламбиева, 1996/97, табл. IX, 83).

Вариантът се среща от Кавказ, през Крим и черняховската култура, до Румъния и сарматската част на Унгария (Амброз, 1966, 70; Mitrea/Preda, 1966, Abb. 61, 6; Bichir, 1984, 49, Pl. XXXIX, 10). Разпространен е и в Словакия, Моравия и в Полша (Kraskovska, 1965, Abb. 3, 9; Peškař, 1972, 125, Taf. 43, 1-9; 44, 1). Подобни материали са намирани и по течението на р. Елба и в Скандинавия (Almgren, 1923, 76 – 79; Laser, 1965, 279). Макар и рядко са налице в някои провинции, например в Германия (Böhme, 1972, 35), където подобно на българските екземпляри проникват от Барбарикум.

Датирането им на територията, където се срещат най-масово, се ограничава от втората половина на III и през първата половина на IV в. (Jobst, 1975, 86; Cociş/Opreanu, 1998, 200). По долината на р. Елба те са поставени изцяло през IV в. (Genrich, 1954, 8). За украинските находки се приема същата дата (Амброз, 1966, 70).

Поради липсата на конкретни данни за българските екземпляри и предвид обстоятелството, че произлизат от фибулите с подвито краче, те трябва да се отнесат към IV в.

Тип 21б. Арбалетни фибули с висок иглодържател (Табл. XVIII, 14).

Те са представени от двуделни фибули със силно извит лък, почти без краче. Дългата пружина е навита около ос и е с долна тетива. Единствената находка произхожда от Нове (табл. XVIII, 14).

Вариантът е популярен в т. нар. Свободна Германия — по р. Елба, на Шлезвик-Холщайн и в Скандинавия. Среща се и в кастелите по Германския лимес (Bohme, 1972, Abb. 4). В местата, където е масово разпространен е датиран през III в. (Almgen, 1923, 97; Raddatz, 1957, 109), но в римските кастели по р. Рейн е засвидетелстван от края на II в. (Bohme, 1972, 35). Поради двата пръстена на лъка, които го свързват с късните типове на силнопрофилираните фибули, краят на II в. трябва да се приеме и за екземпляра от Нове.

Според А. Bohme (1972, 35) вариантите 21а и 21б принадлежат към северногерманското и скандинавското женско облекло.

VI. КЪСНОРИМСКИ ШАРНИРНИ ФИБУЛИ

Групата обединява най-многобройните фибули от българските земи, а именно луковичните и тези, от които те произхождат — Т-образните. Разпространението им обхваща цялата Римска империя, но е най-наситено на Балканския полуостров. Тук те се появяват за пръв път, установени са техните прототипи и е проследено цялото им типологическо развитие.

Тип 22. Прототипи на Т-образните фибули (Табл. XIX, 1)

Включените тук материали нямат типичните за Т-образните фибули топче в средата на рамената и тръбовиден иглодържател. Те са с S-овидно извит лък, с широки рамена в предната му част и с шарнирен механизъм.

Два примера произхождат от добре датирани комплекси. Единият от гроб при Люблен, Разградско е намерен заедно с 9 монети на Диадумениан (217 – 218) (Овчаров, 1979, 34). Находката е сребърна, украсена с гранулация. Фибулата от гроб от Хаджи Димитриево, Свищовско (табл. XIX, 1) е открита заедно с монета на Каракала (211 – 217) и инвентар, който отговаря на началото на III в. (Султов, 1968, 41 – 56).

И двете са с още неоформен иглодържател и без топче в средата на лъка. Поради тази причина те могат да се приемат за прототип на Т-образните, въпреки че датирането им почти съвпада с тяхното. Но липсата на по-голяма серия подобни фибули показва, че те са само един от вариантите, който при това е сравнително рядко срещан.

Подобни екземпляри, но с пружина, са намирани и в германските кастели Заалбург и Цугмантел и са поставени през втората половина на II и началото на III в. (Bohme, 1972, 24).

Тип 23. Т-образни фибули

Типът е разпространен главно сред войската и затова неговото присъствие в кастелите и лагерите по лимеса е масово. Различават се няколко варианта.

Тип 23а. Т-образни фибули с къси рамена (Табл. XIX, 2 — 7).

Вариантът е отливан в калъп, с дъговидно извит лък с различно сечение — от кръгло до многоъгълно. В предната част на лъка се намира малко топче и две сравнително къси рамена, в които лежи оста на шарнира. Крачето е правоъгълно или се разширява към края. Отделено е от лъка най-често с два триъгълни пръстена, понякога с релефни орнаменти върху тях. Иглодържателят е отливан заедно с цялата фибула и е тръбовиден.

Най-много находки от България има от лимеса — 3 от Нове (табл. XIX, 3 — 6), 7 от Апиария (табл. XIX, 7), по една от Белене и Беляново, Свищовско. От вътрешността на страната една фибула е намерена в некропола при Дрешан, Врачанско (Машов, 1975, 41, обр. 8д), а друга произхожда от Сливенско (табл. XIX, 2).

Вариантът, описан най-напред от G. Behrens (1954), е разпространен в Панония (Kovrig, 1937, Taf. 27, 2; Jobst, 1975, 90), Германия (Böhme, 1972, 27) и Сирия (Frisch/Toll, 1949, 53 – 60). Той се среща по-често в източната част на Римската империя, отколкото в западната.

Благодарение на гробни находки от Аугст, Швейцария е датиран през втората половина на II и първата половина на III в., (Ettlinger, 1973, 138; Riha, 1979, 165). Значително по-късно са отнесени находките от Панония — през втората половина на III в. (von Patek, 1942, 145).

За българските материали няма данни. Като се има предвид обаче типологическото развитие на Т-образните и на луковичните фибули през III и IV в. и за тях може да се приеме датиране от края на II до средата на III в. Долната граница на хронологията е поставена на базата на стратиграфията на военния лагер в Дура Европос, чийто terminus ante quem е 256 г. (Frisch/Toll, 1949, 45). След посочената година там се произвеждат само локални типове.

Тип 23б. Т-образни фибули с дълги рамена (Табл. XIX, 8 — 9).

Основната разлика между двата варианта е в сравнително дългите рамена на втория. Той има и по-масивен лък, който се доближава по външен вид до този на луковичните фибули и е винаги с трапецовидно сечение.

В България са намерени няколко екземпляра, като повечето се съхраняват в Русенския музей и вероятно произхождат от Апиария (табл. XIX, 8, 9). Най-много находки са известни от кастелите по Германско-ретицкия лимес (Böhme, 1972, 26 – 28).

В хронологическо отношение масивният лък ги поставя по-късно от тип 23а. В гроб от Карнунтум подобна фибула е открита с монети на император Галиен (253 – 268) (Bohme, 1972, 27 – 28). Като цяло датирането им се ограничава през първата половина на III в., но единични находки се срещат и до 300 г. (Keller, 1971, 33).

Тип 23в. Т-образни фибули с къси рамена и раздвоен лък (Табл. XIX, 10 – 11).

Най-характерното за тях е раздвоеният лък. Намирани са екземпляри и с троен лък. Те са с шарнирен механизъм скрит в рамената в предната част на лъка. Крачето е отделено с два триъгълни пръстена. Иглодържателят е малък, четириъгълен или тръбовиден.

От България са познати само два екземпляра, намерени в Нове (табл. XIX, 10, 11). Възможно е те да са изработени във военните работилници или да са донесени от Панония или даже от Дура Европос, където ги има най-много.

В западните римски провинции подобни материали се срещат масово, но винаги са с пружина (Böhme, 1972, 29). Шарнирните фибули са по-популярни в Панония и на изток от нея (Kovrig, 1937, Taf. 17, 180; 18, 183; von Patek, 1942, Taf. 24, 10). Най-масово са използвани в Дура Европос, където е налице и разглежданият вариант с къси рамена (Frisch/Toll, 1949, 54).

Датирането му отговаря на това на Т-образните фибули с къси рамена — края на II и първата половина на III в. (Popescu, 1945, 495; Bohme, 1972, 30).

Тип 24. Луковични фибули

Дълги години за определянето на типа са използвани различни наименования, които довеждат до объркване на понятията. В някои публикации се срещат термините кръстовидни или Т-образни фибули. В момента е утвърдено названието — луковични, от характерните три топчета в началото на лъка, които най-често имат форма на луковици. Самото то е въведено още от G. Behrens (1919, 12), но се налага едва през 50^{те} години на миналия век.

Фибулите са отливани в калъп, който се състои от 4 части. Ръбовете на отливката остават от двете страни на лъка и крачето, както и в средата от долната и горната страна. Калъп за отливане е намерен в Сони- Бригецио (Behrens, 1954, 231).

Две са основните мнения върху произхода на типа. Първото предполага, че той се развива от фибулите с подвито краче, които в някои свои модификации имат издължени рамена, завършващи с топче (Almgren, 1923, 88 – 110; Kovrig, 1937, 125). Поради доказаното разминаване в разпространението на разглежданите материали теорията изглежда малко вероятна.

Повечето изследователи виждат развитието на луковичните фибули непосредствено от Т-образните, още повече, че е дефиниран и преходен тип (von Patek, 1942, 146; Kuchenbuch, 1954, 45 – 49; Drescher, 1959, 170).

Многобройните им находки позволяват да се изработи детайлно типологическо деление. E. Keller (1971) ги разделя на пет варианта и определя особеностите на всеки. По-късно вариантите са намалени с един. Тъй като разликите между тип 3 и 4 са минимални, а и датирането им се покрива, се приема, че двата типа могат да се обединят в един 3/4 (Pröttel, 1989). Главните отличителни белези са пропорциите между лъка и крачето и оформянето на луковиците.

Луковичните фибули са първите, които освен закопчаване изпълняват и други функции. Те се носят от военни и цивилни чиновници като знак за техния статут. При встъпването в длъжност служителят получава плащ, закопчан с фибула, която в зависимост от ранга може да е златна, сребърна или бронзова (Keller, 1971, 171 – 172; Jobst, 1975, 94). Понякога в иглодържателя има нит, който пречи да се отвори иглата. Това показва, че плащът е закопчан за постоянно и вероятно е обличан през главата. Разглежданите фибули винаги се носят с крачето нагоре, тъй като предната им част е доста по-тежка.

Поради двойната си функция производството на фибули е съсредоточено в държавните монетарници, където се води строг отчет за броя им и за материала, от който те са изработени. Разпространението им пък е свързано главно с големите градски центрове и с военните лагери и кастели.

Типологията на E. Keller напълно покрива развитието на местните луковични фибули през IV в., но находките, датирани през III в., показват известни различия и многообразие на формите. Те може да се дължат на факта, че този тип започва своето развитие от Балканския полуостров.

Тип 24а. Преходен тип между Т-образните и луковичните фибули — тип Чаушево (Табл. XX, 1 — 2).

Вариантът е типична Т-образна фибула с дълги рамена (табл. XIX, 8). Лъкът е с трапецовидно сечение. Оста на шарнира е поставена в дългите странични рамена, които завършват с малки топчета. Топче се намира и в средата върху лъка. Крачето често е отделено с триъгълен пръстен и има разнообразна форма — трапецовидна, правоъгълна и т. н. Иглодържателят е тръбовиден, с триъгълно сечение (табл. XX, 1).

Фибулите са характерни за войнишкото облекло. Поради тази причина всички находки са от Северна България. Най-известната от тях е от съкровището при Чаушево (Ценово), Русенско (Velkov, 1938, 105 – 107) (табл. XX, 2), но има екземпляри и от Рациария, Нове, Апиария и др.

Някои археолози определят варианта като най-ранен тип на луковичните фибули (van Buchem, 1966, 59). По-стабилно обаче е становището на E. Keller (1971, 31), че той е прототип, защото се различава от Т-образните фибули само по двете малки топчета в края на рамената. При него липсва и масивната конструкция на луковичните.

Аналогиите на находката от Чаушево са събрани от T. Fischer (1988, 173 – 174) и без да са многобройни се групират по целия римски лимес. Според него те принадлежат към офицерското снаряжение от III в. и служат за закопчаване на плаща (Fischer, 1988, 172 – 173). Войнишкият характер на сребърното съкровище от Чаушево потвърждава изказаното мнение (Генчева, 1996, 34 – 36).

Датирането на варианта се определя от монетите в съкровището, но за съжаление за тях има различни сведения. Ив. Велков (1938, 107) съобщава, че са открити 1200, последните от които на Гордиан III (238 – 244). Т. Герасимов

(1934, 469) говори за 309 монети, от които най-късните са на император Александър Север (222 – 235).

Най-вероятно съкровището е укрито към средата на III в. във връзка с готските атаки на Долнодунавския лимес. Сребърните предмети от него — ажурните апликации за колан и балтеус, са от първата половина на III в. (Генчева, 1996, 36 – 37). За находките от други провинции се приема датиране по времето на Каракала (211 – 217) (Fischer, 1988, 174). Всичко това насочва датирането на разглеждания вариант към началото и първата половина на III в.

Тип 24б. Тип 1 по E. Keller или тип Николаево (Табл. XX, 3 — 6).

Вариантът групира най-ранните образци на луковичните фибули. Те имат дъговидно извит лък с трапецовидно сечение. В предната му част се намира дълго рамо. То завършва с още неоформени, кръгли луковици. Екземплярите се отличават по по-късото от лъка краче, украсено с врязан орнамент, често изпълнен в техника ниело.

Подобни примери от българските земи са сребърните находки от съкровището от Николаево (табл. XX, 3) и от Чирпан, Плевенско (табл. XX, 5) и златната с ниело от Силистра (Гетов, 1985). Върху чирпанската има надпис UTERE FELIX и растителен орнамент, изпълнен с черен емайл (табл. XX, 5). Идентични екземпляри са открити в Интерциза, Бригецио, Аквинкум (Toth, 1980, 150, Abb. 13, a, c, d), в Леуна (Werner, 1989, 124, Abb. 2,1) и в Лауриакум (Jobst, 1975, 97).

Датирането е добре проследено на базата на многобройните гробни находки. Несъмнено най-ранното е на фибулата от гроб в Простеа Мика в Дакия, където тя е намерена заедно с монета на Гордиан III (238 – 244) (Horedt, 1973, 228). В съкровището от Николаево най-късни са емисиите на император Филип Араб (244 – 249) (Филов, 1914, 25). В съкровището от Ацел, Румъния вариантът се среща заедно с фибули с форма на котва и с монети, най-късните от които са на Гордиан III (Crişan, 1959, 356). Така е датиран и екземплярът от гроб 4 от некропола на Интерциза (Keller, 1971, 33).

Най-късно е отнесена находката от Силистра, открита в богато погребение с монета на император Проб (276 – 282) (Гетов, 1985). Изредените примери показват, че най-ранните луковични фибули се появяват около средата на III в. и са в употреба до последната четвърт на века.

Тип 24в. Луковични фибули с кръгли луковици (Табл. XX, 7 — 9).

Вариантът се отличава със сравнително тънък лък с трапецовидно сечение и правоъгълно краче по-късо от лъка. Луковиците са кръгли, неоформени. Те са отлети заедно с лъка.

Подобни фибули се срещат на различни места в България — Пловдив, Перник, Нове и др. (табл. XX, 7 — 9). Всички те разкриват особености в конструкцията и показват, че са правени в малки серии в различни калъпи.

Най-много образци от варианта има от Панония, където те са датирани с монети от последната четвърт на III в. и през първото десетилетие на IV в.

(Keller, 1971, 33; Werner, 1989, 129; Pröttel, 1989, 353 – 354). Известни са екземпляри и от Румъния (Diaconescu, 1999, 209 – 212).

Тип 24г. Луковични фибули с фасетирани луковици (тип 2 по E. Keller) (Табл. XXI; Табл. XXII, 1 — 5).

Вариантът се характеризира с дълги рамена с шестоъгълно сечение. Понякога върху тях са запоени допълнителни пластинки. Луковиците, които се намират в края им, са по-дълги отколкото широки и имат многоъгълно сечение. Крачето е с равна ширина с лъка и продължава да е по-късо от него. Орнаментът, който най-често е разположен отгоре му, е пресован в калъпа за отливане. Сред фибулите се срещат и такива, украсени с филигран, както и с черен емайл — ниело (табл. XXI, 5, 6; табл. XXII, 1, 3, 4).

От екземплярите от българските земи само един — от Капитан Димитриево, Пазарджишко, предоставя данни за датирането им. Той е намерен в гроб заедно с монети, най-късните от които са на император Константин II (337 – 340) (Ботушарова, 1950, 244 – 248). На базата на откритите емисии, заедно с подобни находки от Панония и Реция, те са ограничени в годините 310 – 350 (Keller, 1971, 36).

Тип 24д. Луковични фибули с по-дълго от лъка краче (тип 3/4 по Keller-Prottel) (Табл. XXII, 6; Табл. XXIII).

Вариантът е сред най-разпространените. Той се отличава с по-дълго и по-широко краче от лъка. Рамената са масивни и с припоена допълнителна пластинка, разнообразно украсена. Луковиците са кръгли или многостенни, по-широки отколкото дълги. Орнаментът върху крачето е отпечатан в калъпа за отливане. Той може да се състои от двойки "птиче око", от двойки триъгълници или двойки волути (табл. XXII, 6; табл. XXIII, 1 — 6).

Въпреки различията в украсата примерите от варианта са доста сходни. Най-често те се срещат в Панония и Реция с емисии на императорите Констанс (337 – 350) и Констанций II (337 – 361) (Keller, 1971, 37 – 38). От българските находки една е намерена в гроб от Пловдив с 11 монети на Констанций II (Дякович, 1930, 203), а друга от Пейчиново, Русенско с такива на Констанций II и на Констанс (Димова, 1966, 27). Най-късните материали са открити с монети на император Валент (364 – 378) и определят времето на използването им между 350 – 380 г. (Keller, 1971, 39 – 41).

Широкото разпространение на варианта е основанието той да остане в употреба по-дълго време. Поради тази причина се предлага по-разширена хронология, в която използването му започва от около 330 до 400 г. с възможност то да продължава и през първото десетилетие на V в. (Pröttel, 1989, 362 – 364).

Тип 24е. Луковични фибули с широк масивен лък (тип 5 по E. Keller) (Табл.XXIV).

Вариантът обединява най-късните екземпляри от типологическото им развитие. Отличава се по масивния широк лък, значително по-къс от крачето.

Рамената в предната част са масивни с допълнителна ажурна пластинка. Луковиците са фасетирани или закръглени, обикновено кухи.

Към материалите спадат бронзовите, позлатени фибули от Стара Загора и от Чомаковци, Врачанско, украсени с портрети в медальони (табл. XXIV, 1). С подобни пропорции са и екземплярите от гробницата при Капитан Димитриево, Пазарджишко (Ботушарова, 1950, 244 – 248) (табл. XXIV, 2, 3).

Изказаното мнение, че върху находките от Стара Загора и Чомаковци са представени образите на Константин Велики и синовете му (Иванов, 1972, 9 – 29) противоречи на датирането на самите тях. Подобни примери от Панония са отнесени значително по-късно. Във всеки случай поставянето на фибулите от варианта по времето на Константин е прекалено рано. Най-много находки от Панония са намерени с монети на императорите Валентиниан (364 – 375) и Валент (364 – 378) (Keller, 1971, 42). Тяхната употреба е възможно да продължава и през първите десетилетия на V в.

Образи, направени с врязани линии върху фибулите, са известни от много примери, датирани през V и VI в. Има ги и върху късните отливани фибули с подвито краче. Стиловият анализ показва, че те са с стилизирани лица с къси коси, представени схематично. Броят им варира от 3 до 7 и е трудно тук да се види някаква прилика с конкретни исторически личности.

VII. ДИСКОВИ ФИБУЛИ

Дисковите фибули са едни от най-многобройните и най-дълго употребяваните. Общото за тях е замяната на лъка с плочка, която е оформена и украсена по най-различен начин. Поделени са на множество типове, като са търсени общи черти в изображенията — фибули с форма на животни и птици и др., или пък в начина на украса — емайлирани, ажурни и др., или в техниката на изработка — отливани, щамповани и др.

Разнообразието е огромно и практически е трудно да се намерят два абсолютно еднакви екземпляра. Този факт поставя въпроса за ателиетата, които ги произвеждат. Именно дисковите фибули дават най-сигурни доказателства за изразеното неколкократно в изложението мнение, че дребните бронзови и железни предмети са произвеждани като страничен продукт на големите работилници или в легионните fabricae. Оловната матрица с форма на заек от Нове е доказателство за казаното.

Огромното количество находки в провинциите Галия, Германия и Реция позволяват да се локализират територии, на които действат дадени работилници и откъдето определени форми се разпространяват по цялата Империя. Това важи главно за най-ранните типове, докато по-късните са толкова популярни, че е трудно да се фиксират производствени центрове.

Другият проблем е хронологията на дисковите фибули. Някои от тях се употребяват така продължително, че може да се посочи само приблизителната дата на появяването, докато понякога използването им трае и един-два века. Трудността е предизвикана и от малкото находки, открити в гробни или други затворени комплекси. Известно е например, че освен от некрополите в Белгия (Бликкий) емайлирани дискови фибули не са намирани в погребения. Изключение прави находката от могилен гроб от Торос, Ловешко.

Използването на различни критерии при класификацията на дисковите фибули — например начин на изработка, форма или украса, не позволява при разделянето им на типове да се спазват същите правила, както при останалите. Ето защо при тях определението тип е до голяма степен условно. В рамките, на който и да е, е трудно да се разделят варианти, тъй като всяка форма е уникална сама за себе си.

Три са основните фактори, съществени за предложената класификация — начин на изработка, форма и украса. Тук конструкцията на затварянето на иглата — пружинна или шарнирна, е пренебрегната поради несъщественото ѝ значение и за да се намали броя на типовете. Повечето материали от България са с шарнир и принадлежат към провинциално-римските форми.

Тип 25. Плоски геометрични фибули

Хронологически те са най-старите дискови фибули. Изработени са чрез изрязване на различни форми от бронзова ламарина. В по-късните си варианти са украсени с емайл.

Тип 25а. Ромбовидни фибули (Табл. XXV, 1 — 3).

Намерените находки — от Нове (табл. XXV, 1, 2) и от Бръшлян, Силистренско (Хараламбиева, 1994, 35, табл. II, 8), са с ромбовидна форма и с пружина. По-дългите страни на ромба са с раздвоени краища. В средата е украсен от два концентрични врязани кръга и вдлъбнатина.

Вариантът е широко разпространен от Англия (Камулодунум) до Украйна. Концентрация на находки се наблюдава в Северна Швейцария (Ettlinger, 1973, 114 – 115), където някои археолози локализират ателие за производство (Feugère, 1985, 337). Подобни фибули са популярни и в Панония (Sellye, 1939, 75; von Patek, 1942, 121; Burger, 1966, 254; Petru/Petru, 1978, tabl. XI). Налице са и в Южна Украйна (Амброз, 1966, 33, табл. XV, 5). Липсват само в Горна Мизия и Дакия.

Датирането им е от времето от Клавдий (41 – 54) до Флавиите. След края на I в. не са намирани (Rieckhoff, 1975, 66; Riha, 1979, 182; Feugère, 1985, 340). Фибулите от Нове са открити в яма от дървено-земления период на военния лагер, отнесен от 46 до около 70 г. (Генчева, 2002, 53).

Към същия вариант принадлежи и екземплярът от Ботунец, Софийско (табл. XXV, 3). Типологически той е по-късен, тъй като централната част е изрязана и напомня ажурните фибули. Врязаните чертички и точки също са характерни за по-късните находки. Датирането по посочените белези може да се отнесе към началото и до средата на II в.

Тип 25б. Кръгли фибули (Табл. XXV, 4).

Вариантът се отличава единствено по кръглата си форма, докато начинът на изработка и на украса са като при предния. Характерните концентрични кръгове с малка вдлъбнатинка присъстват и тук (табл. XXV, 4). Разпространението и датирането му съвпадат с тип 25а, с тази разлика, че е по-малко познат и определено се среща само в западните римски провинции — Галия и съседните райони (Feugère, 1985, 337). Датирането му се ограничава от времето на Клавдий до Флавиите.

Тип 25в. Фибули с форма на лунула (Табл. XXV, 5 — 8).

Вариантът също се различава единствено по формата си. Тя е във вид на лунула с раздвоени краища (табл. XXV, 5). Може да се срещне и като двойна лунула (табл. XXV, 6). И тук в средата присъства орнаментът от концентрични кръгове и малка вдлъбнатинка. Украсата е характерна и вероятно свидетелства, че и трите варианта произхождат от една работилница.

В околностите на Кочериново, Благоевградско е намерена фибула с форма на лунула и релефно човешко изображение (табл. XXV, 7). Подобна е известна и от Севтополис (Огненова-Маринова, 1984, 223, обр. 106, 5) (табл. XXV, 8). Човешките бюстове са пластични и реалистични.

Находките с форма на лунула, в това число и тези с антропоморфно изображение, са разпространени в Англия, Северна Франция и Швейцария (Ettlinger, 1973, 113; Feugère, 1985, 350). Те са датирани през периода от Клавдий до Флавиите, в границите 30/40 до 60/70 г. (Feugère, 1985, 350). Единични примери се срещат и до края на I в. (Riha, 1979, 183).

Тип 25г. Фибули с форма на навигационно колело (Табл. XXV, 9 — 10).

Тук са включени фибули с форма на колело или както са по-известни на навигационно колело. Те пак са плоски, от бронзова ламарина, като при изрязването са оформени четирите спици. Обикновено в средата им има врязани концентрични кръгове (табл. XXV, 9, 10).

Вариантът е разпространен в Централна и Източна Франция и в Западна Швейцария (Ettlinger, 1973, 112; Feugère, 1985, 340). Според M. Feugère (1985, 340) той е произвеждан в Аугст, но Е. Riha (1979) не споменава за това при публикуването на материалите оттам. Датирането е същото като на описаните вече варианти — от средата до края на I в., но макар и рядко се среща и в началото на II в. (Riha, 1979, 183; Schleiermacher, 1993, 36).

Тип 25д. Кръгли фибули с делфини (Табл. XXV, 11).

Отличават се по кръглата плочка с издаден външен ръб. Отгоре се намират два израстъка, които могат да имат форма на два делфина или на два жълъда, както е при находката от Кюстендилско (табл. XXV, 11). Понякога вдлъбнатата средна част е изпълнена с емайл или със стъклена паста.

От варианта са налице единични екземпляри. Някои от тях се отличават с добра изработка и с миниатюрни размери. Такива са фибулите от кастела

Рейнгьонхайм, датирани през годините 43 – 74 (Ulbert, 1969, 15 – 16, Taf. 25, 19), както и тези от Камбодунум (Schleiermacher, 1993, 36, Taf. 21, 280). Масивни и груби са находките от Карнунтум и Нюдорфл и те вероятно са и по-късни (Matouschek/Novak, 1985/86, 162 – 163). Материалите от Швейцария са поставени от средата на I до началото на II в. (Ettlinger, 1973, 115; Riha, 1979, 198). Същото датиране трябва да се приеме и за екземпляра от Кочериново.

Тип 26. Дискови фибули от пресована бронзова ламарина

Отличават се по конусовидното си тяло, получено чрез пресоване на сравнително тънка ламарина. Макар и малобройни и нехарактерни за българските земи, те могат да се разделят два варианта.

Тип 26а. Конусовидни пресовани фибули (Табл. XXV, 12 — 13).

Те са кръгли, издути в средата, с връх в центъра и няколко концентрични кръга на плоската част под конуса. Подобни екземпляри са намерени в светилището при Лиляче, Врачанско (Венедиков, 1952, 207) (табл. XXV, 12, 13). С шест малки израстъка отстрани е фибулата от кв. Дружба в София (Агре, 2000, обр. 5в)

Вариантът има ясно изразено западно разпространение — Североизточна Франция, Белгия, Германия, Швейцария (Riha, 1979, 180; Feugère, 1985, 351). Изказано е предположение, че той е произвеждан в Централна Източна Галия (Feugère, 1985, 351). Срещат се и в римска Дакия (Cociş, 1986, 162, pl. II, 2, 3).

Фибулите се появяват по времето на Флавиите — около 70/80 г. (Feugère, 1985, 354). В Аугст са датирани по-рано — от времето на Клавдий (41 – 54) (Riha, 1979, 181). В Германия не са известни преди Флавиите (Rieckhoff-Pauli, 1977, 20). Използването им продължава до около средата на II в. (Feugère, 1985, 354).

Тип 26б. Конусовидни фибули с емайл (Табл. XXV, 14).

Тук също са включени конусовидни пресовани фибули с тази разлика, че конусът е пресечен и горната му повърхност е покрита с емайл. Върху екземпляра от Торос, Ловешко той е зеленикав (Kitov/Pavlov, 1987, 45) (табл. XXV, 14). Цветът е характерен за най-стария емайл, който се появява в Европа през римската епоха. Сравнително голямата повърхност заета от него, автоматично причислява фибулата към времето Траян – Хадриан, т. е. първата половина на II в.

В сравнение с предния вариантът има по-източно разпространение. Той се среща сравнително често в Панония (von Patek, 1942, Taf. 16, 10-17; Bonis/Sellye, 1988, Taf. 15, 1, 5 — 7). Намиран е в Дура Европос (Frisch/Toll, 1949, Taf. 9, 21). В употреба е от края на I в. като най-ранната находка е от гроб 184 в Бликкий, Белгия (de Laet/van Doorselaer/ Spitaels/Thoen, 1972). Най-голяма е популярността му през първата половина на II в. Находките от римска Дакия са поставени през втората половина на II в. (Gudea/Lucăcel, 1979, 351, pl. XXVI, 336; Cociş, 1986, 162, pl. II, 1). Единични находки са откривани и до началото на III в. (Ettlinger, 1973, 130; Feugère, 1985, 354).

Тип 27. Фибули с форма на предмети

Типът е определен на базата на изображението, което може да е различно и по съдържание, и по техника, и по украса, но винаги представя някакъв конкретен предмет.

Тип 27а. Фибули с форма на подметка (Табл. XXV, 15).

Те са като подметка на обувка с набити кабари, представени във вид на малки ямички, изпълнени със сребро или с черен емайл в техника ниело (табл. XXV, 15). При по-късните находки цялата повърхност е заета от емайл.

Вариантът има широко разпространение — от Британия до Панония (Böhme, 1972, 39). Концентрация на находки се наблюдава в Южна Франция и Швейцария, където някои изследователи локализират работилници (Feugère, 1985, 375). До сега от българските земи са известни само екземплярите от Радомир (Любенова, 1989, 103) и от Кюстендилско (табл. XXV, 15).

Независимо дали фибулите са с или без емайл датирането им е през II в. Те се срещат най-масово от средата и през втората половина на II в. (Ettlinger, 1973, 127 – 128; Feugère, 1985, 377). По-издължените форми обикновено са по-късни — от края на II в. (Riha, 1979, 203).

Тип 27б. Фибули с форма на рог (Табл. XXV, 16).

Вариантът е много интересен с издължения си цилиндър за пружината и с иглата от усукана тел. Находките са малко. Един екземпляр е намерен в гроб при Девня (табл. XXV, 16). Втори произхожда от Барбоши в Румъния (Dragomir, 1984, Pl. XIII, 69), а трети от Карнунтум (von Patek, 1942, Taf. XVIII, 22).

Фибулата от Девня е датирана с монети на Хадриан, сечени през 119 г.[2] Формата и липсата на сложна орнаментация върху нея потвърждават, че вероятният период на употреба е през първата половина на II в.

Тип 27в. Фибули с форма на двойна брадва (Табл. XXV, 18).

Обикновено те са ажурно изработени, а разпространението им се свързва с нарастването на популярността на култа към Юпитер Долихен, чийто характерен атрибут е двойната брадва (табл. XXV, 18).

Вариантът е разпространен по целия римски лимес (Böhme, 1972, 39). Екземплярите от България се доближават по-скоро до източните форми (Frisch/Toll, 1949, fig. 157 – 159). Най-често датирането им е между средата на II и началото на III в. (Böhme, 1972, 39).

Тип 27г. Фибули с форма на единична брадва (Табл. XXV, 17).

Към варианта принадлежи една находка от Рациария, украсена с врязан орнамент “птиче око” (табл. XXV, 17). Фибули с посочената форма са намирани по целия римски лимес (Bohme, 1972, 39), но са по-редки от предишните. Украсата и изработката на разглеждания пример сочат по-късно датиране — от III в.

---

[2] За информацията благодаря на Л. Вагалински

Тип 27д. Фибули с форма на едикула (Табл. XXV, 19).

Те са плоски, отливани в матрица и без допълнителни орнаменти (Бръчкова, 1963, 74) (табл. XXV, 19). Техниката, с която са изработени, се разпространява по времето на Антонините. Оттук и датирането им е от втората половина на II в.

Тип 28. Ажурни дискови фибули

През втората половина на II в. в провинциите се развива орнаментален стил, известен като римски ажурен стил. Той присъства и в апликации за колани, ремъци и конска сбруя, както и в различни предмети на бита. Проявява се и при фибулите. Ажурните предмети са отливани в матрица, а краищата им са изглаждани и леко скосявани. Развитието на стила върви от пищни барокови форми, представени от тромпетовидни орнаменти, към опростяване на украсата и до просто изрязване на фигурки върху предмета.

Тип 28а. Дискови ажурни фибули с изрязан орнамент в средата (Табл. XXVI, 1 — 3).

Фибулите са разнообразни по форма и орнаментика. Обикновено те са кръгли, а в средата им е изрязан мотив, разположен около центъра (табл. XXVI, 1, 2). Най-често срещано е въртящото се колело (табл. XXVI, 3).

Вариантът се открива главно в Панония (von Patek, 1942, 127 – 128; Jobst, 1975, 117). По-рядко е намиран в Германия и Швейцария (Bohme, 1972, 43; Ettlinger, 1973, 129). Познат е и от Дура Европос (Frisch/Toll, 1949, № 149). Във военните лагери по лимеса фибулите се появяват през последната четвърт на II в. и са в употреба и през първата четвърт на III в. (Jobst, 1975, 117).

Тип 28б. Дискови ажурни фибули, отливани в калъп (Табл. XXVI, 4 — 8).

Вариантът се отличава с отпечатването на орнамента от калъпа. По този начин се произвеждат редица еднакви екземпляри и затова и разпространението им е по-голямо в сравнение с предните. Ажурният орнамент е различен — растителен, геометричен и т. н. (табл. XXVI, 5, 6, 7, 8). Най-характерни са фибулите с т. нар. тромпетовиден орнамент (табл. XXVI, 4). Той се характеризира с фуниевидни разширения в края — най-често на растителни ластари.

Материалите също са популярни предимно по римския лимес. В легионните лагери те са датирани през последната третина на II в., а употребата им продължава през първата половина и до средата на III в. (Garbsch, 1966, Taf. 25, 8). Фибулите с тромпетовиден орнамент се отнасят традиционно към края на II и през първата половина на III в. (Bohme, 1972, 44; Jobst, 1975, 120).

Тип 29. Фигурални дискови фибули

Типът обединява различни по изработка и украса фибули, които изобразяват животни, птици или риби, а понякога и групи животни. Те са много разпространени и с дълга непрецизирана хронология, която някои археолози стесняват на базата на стилов анализ. Опитите да се съпоставят декоративните мотиви от глиптиката и от тера сигилатата с тези от фибулите обаче не дават съществени резултати. Българските находки показват, че най-близки до тях са материалите от Панония, където се повтарят същите изображения и орнаментика. Заключението е интересно, защото например фибулите от Горна Мизия, която се намира по-близко до българските провинции, са абсолютно различни и като тематика, и като изработка (Kondić, 1961, tabl. III, 23 — 27; Bojović, 1983, 67 – 68, tabl. XXX, 291 — 300).

Тип 29а. Фибули с форма на птица (Табл. XXVI, 9 — 11).

Най-стари са фибулите, при които птицата е представена релефно, без допълнителни украси от врязани линии. При екземпляра от Лом е изобразена птица с разперени крила (табл. XXVI, 9). На едното от тях се забелязва познатият орнамент от концентрични кръгове с малка дупчица в средата. Той е същият като при разгледаните вече варианти 25 а-в. Появата му върху различни по форма находки води до идеята, че маркира определена работилница.

Същите птици се срещат и в разновидност със събрани крила (табл. XXVI, 10). И двата вида са известни от Норикум и Панония (Sellye, 1939, Taf. XIII, 15; von Patek, 1942, Taf. XXI, 19; Ettlinger, 1973, Taf. 14, 17; Winter, 1985/86, вариант II – 24; III – 1) и са едни от най-ранните фигурални фибули. Те са отнесени от средата на I в. до Флавиите, а част от тях са в употреба и до края на I в. (Ettlinger, 1973, 124; Feugère, 1985, 393).

Известни са и други материали с форма на птица, обикновено датирани значително по-късно. Например полуфабрикатът на фибула от Нове (табл. XXVI, 11) е украсен с врязани линии и “птиче око”. Целият силует е плосък, силно геометризиран. Близък до него е и примерът от Драгоево, Шуменско (Хараламбиева/Атанасов, 1992, табл. X, 1) и от Големаново кале при с. Садовец, Плевенско (Uenze, 1992, Taf. I, 7). Подобни фибули от Лауриакум са поставени през втората половина на II в. (Jobst, 1975, 113 – 114, № 318).

За екземпляра от Драгоево е предложено по-късно датиране — през V в., при него се търси и връзка с фибулите на германските племена, населявали Балканския полуостров по това време (Хараламбиева/Атанасов, 1992, 96). Фибулата от Садовец е отнесена още по-късно — към VI в., тъй като е намерена заедно с отливана фибула с подвито краче (Uenze, 1992, 139). Късните фибули с форма на птица обикновено се свързват с християнските символи (Simoni, 1989,109 – 110) и се датират през V и VI в.

Тип 29б. Фибули с форма на животни (Табл. XXVI, 12 — 16; Табл. XXVII, 1 — 4).

Най-разпространено е изображението на кон. Повечето екземпляри го представят стъпил на четири крака, като гривата и опашката са показани чрез врязани линии — София (табл. XXVI, 12), Лютиброд, Мездренско (табл. XXVI, 13), Садовец, Плевенско (табл. XXVI, 14), Никополис ад Иструм (табл. XXVI, 15). Изключение прави фибулата от Стара Загора (табл. XXVI, 16), при която кончето е наведено напред с подгънат преден десен крак. Изображението е смятано за гръцко, представящо степен кон (von Patek, 1942, 124).

Популярността на материалите с изображение на кон обхваща дунавските провинции и земите край р. Рейн (von Patek, 1942, 124; Bohme, 1972, 41). Екземплярът от Никополис ад Иструм (табл. XXVI, 15) е единственият, който има аналогии в Горна Мизия. Подобен е намерен на о. Санайе край Банатска паланка (Kondic, 1961, tabl. III, 26).

Всички фибули от варианта са датирани през II в., като някои от тях се появяват още през първата му половина (Böhme, 1972, 41). Преди всичко това се отнася за "степния" кон, при който техниката на изрязване, а не на отливане в калъп, позволява по-ранното му поставяне.

От Никополис ад Иструм произхожда екземпляр с форма на куче (табл. XXVII, 1), а от Перник — на куче и заек (Любенова, 1981, обр. 118 – 1). И двата мотива са известни от Панония, където находките са датирани през II в. (von Patek, 1942, Taf. XXI, 16; Matouschek/Novak, 1985/86, 206 – 207, Taf. 21). Примерът от Доклеа, който изобразява куче и заек, е намерен заедно с монети на Траян (98 – 117) (Цереманович-Кузманович, 1968, 284, таб. II, 6) и предполага, че появата на фибулите е още през първата половина на II в.

Изключително интересен е оловният модел от Нове, който изобразява заек (табл. XXVII, 2). Той служи за правене на глинени калъпи, в които се отливат фибулите и за пореден път доказва, че във военните работилници се изработват дребни битови предмети. Екземпляри с подобна форма са известни от Карнунтум, Флавия Солва и от други места в Панония (Matouschek/Novak, 1985/86, 202 – 205, Taf. 20 – 21).

Някои от материалите с форма на животни са украсени с емайл. От Кюстендилско произхожда фибула с форма на пантера, задната част на която е покрита с дупчици, изпълнени с черен емайл (табл. XXVII, 3). Вариантът е разпространен в западните римски провинции — Галия и Реция (Ettlinger, 1973, 126 – 127; Feugère, 1985, 382, 394), но се среща и в Панония (Sellye, 1939, Taf. XIII, 21). Датирането му отговаря на появата на първите емайлирани изделия между епохата на Флавиите и средата на II в. (Feugère, 1985, 394).

Находката от Арчар има форма на жаба, върху гърба на която в триъгълници е положен червен емайл (Бръчкова, 1963, 73, обр. 1, 5) (табл. XXVII, 4). Формата е разпространена в Реция и Панония (Ettlinger, 1973, 124; Riha, 1979, 200; Matouschek/Novak, 1985/86, 169). Датирането ѝ е улеснено от начина на полагането на емайла в отделни гнезда, характерен за времето от Хадриан до края на Антонините (Feugère, 1985, 364 – 367).

Фибулите с форма на животни нямат добра хронология. Те се датират общо през II и началото на III в. В последно време в специализираната литература е обърнато внимание, че определени типове се появяват още в края на I в., но за тяхното окончателно определяне са необходими повече добре датирани комплекси.

Тип 30. Емайлирани геометрични фибули

Типът обединява най-късните емайлирани фибули, при които разноцветният емайл заема сравнително големи плоскости.

Тип 30а. Фибули с два и повече симетрични елемента (Табл. XXVII, 5 — 8).

Вариантът включва фибули с опростена външна форма — кръстовидни, кръгли, ромбовидни, вътрешността на които е изпълнена с разноцветен емайл.

Най-ранната от тях е с кръстовидна форма и с централна плочка, украсена с врязани линии и насечки по края. В центъра се намира кръг, изпълнен с черен емайл (табл. XXVII, 5). Находките са разпространени по р. Рейн, в Белгия, Франция, Северна Италия и в Панония (Bohme, 1972, 36). Украсата от черен емайл ги причислява към най-ранните емайлирани фибули, които се появяват още в края на I в. Те са в употреба и през първата половина на II в. (Ettlinger, 1973, 116).

Екземплярът от Здравец, Габровско е с кръгла форма с изпъкнало топче в средата (табл. XXVII, 6). Изпълнена е с полета от кафяв емайл, разделен от бели ивици. В средата се намират малки триъгълници от оранжев емайл. Вероятно близка до нея по форма е фибулата от Тодорово, Силистренско (Хараламбиева, 1994, табл. I, 11). Подобни са намирани в римска Дакия и отнесени към втората половина на II в. (Cociş, 1986, 162, pl. I, 7 — 9). От Нове са двете ромбовидни фибули, изпълнени със синьозелен емайл, с оформени като листенца по-тъмни полета. Средата е заета от оранжев емайл (табл. XXVII, 7). Многоцветният емайл предполага датиране на находката в границите на втората половина на II в.

В Перник е намерена също ромбовидна фибула, изпълнена с червен емайл (Любенова, 1981, 176, обр. 118, 3). Орнаментите, които украсяват всеки връх на ромба, ѝ придават вид на брошка (табл. XXVII, 8). Подобни примери са известни от сарматската част на Унгария (Sellye, 1939, 40, Taf. XII, 16), както и от Апулум в Дакия, където са датирани през II в. (Moga/Ciugudean/Cociş/Rodeanu, 1997, 544, pl. XII, 89).

Датирането на целия вариант съвпада с времето на Антонините, за което е характерно многоцветието на емайла и полагането му върху все по-големи повърхности.

Тип 30б. Ажурни емайлирани фибули (Табл. XXVII, 9 — 10).

Вариантът обединява най-сложните геометрични фибули с 4-5 симетрични елемента, които включват в себе си и ажурен орнамент и украса от многоцветен емайл. Те се срещат сравнително рядко и всяка форма е уникална сама за себе си. S. Thomas (1963, 347 – 349) предполага, че са произвеждани в страната на сарматите и язигите, т. е. в днешна Унгария, извън пределите на Римската империя. Разпространението им отговаря на предположението.

От България са известни няколко екземпляра, повечето от които са в частни колекции. Находката от Лиляче, Врачанско е кръстовидна и ажурна, с полета, изпълнени с бял емайл (табл. XXVII, 9). Друг пример с неизвестно местонамиране е с четириъгълна форма и инкрустации от син, бял и жълт емайл (табл. XXVII, 10).

При разглежданите фибули са използвани всички възможности на емайла и на техниката на отливане в матрица. Поради тази причина те не могат да се датират по-рано от втората половина на II в. (Thomas, 1963, 349; Bajusz/Cociş, 1997, 525, pl. VII, 40). Някои археолози ги поставят и в началото на III в. (Feugère, 1985, 371 – 372).

Тип 31. Фибули с форма на букви и монограми

Типът е строго войнишки, намиран главно по лимеса. Идеята за изписване на букви, имена или пожелания е стара и започва още с тип Неуромарус. През римския период най-чести са надписите, които съдържат имената на производителя, например AUCISSA. Срещат се пожелания, например UTERE FELIX или VIVAS. Всички са събрани от G. Behrens (1950, 1 – 12) и R. Noll (1952, 395 – 396). В случая обаче става въпрос не за надписи върху фибулите, а за фибули с форма на букви или монограми. Предназначението им не е изяснено.

Тип 31а. Фибули с форма на букви (Табл. XXVII, 11).

Вариантът е известен само от военните лагери и от селищата по римския лимес. Най-разпространена е буквата “S”, но се срещат и “B”, “M” и “P”. От частна колекция е и откритата в българските земи буква “E”. От Апиария произхожда екземпляр с форма на буква “S” (табл. XXVII, 11). Подобни материали са намирани и в римска Дакия и са отнесени към втората половина на II в. (Cociş, 1987, Pl. 3 – 6; Bajusz/Cociş,1997, 525, Pl. IV, 33 — 35; Cociş, 2002, 73, Abb. 3, 11 — 14).

Някои археолози смятат фибулите с форма на “S” за келтски (Collingwood, 1930, 52 – 54). В кастелите по р. Дунав (Ристис) те са датирани през първата половина на II, но се срещат и през III в. (Bohme, 1972, 45; Jobst, 1975, 122; Bojović, 1983, 66).

Тип 31б. Фибули-монограми (Табл. XXVII, 12 — 14).

От България са известни само кръглите фибули с ажурно преплетени букви — R, M и A (табл. XXVII, 12, 13, 14). Надписът е интерпретиран като ROMA (Cociş, 1987, 159). Буквата “O” не се изписва, тъй като се съдържа в горната част на “R”.

Познати са и други монограми, направени по същия начин, но този е най-разпространен. Често се среща в Горна Мизия и Дакия (Christescu, 1935/36, fig. 13, 2; Bojović, 1983, 65; Cociş, 1987, 159 – 160). Един екземпляр е намерен и в

Цугмантел (Bohme, 1972, 44), но по всичко изглежда, че фибулите са произвеждани на Балканския полуостров. Датирането им, по аналогия с предния вариант, се определя в края на II и през първата половина на III в. В кастела Спата де Йос, действащ между 205 – 240 г., са открити няколко подобни примера (Christescu, 1935/36, 447).

Тип 31в. Фибули с форма на пелта (Табл. XXVII, 15 — 16).

Формата на гръцката буква е използвана тук по-скоро в орнаментален смисъл, отколкото като буква. Вариантът също е войнишки, известен главно от кастелите по Горногерманския лимес, където фибулите са датирани в края на II и началото на III в. (Bohme, 1972, 44). Макар и по-рядко подобни находки се срещат и по Дунавския лимес (von Patek, 1942, Taf. 17, 17; Jobst, 1975, 120 – 121). Единствените екземпляри от България произхождат от Нове (табл. XXVII, 15, 16). Единият от тях (табл. XXVII, 16) имитира коланен накрайник със същата форма, който е използван в римската армия след средата на II в. (Oldenstein, 1976, 200).

Тип 32. Фибули с форма на свастика

Типът отново е чисто войнишки, разпространен в лагерите по целия лимес. Инцидентно го има и във вътрешността на провинциите (Böhme, 1972, Taf. 37). По правило материалите от западните зони — Галия, Германия и Реция, са с пружина с горна тетива, докато екземплярите от България са винаги с шарнир.

Свастиката е приемана традиционно за германски декоративен елемент, свързан с култа към слънцето. Тя се появява върху различни изделия на германските култури от Барбарикум, а в римските провинции прониква заедно с наемниците-германи (Petković, 1998, 226 – 228).

Тип 32а. Фибули с форма на свастика с квадратни рамена (Табл. XXVIII, 1 – 2).

От България са намерени няколко екземпляра от военните лагери Нове и Димум (табл. XXVIII, 1, 2). При тях рамената на свастиката са разположени под прав ъгъл. Иглодържателят е с форма на кукичка. Подобни фибули са датирани от третата четвърт на II до средата на III в. (Böhme, 1972, 46; Jobst, 1975, 123; Winter, 1981/82, 236).

Тип 32б. Фибули с форма на свастика, чийто рамена завършват с конски глави (табл. XXVIII, 3).

Разликата с предните е в завъртените рамена, които завършват с конски глави (табл. XXVIII, 3). Разпространението им е по-източно. Срещат се в Панония, Горна Мизия (Jovanović, 1978, 60; Matouschek/Novak, 1981/82, Taf. 14, 53; Bojović, 1983, 67). Намирани са и в Дура Европос (Frisch/Toll, 1949, 64, fig. 137 – 141). Трябва да се предполага, че хронологията им отговаря на горната, но находките от Горна Мизия са датирани и през IV в. (Bojović, 1983, 67).

Освен по лимеса фибулите от вариант 32б се срещат и в селищата от вътрешността на провинция Мизия. Те също са приемани за германски, като при тях символиката на слънцето е изразена чрез коня.

Тип 33. Фибули-брошки (Табл. XXVIII, 4)

Въпреки че върху надгробни паметници и при други изображения най-популярният начин за представяне на фибулите е като кръгли или овални брошки, находките не са много. Те имат характер на накит и затова са изключително разнообразни по форма.

От гроб при Бутово, Великотърновско (табл. XXVIII, 4) произхожда овален железен екземпляр, позлатен, с монтиран в средата черен пирамидален камък. Той е с пружина с долна тетива. Сред инвентара на погребението са намерени и части от войнишки колан с голяма кръгла закопчалка, типична за първата половина на III в.

Подобни фибули са известни от Англия и от среднодунавските провинции (von Patek, 1942, Taf. 15, 22; 17, 12; Thomas, 1966, 139, Abb. 7). Има ги и в Германия, където са датирани през III в. (Böhme, 1972, 43; von Schnurbein, 1977, 78).

VIII. ФИБУЛИ БЕЗ ШАРНИРЕН ИЛИ ПРУЖИНЕН МЕХАНИЗЪМ НА ИГЛАТА

Групата обединява фибули, при които липсват класическите механизми за затваряне на иглата.

Тип 34. Омега-фибули (Табл. XXVIII, 5)

Те са кръгли, а краищата на кръга са отворени и завити навън, което им придава форма на гръцката буква Ω. Почти винаги сечението им е четириъгълно. Единият край на иглата е увит около кръга, както при коланните токи.

Типът е разпространен най-вече в Англия и по-малко в Галия, Германия и на Иберийския полуостров. Той има дълъг период на употреба от V в. пр. н. е. до IV в. на н. е. и от него се развиват многобройни варианти. В България е намерен само един екземпляр от Ломец, Ловешко (табл. XXVIII, 5). При него завитите навън краища са украсени с напречни врязани линии.

Подобни находки има от Англия и Германия (Simpson/Hawkes/Hull, 1979, 327). Откритият в Лауриакум екземпляр е отнесен към II и първата половина на III в. (Jobst, 1975, 124). Същото се отнася и за фибулата от Сопору де Чимпие (Cociş, 1989/1993, 279, pl. V, 56). За същия вариант е предложено и датиране през IV в. (Feugère, 1985, 420).

Множеството разновидности на омега-фибулите, всичките с неуточнена хронология, не позволява точното датиране на българската находка. Най-възможно ми се струва поставянето ѝ през II – IV в.

Тип 35. Фибули с форма на пръстен (Табл. XXVIII, 6)

Те са близки до предните, но при тях кръгът завършва с плоски, завити нагоре краища, които образуват колелца. Най-често фибулите имат кръгло сечение. Разликите в оформянето на краищата позволяват разновидностите да се разделят хронологически.

В България подобни екземпляри са открити в Арчар и в Тутракан (табл. XXVIII, 6). Те имат плоски завити нагоре краища. Вариантът се среща в Англия, Швейцария и в Източна Европа (Simpson/Hawkes/Hull, 1979, 327, 329). Най-много и добре датирани находки са известни около средата и от втората половина на IV в. (Keller, 1971, 56; Bojovic, 1983, 71; Feugère, 1985, 421). Подобни фибули от римска Дакия обаче са датирани през II – III в. (Moga/Ciugudean/Cociş/Rodeanu, 1997, 545, pl. XII, 92; XIII, 95).

Тип 36. Фибули с форма на клещи (Табл. XXVIII, 7 — 12)

Фибулите са с дъговидно извит прост лък с четириъгълно сечение и късо краче, което обикновено завършва с удебеление. Наименованието си получават от израстъците в предната част на лъка и на иглата, които са оформени като клещи. Иглата е прикрепена към лъка с помощта на обикновен нит. Иглодържателят е малък, четириъгълен (табл. XXVIII, 7 — 12). Често те са украсени от горната страна на лъка с врязан елховиден орнамент (табл. XXVIII, 9 — 11). В България са открити доста екземпляри, които се различават помежду си по оформянето на израстъците в предната част.

Типът не е предмет на обстойни изследвания, като се изключи една статия на G. Behrens (1954/57) и по-късното проучване на M. Feugère (1985, 426 – 431), но произходът и неговото датиране са обект на отдавнашен спор. Сравнително редките му находки са разпръснати на голяма територия, срещат се даже и в Барбарикум. Известни са обаче няколко области, където те се концентрират. Едната е Горна Гарона в Бургундия, другата е в Долна Надрейния, третата — в източната и централната част на Алпийския лък и тази, която е най-интересна — на Балканския полуостров. Районът на Алпийския лък и главно Северна Италия е известен с традициите си при производството на оригинални фибули и по всяка вероятност те се разпространяват оттам.

Фибулите с форма на клещи могат да се разделят на три варианта. Единият, произвеждан в Северна Италия, доминира почти навсякъде с изключение на района на Бургундия и в Гърция. Той е отнесен към последната четвърт на II и първата половина на III в., но се среща най-често с монети на императорите Марк Аврелий (161 – 180) и Комод (180 – 192) (Behrens, 1954/57, 69; Ettlinger, 1973, 134; Feugère, 1985, 431).

Вторият вариант е произвеждан в Бургундия, датиран е през III – IV в. и се отличава по ромбовидно разширения лък (Feugère, 1985, 431). Една такава находка от Бабяк, Разложко (табл. XXVIII, 12) има открита и в България.

Остава неразрешен проблемът с фибулите от Гърция, които представят третият вариант. Те произхождат от Олинт и са датирани около 350 г. пр. н. е. (Robinson, 1941, 104, № 354, 355). Находките се различават от класическите със силно издълженото си краче, което завършва с топче. Иглодържателят е разположен от дясната му страна. D. M. Robinson (1941, 104) смята материалите за локален вариант на тип Чертоза и ги датира през късния халщат. Останалите фибули от Гърция отговарят на класическия вариант. Те са открити в Олимпия, Додона, Антигонея и др. (Phillipp, 1981, 321 – 324).

Ако се съди по различията, възможно е в Олинт да съществува локален производствен център. Що се отнася до датирането всички археолози се опират на стратиграфията на обекта там и отнасят фибулите към късния IV в. пр. н. е., още повече, че те са намерени заедно с монети от същото време. Напоследък обаче някои автори изказват съмнения, че те произхождат от примесени пластове, в които монетите достигат и до IV в. на н. е. (Feugère, 1985, 429). Неточното датиране на материалите и лошото им състояние (повечето са фрагменти) не позволяват проблемът да се разреши, въпреки че иглодържателят на разглежданите екземпляри е типологически предримски.

За българските примери спорът е несъществен, защото в по-голямата си част те принадлежат към класическия вариант и за тях е актуална хронологията на североиталийските находки — последната четвърт на II и началото на III в. Само случаят от Бабяк има аналогии в по-късния бургундски център на производство и вероятно той е от IV в.

Разглежданият тип е типично "цивилен", никога не се среща във военните, а само в гражданските селища и светилища. Той е и единственият, който се разпространява на голяма територия без съдействието на войската. В потвърждение на твърдението са и българските материали, които произхождат главно от Южна България.

IX. ИЗКЛЮЧЕНИЯ

В групата влизат единични находки, които не се вместват в типологическата линия на развитие на провинциалноримските фибули от България. Всички те са импорти, най-често от Барбарикум, но и от други далечни провинции.

Тип 37. Фибули с цилиндър на пружината (*Hülsenspiralfibeln*) (Табл. XXIX, 1) Типът се развива от т. нар. *Distelfibeln*, които са непознати в българските земи (Riha, 1979, 108). Той има силно профилиран лък и три пръстена, които го отделят от крачето, и задължително четириъгълен или триъгълен отвор на иглодържателя. Най-разпространен вариант е този, при който вместо пръстени на лъка има релефно изображение на лъв, откъдето и наименованието във френската литература — леонтоморфични фибули.

Единствената находка от България е намерена в Кюстендилско (табл. XXIX, 1). Тя е с камбановидно, широко и плоско краче. Пружината ѝ е разположена в специален цилиндър. Подобни материали са разпространени главно в Англия (Hawkes/Hull, 1947, 319), в Галия (Feugère, 1985, 278) и Швейцария (Ettlinger, 1973, 87; Riha, 1979, 108). Единични случаи са известни и от Югоизточна Панония (von Patek, 1942, 201, Taf. 12, 2, 5, 6).

Датирането на фибулите от варианта на кюстендилската започва от времето на Тиберий (14 – 37) и продължава до третата четвърт на I в. (Riha, 1979, 108 – 109; Feugère, 1985, 285 – 289). Версиите, украсени с ниело и с врязани линии, са по-ранни от останалите.

Тип 38. Тип *"Langton-Down"* (Табл. XXIX, 2 — 3)

Както показва наименованието типът е разпространен в Англия, но и в западните римски провинции — Галия, Реция. Среща се и по р. Рейн (Ettlinger, 1973, 78; Feugère, 1985, 267). Фибулите имат цилиндър на пружината, която винаги е с горна тетива. Лъкът и крачето са една цялост с формата на правоъгълна плочка, понякога леко разширена накрая. Иглодържателят е триъгълен, задължително с отвор в средата.

В България е намерен един екземпляр в Лом (табл. XXIX, 2). Най-близко до българските земи подобни единични примери са известни от Панония (von Patek, 1942, 115, Taf. 12, 3) и от некропола в Йезерине (Radomsky, 1895, 78). Те са датирани през времето от Август (27 г. пр. н. е. – 14 г. на н. е.) до Флавиите (Ettlinger, 1973, 79; Feugère, 1985, 267). Смятани са за типично галийски тип.

Тук се причислява и фибулата с неизвестно местонамиране от Казанлъшкия музей (табл. XXIX, 3). Тя е представител на по-късните варианти, при които липсва цилиндърът на пружината и иглодържателят е четириъгълен без отвор. Находката няма аналогии и вероятно е местно производство. Поради липсата на други данни, на базата на типологически признаци, тя може да се отнесе към края на I и началото на II в.

Тип 39. Фибули с "очички"

Широко разпространени и многократно изследвани, фибулите имат цялостна типологична система на развитие в Барбарикум. На територията на римските провинции се появяват единични находки, донесени от север.

Първото изследване на типа принадлежи на O. Almgren (1923, група III, 21 – 33). Той получава наименованието си от характерния орнамент в предната част на лъка, който при най-ранните варианти се състои от два ажурни, пластично изработени отвора от двете страни на лъка. По-късните имат врязани малки кръгчета на същото място или върху крачето. При най-късните орнаментът липсва.

Типът е разпространен в целия Барбарикум, но най-вече в Северна и Средна Европа, Украйна и Румъния (Almgren, 1923, 25, 114 – 150; Voigt, 1940, 69; Jamka, 1964, 35; Амброз, 1966, 35). На територията на римските провинции се среща предимно в Панония (Kovrig, 1937, 112; von Patek, 1942, 195 – 196) и в Германия (Ritterling, 1912, 120; Ulbert, 1959, 64; Böhme, 1972, 11). Една находка от по-късните варианти е открита и в Гърция — Олимпия (Phillipp, 1981, № 1206).

Тип 39а. Ранни фибули с “очички” (Табл. XXIX, 4).

Фибулата от Нове (табл. XXIX, 4) принадлежи към най-ранните варианти. Лъкът е плосък, силно извит, а в предната част, над пружината, украсен с две ажурно изрязани кръгчета. Той е отделен от крачето с висок пръстен. То е правоъгълно, равно отрязано. Пружината има 10 навивки, завити около отделна ос. Горната тетива е поддържана от широка пластина.

Датирането на ранните примери с “очички” се ограничава от късноавгустово време до средата на I в. (Böhme, 1972, 11; Peškař, 1972, 72). Най-рано по римския лимес подобни екземпляри са открити в августовите легионни лагери Халтерн и Оберхаузен заедно с ранни форми на тип Aucissa, но най-много находки са датирани при управлението на Клавдий (41 — 54) (Riha, 1979, 68). През Флавиево време те постепенно излизат от употреба, за да изчезнат напълно в римските кастели през последната четвърт на I в. (Ettlinger, 1973, 68; Riha, 1979, 68 – 69).

Тип 39б. Късни фибули с “очички” (Табл. XXIX, 5).

Находките от българските земи са повече — от Нове (табл. XXIX, 5), Русе, Войниково, Добричко (Хараламбиева, 1994, 27 – 28, табл. II, 12), Ряхово, Русенско (Хараламбиева, 1996/97, табл. I, 3 — 4; табл. II, 14 — 15); с. Петров дол, Варненско (Хараламбиева, 1996/97, табл. I, 5); с.Тутраканци, Варненско (Хараламбиева, 1996/97, табл. I, 7); Димум (Хараламбиева, 1996/97, табл. I, 8; табл. II, 9); с. Вардим, Свищовско (Хараламбиева, 1996/97, табл. II, 11); Бозвелийско, Варненско, Невша, Варненско (Хараламбиева, 1996/97, табл. II, 10, 13). Фибулите са с по-слабо извит лък, а пръстенът между него и крачето липсва. Обикновено пружината е с горна тетива. При екземплярите от България най-често липсват двойките очички върху крачето, които характеризират т. нар. пруска серия. Те принадлежат към най-късните варианти без “очички”. Иглодържателят е дълъг, четириъгълен.

Вариантът е датиран през втората половина на I до началото на II в. (Preidel, 1928, 91; Peškař, 1972, 72 – 73), като за римските кастели важи казаното при предния, т. е., че изчезват през последната четвърт на I в. (Riha, 1979, 69). Според А. Хараламбиева (1996/97, 35 – 36) производство на разглежданите фибули може да се търси в района на Апиария.

Тип 40. Фибули с топче на лъка (*Bügelknopffibeln*) (Табл. XXIX, 6 — 8)

Те се приемат за варварска имитация на луковичните фибули, тъй като представят почти същия извит лък и правоъгълно или трапецовидно краче. За разлика от тях обаче са винаги с пружина и имат само едно топче, разположено в предната част на лъка. Типът е разпространен през втората половина на III и през IV в. в Барбарикум и в бившите римски провинции, заети от германските племена (Kuchenbuch, 1954, 5 – 52; Schulze-Dorrlamm, 1986, 657 – 659). През този период се развиват и различни варианти.

В България са намерени няколко екземпляра, които произхождат главно от лимеса — Кастра Мартис (табл. XXIX, 7), Нове (табл. XXIX, 8) и др. Тези от тях, които имат трапецовидно разширено краче (табл. XXIX, 6, 7), са известни от Южна и Средна Германия и от Скандинавия като тип Leutkirch (Koch, 1974, 237). В некрополите на Южна Германия те се срещат с материали от втората половина на IV в. (Meyer, 1960, 247; Koch, 1974, 236). Находките от Нове (табл. XXIX, 8) с правоъгълно краче също се вместват в посочената хронология (Meyer, 1960, 228, 245; Keller, 1971, Taf. 17, 3; Koch, 1974, 237; Protase/Cociş/Gaiu, 1993, fig. 3, 38).

Тип 41. Английски тромпетовидни фибули (Табл. XXIX, 9)

Типът е разпространен само в Британия. Той е със силно профилиран лък с тромпетовидно разширение в предната част, от което е образувано легло за пружината. Върху разширението има халка, към която са прикачвани различни висулки. Това показва, че фибулата е носена с крачето нагоре. Лъкът е с кръгла плочка, изпълнена с тъмносин емайл, разположен в два концентрични кръга.

Като цяло фибулите излизат извън типологията на римските от континента, още повече, че синият емайл се използва рядко при изделията в западните провинции или в Панония. Синият цвят е символ на Британия. Подобни находки са датирани през първата половина на II в. (Collingwood/Richmond, 1969, 243).

Единственият екземпляр от България е от частна колекция и е с неизвестно местонамиране — Североизточна България (?) (табл. XXIX, 9). Не е изключено той да е донесен от Англия и да е включен в колекцията.

3. ПРОИЗХОД, РАЗВИТИЕ И УПОТРЕБА НА РИМСКИТЕ ФИБУЛИ ОТ БЪЛГАРИЯ

Римските фибули са част от унифицираната провинциално-римска култура, която постепенно завладява всички провинции на Империята. Те са неразривно свързани с облеклото на населението и играят съществена роля в изследването на етнокултурните промени, които настъпват на територията на Балканския полуостров през вековете на римското господство. В тази връзка е интересно да се проследят пътищата, по които се разпространяват посочените предмети на бита, с какво конкретно облекло са свързани и кой го е носил.

Историческият преглед показва, че фибулите са познати в българските земи още от старожелязната епоха. Тогава тук даже се развива локален тип, известен под названието тракийски. Употребата на безопасните игли за дрехи е свързана с използването на плащове. През споменатия период това е хламидата, облеклото на младите, конниците, войниците и пътниците. Четириъгълното парче плат с размери 2,0 x 1,5 м, от което е изработена, се носи симетрично на двете рамена или асиметрично на едното, но и в двата случая се нуждае от закопчаване (Bieber, 1967, 32 – 35). Много близка по вид до нея е тракийската зейра.

През първата половина на VI в. пр. н. е. най-напред в Йония, а по-късно и в цяла Гърция се разпространява химатионът (Bieber, 1928, 32). През класическия период той е основната връхна дреха, използвана от гърците. Химатионът не се нуждае от закопчаване, той е дреха, която се драпира. Затова и продукцията на фибули намалява. Те се употребяват главно при войнишките и пътническите плащове.

Елинистическата женска мода създава нови обичаи при използването на фибули, които се запазват в Рим и през I в. на н. е. Тогава се появява престилката, която се облича върху хитона, т. нар. перонатрис. Тя обикновено е закопчавана на раменете с две фибули. Обичаят е възприет и от редица северни народи, като например в норико-панонското женско облекло, в облеклото на северно германските племена от Долна Германия и Барбарикум (Mączynska-Tempelman, 1989).

В българските земи обаче няма потвърждение, че перонатрисът е носен масово (като се изключат някои изображения, например от Казанлъшката гробница) и затова използването на фибули през елинистическата епоха и в началото на утвърждаването на римската власт е ограничено. От друга страна, влиянието на гръцката мода се забелязва много добре, особено в Тракия. Изображенията върху надгробни плочи от същата зона показват, че там е възприето гръцкото двупластово облекло, което се състои от хитон и химатион.

И двата вида дрехи се драпират и не се нуждаят от закопчаване. Подобен начин на обличане се запазва до късната античност. С него се обяснява по-малкият брой фибули, намерен в Южна България.

Местата, откъдето произхождат най-много фибули, са пътните станции, емпориите или минералните бани. Оттук може да се направи изводът, че те продължават да са в употреба при пътното облекло. Когато тръгват на път, обикновено хората оставят вкъщи тежкия химатион, който, за да се носи, трябва да се драпира и подрежда по определен начин, и използват по-леки и съответно с по-малки размери наметала, които обаче се закопчават с фибули, за да не падат от раменете.

По друго е положението в Северна България, където главно от лимеса по р. Дунав произхождат най-много находки. Съвсем естествено фактът се свързва с присъствието по границата на римската войска, концентрирана в легионните лагери и във военните селища. Войникът обезателно носи плащ, различен по кройка и вид, който винаги се закопчава с фибула. През първите два века най-често това са наметала от типа сагум или палудаментум, които са с правоъгълна или полукръгла форма.

През III в. сагумът става задължителен. По своя характер той е едно правоъгълно одеало, което не може да се задържи на раменете без закопчаване. Именно затова от III в. нататък броят на фибулите в римските военни селища се увеличава. През IV в. същият плащ преминава от военните и сред обикновеното население и придобива значителна популярност. С това се обяснява нарастването на броя на фибулите и в цивилните селища.

В българските земи най-рано са засвидетелствани представители на групата с остатъчна латенска конструкция. Интересното при тях е, че отделните екземпляри винаги са откривани в селища със стари предримски традиции. Изключение прави само тип 4, чието разпространение е свързано с войската. Останалите се срещат на сравнително широка територия, в която влизат Балканите, Северна Италия (понякога проникват и на юг в Апенинския полуостров) и Южна Франция. Те образуват хоризонт, който обхваща времето от I в. пр. н. е. – I в. на н. е. и имат основни конструктивни прилики с предшестващите ги къснолатенски, а в някои случаи и среднолатенски материали.

Повечето от разглежданите фибули са с малки размери (особено тип 6), което предполага, че не са използвани за закачане на тежки връхни дрехи. Ако се следва елинистическата мода, може да се допусне, че те са служили за закопчаване на ръкавите на женския хитон или по-вероятно за захващане на раменете на перонатриса. Точно посочените подробности ги определят като женски (от разсъжденията през цялото време се изключва тип 4). Традицията се следва и от материалите от същата група, произвеждани след края на I в. Те продължават да се намират извън големите романизирани центрове, но са характерни за светилища и малки селища.

Всички типове, включени в групата фибули с остатъчна латенска конструкция, са локални (с изключение на тип 4) и се развиват на базата на стари местни традиции. В много от тях могат да се забележат черти от т. нар. тракийски тип. От друга страна, формите са изключително прости и утилитарни и остават в употреба през дълъг период от време, чак до късната античност.

Другата група, която се появява рано, са силнопрофилираните фибули. Те са характерни за Среднодунавските провинции — Панония, Норикум. Макар и да се срещат и във военни лагери, фибулите се свързват с облеклото на цивилните жители и принадлежат към традиционната норико-панонска женска дреха. Те служат за закачане на двете рамена на безръкавния сукман. Разпространението им обаче излиза далеч извън терените, където се носи споменатата носия. По всяка вероятност това се дължи на техния декоративен характер, който позволява да се използват като накити. Такъв случай е известен от Арчар, където пет сребърни фибули с форма на котва са свързани с верижка във вид на колие.

Най-ранните форми на силнопрофилираните фибули са засвидетелствани като импорт от Южна Панония по времето на присъединяването на провинция Мизия към Римската империя. Селищата, в които се срещат, са малки и не са свързани с зараждащия се градски живот. Естествено, най-много импорти на ранни силнопрофилирани фибули се намират на терените, разположени най-близко до Южна Панония, т. е. в Западна България. Тук са произвеждани едва късните форми с голям четириъгълен иглодържател, доказателство за което е тяхното разнообразие и локалните типове. Направата им е свързана с цивилните работилници.

През I в. следващата популярна голяма група са фибулите AUCISSA и производните им. Те са първите с шарнирна конструкция, разпространени в българските земи. Типът е произвеждан в големите ателиета, които изпълняват военни поръчки. За съжаление те не са локализирани, но маркирането на находките с името на производителя позволява да се определят районите, в които функционират. До момента в България са открити само фибули с надпис AUCISSA — работилница, традиционно локализирана в Северна Италия.

Типът вдъхновява появата на редица локални форми. Налице са многобройни ателиета, чиито изделия се употребяват във все по-малки райони. Изключение правят работилниците в Централните и Източните Алпи, чиято оригинална продукция достига както на Балканите, така и на север по р. Рейн и в Галия. Развитието на производството от сравнително големите ателиета към малките работилници се дължи на романизирането на провинциите и води до разпространението не на конкретни стоки, а на “модни” тенденции и образци.

С произхождащите от тип AUCISSA фибули е свързана появата на най-ранните емайлирани екземпляри. Мненията за производството и за разпространението на емайлираните изделия през римската епоха претърпяват неколкократни промени. Първите изследователи предполагат, че те са дело на голяма работилница, за каквато е смятана римската вила в Намур, Галия Белгика – villa d'Anthée (Sellye, 1939, 32; Exner, 1939, 40). Твърдението има своята подкрепа и в историческите извори. Така например през III в. Филострат определя галите като единствените и ненадминати майстори на емайла (Sellye, 1939, 32), но казаното от него явно се отнася към значително по-ранна епоха.

Като се има предвид, че въпреки сходствата във формите не могат да се намерят две идентични емайлирани фибули, а и разпространението им в Британия, Галия, Германия, Реция и Панония е изключително голямо, то трябва да се мисли за съществуването на множество работилници за емайлирани бронзови изделия. Подобни предположения се правят отдавна. Още през 1933 г. F. Henry локализира ателие за емайлиране на бронз в Ксантен, което действа по времето на Флавиите (Henry, 1933, 121).

През 70те години на XX в. окончателно е отхвърлена и тезата за централната роля на работилницата в Намур. Констатирано е, че там изобщо няма такава продукция, а по-голямата част от находките произхождат от некропола на вилата (Spitaels, 1970, 209 – 240). По същото време многобройните разкопки във военните лагери разкриват и ролята им в изработването на дребни метални предмети (Petrikovitz, 1974, 399 – 407). Възприема се мнението, че малките производства в лагерните fabricae задоволяват нуждата от дребни емайлирани предмети и поради тази причина досега не е открито голямо ателие (Bohme, 1972, 48; Bonis/Sellye, 1988, 53).

Благодарение на прецизирането на хронологията на емайлираните фибули, през последните години бе отхвърлено и твърдението за произхода им. В по-старите изследвания се приема, че техниката на емайла е пренесена през римския период в Европа от Англия, където старите келтски традиции в тази област се запазват (Sellye, 1939, 48; Exner, 1939, 39 – 40). Там обаче първите емайлирани екземпляри се появяват по времето на Траян (98 – 117) и имат подчертана връзка с формите, разпространени в Галия. На континента най-старите находки са датирани от края на управлението на Клавдий (41 – 54) и началото на Нерон (54 – 68) (Bohme, 1972, 50; Rieckhoff, 1975, 70).

Поради тази причина е значително по-вероятно традициите на келтския емайл да са съхранени през целия I в. пр. н. е. в определени центрове, каквито са опидата, и оттам да преминават в римското емайлно производство. Добро потвърждение на предположението са откритите работилници от края на латенския период на опидума в Монт Бьоврей или на този в Страдонице в Чехия (Feugère, 1985, 364; Bonis/Sellye, 1988, 52).

Емайлираните фибули са трудни за датиране поради рядкото им намиране в затворени комплекси. Както изглежда, те са скъпи и луксозни изделия, употребяват се през дълъг период от време и само общите наблюдения върху полагането на емайла могат да помогнат за уточняване на тяхната хронология.

Най-стари са фибулите, при които емайлът е ограничен до няколко малки вдлъбнатини — най-често с триъгълна форма. Техниката се появява в края на управлението на Клавдий или в началото на Нерон. За същия период е характерно съчетаването на емайла с украса ниело. Производството на подобни материали спира при Флавиите (Riha, 1979, 192; Feugère, 1985, 364).

По времето на Траян (98 – 117) и Хадриан (117 – 138) емайлът заема все по-големи повърхности и дори съчетава различни цветове. Най-късно е редуването на еднакви по големина разноцветни кръгчета или правоъгълници. Техниката е популярна през епохата на Антонините (Feugère, 1985, 364 – 368). Всички изброени начини се употребяват през II и даже през III в. Встрани остава многоцветният емайл милефиори, за който се смята, че е въведен в Западна Европа от майстори-стъклари от Източното Средиземноморие, където традициите в производството са стари (Butcher, 1976, 45). Той се разпространява по времето на Хадриан и Антонините, като започва от втората четвърт на II в. (Rieckhoff, 1975, 71 – 73).

Хронологически различия се правят също и на базата на цветовете. Най-старите изделия са украсени с прост червен или зелен емайл, който е пряко продължение на келтските традиции. Той се появява около средата на I в. (Rieckhoff, 1975, 73), докато останалите разцветки — от края на века, вероятно са донесени, подобно на техниката милефиори, от Източното Средиземноморие (Rieckhoff, 1975, 74).

Емайлираните фибули, които произхождат от тип AUCISSA, са форми, разпространени главно в Галия, Германия и Реция. Поради тяхното намиране единствено по лимеса може да се предположи, че те проникват посредством дислоциращите се войски. За производството им на място е трудно да се говори, тъй като става въпрос за единични находки.

По-различно е положението с дисковите фибули, украсени с емайл. Те повтарят форми, разпространени в Панония и вероятно са донесени оттам. До момента липсват доказателства за продукция на място. Не може обаче да се изключи възможността да са правени опити за емайлиране на някои изделия в стъкларските работилници. Все пак като цяло техниката е чужда за българските земи. Най-добре тя се развива на терените, свързани със стари келтски традиции или по Източното Средиземноморие.

Фибулите, разпространени през I и в началото на II в. в българските земи, показват някои характерни особености. Преди всичко по-голямата част от тях достига дотук от Панония. Останалите съседни провинции почти не играят роля в пренасянето на новите форми. Първите римски фибули се появяват още преди налагането на властта на легионите именно от Югоизточна Панония и от Северна Италия.

След установяването на римските провинции се наблюдава голямо количество импорти, групирани във военните лагери като Нове, Ескус и в по-малките кастели (Карта 1). Например всички фибули от I в., намерени в Нове, са импорти, някои даже от много далечни земи. Вероятно една част от тях са донесени от войниците на I Италийски легион при придвижването им от Галия през Северна Италия и Далмация до Мизия. Подобно струпване извън лагерите има в околностите на Кочериново, където се намира предполагаемо тържище на пътя по р. Струма, който води към Гърция.

През разглеждания период местната продукция е незначителна. Единствената локализирана работилница за фибули от началото на I в. е в местността Арбанас при Радомир (Любенова, 1985). За съжаление тя не е изцяло публикувана. В самия край на I в. започват да действат и керамичните ателиета в хинтерланда на Никополис ад Иструм, в които като странична продукция се правят и фибули. Други центрове не са известни, но е много вероятно подобно производство да има и в Монтана, а също и в Одесос.

За Южна България сведенията са още по-малко. Оттам са известни само единични импортни изделия или се правят фибули с дъговидно извит лък, наследство от много популярния тракийски тип, но в неголямо количество. Импортните изделия се групират по протежение на главните пътища. Ясно очертани са две линии — едната, която води по долината на р. Струма към Виа Игнация и Гърция, и втората — по Диагоналния път към Мала Азия (Карта 1).

От средата на II в. се наблюдава промяна в конструкцията и в разпространението на фибулите. Очертават се две тенденции. От една страна, превес получават локалните форми, произвеждани вероятно в занаятчийските центрове на Северна България. По всяка вероятност всички средища, независимо от тяхната приоритетна продукция, правят и дребен бронз. Не може да се пренебрегне и ролята на лагерните работилници, като например тази в Нове, откъдето е оловният модел за дискова фибула. Военните fabricae произвеждат голяма част от продукцията на безопасни игли, тъй като там са струпани и главните им потребители — войниците (Карта 2).

Другата тенденция е свързана с разпространението по целия лимес на фибули със специфична конструкция — с висок и тесен иглодържател. Те са използвани за закопчаване на дебели платове, защото независимо от малките си размери масивният отливан лък е стабилен. Макар че понякога се срещат и извън военните селища, коленчатите фибули са типично войнишки. В българските земи те се разпространяват от Панония и са произвеждани предимно в армейските работилници. Такова ателие може да се локализира в Апиария, където са открити множество находки на различни варианти, а сред тях и полуфабрикати.

Войнишки са и част от дисковите фибули, също намирани главно по лимеса. Повечето от тях повтарят форми от Панония. От средата на II в. се появяват и ажурните дискови фибули, които са проява на преобладаващия по това време орнаментален стил.

За римския ажурен стил е писано много. Неговите изразни средства са растителни мотиви, розети, тромпетовидни разширения. Основата, върху която той се развива, е келтският растителен и тромпетовиден стил, върху който се наслагват гръцки флорални мотиви (Riegl, 1927, 266; Frisch/Toll, 1949, 3). Характерен орнамент е пелтата, която според някои изследователи се появява под въздействието на келтската декорация върху гръцката палмета (Frisch/Toll, 1949, 7).

Различно е становището М. Ростовцев. Той вижда сарматски влияния върху елинистическите Гърция и Рим, които водят до появата на въпросния стил (Rostovtzeff, 1931, 182, 573 – 575).

Влиянието на келтския стил е несъмнено, но проблемът е по-скоро с неговото съхраняване от V – IV в. пр. н. е. до II в. Възможно е наистина той да се запазва в Британия, където е характерен дори и за къснолатенския период (von Jenny, 1935, 31) и оттам да е пренесен на континента, а под влиянието на гръцката декорация да се получи и формата, позната като римски ажурен стил.

С появата и разпространението му са свързани същите проблеми, за които вече стана дума при емайла. Въздействието на Британия върху континенталните провинции е твърде ограничено, за да проникват оттам силни стилови течения. По-внимателният анализ и новите археологически открития показват, че келтският ажурен стил просъществува в опидата от V – IV в. пр. н. е. до къснолатенската епоха, т. е. до края на I в. пр. н. е. (Maier, 1991, 424). През I в. на н. е. негова проява са норико-панонските женски колани, както и многобройните ажурни бронзови апликации върху ножници на мечове, известни като латенски тип (Werner, 1977, 367 – 389).

През II в. се наблюдава силен ренесанс на келтските традиции, който се изразява в появата на ажурния стил, разпространението на емайла и т. н. Не случайно ажурните апликации и фибули са най-често срещани в земите, където се развива т. нар. култура на опидата. Римският стил се отличава композиционно по преобладаващите растителни орнаменти, докато келтският е по-геометричен. Той намира своето приложение в апликациите за колани, за ремъците от конската сбруя и при различните битови предмети и украси.

От средата на III в. настъпва промяна във формите и употребата на фибулите. Преди всичко изчезва голямото разнообразие на типове, но се увеличава общото количество находки. Употребата на плащ със закопчаване става всеобща и вече не се ограничава само до военните. Той измества драпираните дрехи като химатион, палиум и др. Т-образните, а по-късно и луковичните фибули се носят захванати на дясното рамо, обърнати с крачето нагоре. Тяхната масивна конструкция и плътен иглодържател позволяват да се закопчават дебели вълнени платове. За да не се отваря иглата, много често в иглодържателя е монтирана допълнителна пластинка, която затваря отвора и не позволява тя да изкача.

Намирането на голям брой фибули отговаря на сведенията от Едикта на Диоклециан за цените (Edictum Diocletiani de pretiis rerum venalium), в който са посочени многобройни видове плащове и наметала, които се закопчават с фибула, както и манифактурите, в които се произвеждат (Blümner, 1893, 148 – 156). Така за пръв път в края на III и през IV в. плащовете изместват до голяма степен драпираните връхни дрехи сред цивилното население.

Т-образните и луковичните фибули са първите, които освен утилитарни имат и други функции — те са знак на римския военен или цивилен служител. Сребърните Т-образни екземпляри заедно със сребърен колан (cingulum militare) и торква са инсигнии на римския офицер (Fischer, 1988, 171 – 173; Diaconescu, 1999, 204ff). Луковичните образци също принадлежат към облеклото на офицерите, но и на цивилните чиновници, които ги получават заедно с плаща (Keller, 1971, 171 – 172). Върху някои от тях има надписи, които пожелават щастливо носене, но също и посвещения на императорите или молитви (Diaconescu, 1999, 214 – 216).

Продукцията на луковични фибули е концентрирана в големите работилници. Известно е, че златните и сребърните са произвеждани в държавните монетарници в Далмация, а бронзовите — в градовете със значителни бронзолеярски ателиета, например в Бригецио (Behrens, 1954, 231). Многобройните находки от България предполагат съществуването на един или на няколко центъра, но засега няма данни за тяхната локализация.

От средата на III в. се появява и нова мода в декорацията. Тя се изразява в редуването на контрастни светли и тъмни полета. Най-характерната проява на този стил са сребърните и златните фибули, украсени с черен емайл в техника ниело. Естествено той се среща и върху други изделия — коланни гарнитури, апликации, накити и т. н.

През III в. се разпространява и друга форма на украса — гранулацията. Почти забравена през първите два века, тя отново идва на мода и се съчетава добре с черния емайл върху изделията от благородни метали. Освен при фибулите тя се среща често и в бижутерията.

През III в. започват да се увеличават и находките, които идват от Барбарикум. Явлението е характерно не само за балканските римски провинции. Същото се наблюдава и по долината на р. Рейн и в Панония. Някои изследователи свързват този факт с варваризирането на римската войска, която става проводник на модата на племената, които живеят на север от римския лимес.

На Балканите обаче се появяват фибулите с подвито краче, несъмнено свързани с инвазията на готските племена около средата и през втората половина на III в. Това не са първите варварски находки, които достигат до българските земи. Едни от най-ранните са фибулите с "очички", които се появяват през I в. и са намирани най-често по лимеса и в Североизточна България (Хараламбиева, 1996/1997, обр. 1). От същия район произхожда и най-големия брой фибули с подвито краче. Там се срещат даже едноделните фибули от този вид, които традиционно се свързват със сарматите. Този факт може да се интерпретира като косвено потвърждение на писмените сведения за неколкократно заселване на големи групи сармати на територията на днешна Добруджа.

Разпространението на фибулите с подвито краче през втората половина на III в. се покрива с откритите съкровища от същото време (Карта 3). Те следват пътя на инвазията на готите и показват изключително добре преходите от Северна България през проходите на Стара планина към Филипопол и на юг към Хадрианопол.

Очертават се две основни линии, едната, през Троянския, Тетевенския и Петроханския проход към Софийското поле и по долините на р. Струма и р. Места до Тесалоники. И втората, много добре трасирана, през проходите на Централна и Източна Стара планина към Старозагорско и оттам към Хадрианопол (Карта 3) (Gerov, 1977, 128 – 138). Вторият път е логичен, като се имат предвид ниските и леснодостъпни части на планината в нейната източна част. От двете ѝ страни са открити най-много находки и голяма част от укритите съкровища.

По време на голямото нашествие от 269 г. има сведения за заселване на част от германските племена в района между Томи и Марцианопол, (Gerov, 1977, 142). Той се покрива с ареала на най-голямото разпространение на фибулите с подвито краче в българските земи. Споменатите данни показват, че част от германите остават на територията на Долна Мизия. Във връзка с това е възможно продукцията на тези фибули да е организирана на местата, където те са заселени. Състоянието на проучванията обаче не позволява да се твърди със сигурност, че те са правени на място и съответно са използвани и след готските нашествия от втората половина на III в. Необходими са детайлни изследвания на находките и откриването на затворени, добре датирани комплекси, за да се разреши този изключително интересен, от гледна точка на етническия състав на населението на Долна Мизия, проблем.

През IV в. доминират луковичните фибули. Появяват се и някои варварски типове, като фибулите с топче на лъка. Макар и рядко се срещат и форми на дисковите. Едва в края на века по крепостите на Северна България се разпространяват т. нар. войнишки фибули. Те са изключително прости като форма и изработка и вероятно се правят на място в самите военни селища.

Производството и разпространението на общите за цялата Империя форми фактически приключва с луковичните фибули. След тях започва появата на локални, силно варваризирани типове, чиято употреба се ограничава до Балканския полуостров. Едновременно с тях се появяват и разнообразните, изключително атрактивни фибули, обикновено свързвани с заселването на големи маси германи, които поемат основната роля в опазването на все още съществуващия римски лимес.

Фибулите от римския период, открити в България, показват, че новите типове проникват от Панония и отчасти от Северна Италия. Дотук достигат отделни образци, произведени в центровете на Централните и Източни Алпи, които се отличават с оригинална продукция. Вероятно откъм Румъния се появяват и някои от онези, разпространени в Барбарикум. Подобно на другите провинции най-много находки са намерени по лимеса и това се обяснява с характерното войнишко облекло.

От средата на II в. започва масовото разпространение на локални типове, произвеждани в местните работилници. То е ограничено до Горна и Долна Мизия и Дакия. Само единични екземпляри се срещат в Тракия или в Панония. Няма обаче характерни само за една провинция типове — факт, който говори за добрата комуникация между занаятчиите.

Очертават се няколко района, в които действат ателиета, произвеждащи фибули. Преди всичко това са военните fabricae, където освен с поправки на оръжие се занимават и с производство на дребни битови предмети. Със сигурност могат да се локализират две — в Нове и в Апиария. Много вероятно подобна работилница да съществува и в Дуросторум, но находките оттам са недостатъчно проучени.

Другият вид ателиета действа при големите занаятчийски центрове на Долна Мизия, които също работят за снабдяване на войската. Със сигурност фибули се произвеждат в керамичните работилници при Павликени и Бутово. Много интересен е проблемът с производството им в Североизточна България. За съжаление многобройните находки от музеите там са главно откупувани или събирани от иманяри и нямат точно местонамиране. Детайлното им изследване обаче може да доведе до очертаването на евентуални производствени центрове.

TYPOLOGIE DES FIBULES ROMAINES DE BULGARIE

(résumé)

I. FIBULES DE CONSTRUCTION LATENIENNE DERIVEE

Type 1. Type de Jezerine (pl. I, 1)

L'origine et la répartition de ce type se rattachent à trois régions – la France méridionale (Feugère, 1985, 253), l'Italie septentrionale (Ettlinger, 1973, 42) et la Dalmatie éponymique (Fischer, 1966, 10; Bojović, 1983, 19). Il est défini pour la première fois comme type italique, de la fin de la période républicaine par J. Werner (1961, 146).

La plupart des complexes, précisément datés sur la base de ces fibules, sont enregistrés dans les nécroploles à Jezerine et à Ribić, dans la vallée de l'Une (Marić, 1968). Leur apparition y remonte à la deuxième moitié du Ier s. av. J.-C. (Marić, 1963, 71; Rieckhoff, 1975, 26 – 28). En Gaule, ils sont datés un peu plus tard – l'an 20 av. J.-C. – l'an 20 ap. J.-C. (Feugère, 1985, 258). E. Ettlinger (1973, 42) propose de les situer au début du I er s. av. J.-C., en se fondant sur des complexes isolés précisément datés et sur le fait que ces fibules sont découvertes conjointement avec le type Aucissa. Sur la base des trouvailles funéraires de la vallée de l'Une, la periode de leur utilisation en Dalmatie est établie entre l'an 35 av. J.-C. et l'an 10/20 ap. J.-C. (Marić, 1968).

Les exemplaires isolés, retrouvés en dehors de la zone de leur répartition générale, ont une datation bien plus tardive. Par exemple, la fibule de Moringen est datée du deuxième tiers du Ier s. ap. J.-C. (Voigt, 1969, 36) et la trouvaille de Postoupky, Moravie – de tout le Ier s. ap. J.-C. (Peškař, 1972, 66).

L'examen de la datation des fibules du type de Jezerine indique qu'elles sont typiques pour la limite du Ier s. av. J.-C. et du Ier s. ap. J.-C. et seraient aussi en usage dans la première moitié du Ier s. ap. J.-C.

Faute d'autres données, la même chronologie se trouve appliquée à la trouvaille du lieu-dit "Junacite". Ce type n'est pas caractéristique pour le territoire bulgare, aussi est-il importé vraisemblablement de Dalmatie.

Type 1a. Type de Gorica (pl. I, 2)

Lors des fouilles de la nécropole à Ribić, dans la tombe 56, on a découvert des fibules à arc de section carrée ou ovale – variante du type précédent. Leur arc est plus simple, sans boule.

La répartition du type de Gorica est la même que celle du type 1, à la seule différence qu'il n'est pas enregistré en Calabre et en Sicile. Sa datation correspond à celle du type précédent – de la fin du Ier s. av. J.-C. aux premières décennies du Ier s. ap. J.-C. (Rieckhoff, 1975, 32).

Type 2. Type de Nauheim (pl. I, 3)

L'expansion essentiellement occidentale de ce type ne présente que deux exceptions – l'exemplaire d'Olympie (Furtwängler, 1890, Taf. 65, 1136) et l'exemplaire de Gomolava, site de traditions celtiques maintenues (Брукнер/Даутова-Рушевльан/Милошевич, 1987, 59). Celui-ci est analogue à la trouvaille de Negovanovci, ce qui permet de les déterminer comme variante des fibules occidentales du type de Nauheim, mais à ressort long.

La chronologie de ce type est controversée. J. Werner (1955, 175) le fait dater da la deuxième moitié du Ier s. av. J.-C. Selon J. Gourvest (1956, 11), il est caractéristique plutôt pour la première moitié du Ier s. av. J.-C. M. Feugère (1985, 224) le situe grosso modo à la fin du IIe s. av. J.-C. ou au debut du Ier s. av. J.-C., jusque vers les années 80 du Ier s. av. J.-C. Les fibules, provenant du castellum Saalburg, sont antérieures à son édification (Bohme, 1972, 10) et les exemplaires de Hüfingen sont des 50 – 20 av. J.-C. (Rieckhoff, 1975, 30). Du sanctuaire de Martini, Suisse, sont connues des fibules similaires de la période depuis les années 70 – 20 av. J.-C. jusqu'à l'époque de Tibère (14 – 37) (Vodoz, 1983, 78).

L'analyse comparative de toutes les données permet de situer la trouvaille de Negovanovci entre la deuxième moitié du Ier s. av. J.-C. et le debut du Ier s. ap. J.-C.

Type 3. Fibules arquées à ressort long (pl. I, 4 – 7)

Les fibules de ce type sont rarement enregistrées même dans les régions voisines de Bulgarie. Il est à noter la trouvaille de Singidunum (Bojović, 1983, 49, tabl. XVIII, 155). Il n'y en a pas non plus dans les provinces éloignées. Aussi peut-on parler d'une variante locale, produite sur le territoire bulgare.

La fibule de Boljarovo, région de Haskovo, est du Ier s. ap. J.-C. (Аладжов, 1965a, 247 – 248). A en juger par sa construction, on peut réduire sa datation à la première moitié du Ier s. ap. J.-C. Les autres fibules ont une construction plus tardive – fin du Ier – début du IIe s. Etant donné que le centre céramique de Pavlikeni, d'où proviennent cinq des exemplaires, commence à fonctionner dans les premières décennies du IIe s. (Sultov, 1976, 8 ; 1983, 22), ces fibules peuvent être datées de la même époque et témoignent d'une production locale (Генчева, 1994, 57 – 61).

Type 4. *Soldatenfibeln*

Type 4a. Type de Hofheim IVb (pl. II, 1 – 4, 12)

Ces fibules sont relativement rares. On en a enregistré dans la vallée du Rhin et en Belgique (Ritterling, 1912, 125; Bohme, 1972, 13 – 14). En Suisse, la majorité des exemplaires proviennent de Vindonissa et d'Augst, on en a découvert aussi en Italie septentrionale (Ettlinger, 1973, 41, Karte 4).

La datation est de l'époque de Claude et de Néron (Rieckhoff, 1975, 50), la variante étant antérieure à la suivante. Parmi les matériaux bulgares, les données permettent de dater la fibule de Novae, livrée par une fosse du camp en bois et en terre, édifié par la VIIIe légion d'Auguste vers le milieu du Ier s. (Генчева, 2002, 53). L'autre exemplaire – du secteur IV de Novae, provient d'une couche plus ancienne que la construction de l'hôpital militaire, c.-à-d. de l'époque précédant les guerres de Trajan (Genčeva, 1998, 31, No 68).

Type 4b. Type A15 (pl. II, 5 – 8)

Ce type réunit deux sous-variantes qui ne diffèrent que par la section de l’arc. La première (type 4b1) a un ressort relativement court, une corde inférieure et un arc de section circulaire (pl. II, 5, 6), Elle est fréquente dans les castella sur le Rhin supérieur et moyen. Seulement de Saalburg et de Zugmantel sont connues 261 trouvailles (Böhme 1972, 13). Beaucoup de fibules de cette sous-variante proviennent de Rhétie (Ettlinger, 1973, 41) et de Pannonie (von Patek, 1942, 129). En Mésie supérieure, elles sont rares, surtout dans les castella, entre autres à Viminatium (Bojović, 1983, 48). On en a enregistré aussi en dehors de l’Empire romain – en Moravie (Peškař, 1972, 88), et en Ukraine (Амброз, 1966, 24).

La datation de la sous-variante est relativement étendue. Elle apparaît dans la deuxième moitié du Ier s. (von Patek, 1942, 129). Les exemplaires les plus anciens sont de Teufelsdorf, Basse-Autriche, découverts conjointement avec des monnaies de Claude (41 – 54) (Kerchler, 1967, 63). Les fibules du castellum Saalburg sont datées sur la base d’émissions des empereurs depuis Domitien (81 – 96) jusqu’à Hadrien (117 – 138), surtout de celles de Trajan (98 – 117) (Böhme, 1972, 14). Ces fibules seraient en usage pendant tout le IIe s., puisque dans la tombe 4 de Madrano elles se retrouvent ensemble avec des monnaies de Commode (180 – 192) (Ettlinger, 1973, 41). En somme, les données indiquent que la datation de la sous-variante se situe entre la deuxième moitié du Ier et le milieu du IIe s., c.-à-d. dans la période depuis Domitien jusqu’à Hadrien.

La deuxième sous-variante (type 4b2) se distingue uniquement par la section de l’arc qui est rectangulaire. Sa répartition et sa datation correspondent à celles de la précédente.

En Bulgarie, on a découvert deux exemplaires – dans le centre céramique de Pavlikeni (pl. II, 7) et dans la nécropole à tumulus près de Meričleri, région de Haskovo (pl. II, 8). La fibule de Pavlikeni est datée du début du IIe s., lorsque le centre commence à fonctionner (Sultov, 1976, 8; 1983, 22). Celle de Meričleri est livrée par une tombe riche avec des armes (Аладжов, 1965б, 84) – des épées longues avec des fourreaux, des éperons en fer à petits rivets circulaires, caractéristiques pour la période récente de La Tène, mais qui se retrouvent aussi parmi les matériaux du Ier s. ap. J.-C. (Woźniak, 1974, 132 – 133).

Or, la céramique de la tombe est représentée surtout par des tasses à deux anses, dont certaines recouvertes d’un vernis rouge, qui apparaissent au début du IIe s. au plus tôt. Prenant en considération la perpétuation de certaines traditions laténiennes dans les terres bulgares au début de l’époque romaine et la datation du matériel céramique, on peut situer tout le complexe funéraire au début du IIer s.

Type 5. Fibules arquées de section rectangulaire

Type 5a. Fibules arquées à élargissement cruciforme de l’arc (pl. II, 9)

D. Bojović (1983, 19) affirme que de tels matériaux constituent une variante balkanique locale simplifiée des fibules à ailettes (*Flügelfibeln)* et les fait dater du Ier s. ap. J.-C. Ces dernières sont cependant de grandes dimensions, bien profilées et moulées. Elles proviennent surtout de Pannonie et de Norique et n’ont aucun rapport avec les exemples envisagés sur le plan de la construction et de la technologie. L'unique trait commun, c'est l'élargissement cruciforme de l'arc.

La datation des trouvailles correspond vraisemblablement à celle du type précédent – le Ier s., et leur utilisation continue jusqu'à la fin du Ier et au debut du IIe s.

Type 5b. Fibules arquées à arc en forme de ruban (pl. II, 10 – 11)

Les parallèles de ces fibules sont rares dans les provinces limitrophes où l'on n'a enregistré que des trouvailles isolées, entre autres celle de la vallée de l'Olt, Sprîncenata (Preda, 1986, 98, 126, pl. III, 9). Elles présentent aussi des analogies à Pećinci, Yougoslavie, où la fibule provient d'un complexe précisement daté du debut du Ier s. ap. J.-C. (Брукнер/Даутова-Рушевльан/Милошевич, 1987, 61).

Les exemplaires découverts sur le territoire bulgare peuvent aussi être dater du Ier s. ap. J.-C. A en juger par le caractère intermediaire de leur construction, on peut réduire la chronologie à la première moitie du Ier s.

Type 6. Type unguiforme ou "en cupule" (pl. III, 1 – 4)

Ces fibules sont enregistrées dans quelques régions de l'Empire romain – au Languedoc et rarement en Bretagne (France) (Feugère, 1985, 248); en Roumanie – à Tariverdi, près d'Histria (Zirra, 1979, 189, fig. 2, 1), et à Panticapée (Ukraine) (Амброз, 1966, 45, табл. 5, 12 – 13).

Dans ces régions, la datation des fibules est fort différente. Sur la base des timbres amphoriques de Rhodes et de Thasos, avec lesquels il est découvert, l'exemplaire de Tariverdi est daté de la fin du IIIe s. av. J.-C. (Zirra, 1979, 189). En France, le type se répand à partir du milieu du Ier s. av. J.-C., mais les variantes, analogues à celles du territoire bulgare, apparaissent au début du Ier s. ap. J.-C. au plus tôt – sous le règne de Tibère (14 – 37). Leur utilisation continue jusqu'à l'époque de Claude (41 – 54), ou jusqu'au milieu du Ier s. (Feugère, 1985, 251). Les fibules de Panticapée sont datées du Ier s. (Амброз, 1966, 45)

Les exemplaires de Bulgarie n'ont pas un bon contexte stratigraphique. Le centre de production près de Radomir, d'où proviennent la majorité de ces fibules (Любенова, 1989, 103), a une longue existence et les fibules mêmes ne sont pas publiées. Sur la base des analogies, on peut situer ce type depuis le milieu du Ier s. av. J.-C. jusqu'au milieu du Ier s. ap. J.-C.

Type 7. Fibules bipartites arquées

Type 7a. Fibules bipartites arquées, faites de plaquette ou de fil métalliques (pl. III, 5 – 7)

La forme de l'arc et l'ardillon asymétrique, fréquemment enregistré, portent E. von Patek (1942, 98) à les déterminer comme derivées des fibules de type thrace. Leur répartition se situe dans la péninsule Balkanique, jusqu'à Brigetio (von Patek, 1942, Karte 3).

A la réduction de la chronologie peut contribuer le mobilier de la tombe 1 du tumulus 7 de la nécropole près de Čatalka qui contient une telle fibule. Dans la même tombe, on a découvert de nombreux objets, parmi lesquels huit monnaies, dont les plus tardives sont de Galba (68 – 69). Toute la tombe est datée de la deuxième moitié du Ier s. ap. J.-C. (Буюклиев, 1986, 91 – 92).

On peut determiner comme sous-variante (type 7a1) les exemplaires qui ont les mêmes caracteristiques, mais dont l'arc est décoré de fils métalliques – Čatalka (pl. III, 7) et Haskovo. Ces deux fibules proviennent de tombes tumulaires – la première est datée de la deuxième moitié du Ier s. (Николов/Буюклиев, 1967, 21; Буюклиев, 1986, 86) et la deuxième – du IIe s. (Аладжов/Китанова, 1973, 77). Sur la base de leurs particularités constructives et de l'inventaire des tombes, on peut les situer dans la période entre la deuxième moitié du Ier et le milieu du IIe s.

Type 7b. Fibules bipartites arquées moulées (pl. III, 8 – 9)

L'aspect général de ces fibules et le procédé de leur fabrication – le moulage, permettent de les classer dans un groupe avec les fibules du type de Viminatium. Leur production en masse commence au Ve s. Celles-ci sont surtout en fer et proviennent, pour la plupart, des castella de basse antiquité. Or, leur lien avec les fibules du type envisagé est problématique, car ces dernières sont moulées en bronze, possèdent une corde supérieure supportée par la plaquette et sont d'une facture perfectionnée. Pour le moment, il n'y a pas de complexes avec de telles trouvailles précisément datés, aussi leur chronologie n'est-elle pas établie.

Type 7c. Type de Viminatium (pl. III, 10 – 12)

Ces fibules proviennent le plus souvent des castella de basse antiquité. Leur origine est déterminéee comme balkanique locale (Schulze-Dorrlamm, 1986, 685).

En général, leur apparition est datée de la fin du IVe s. et leur utilisation continue au cours de tout le Ve s. (Gomolka-Fuchs, 1982, 152; Зотович, 1984, 101 – 102; Teodor, 1988, 207 – 208). L'un des exemplaires de Novae vient confirmer la datation du Ve s., étant découvert sur le sol d'un édifice détruit par les Huns vers le milieu du siècle. De leur usage à cette époque témoigne aussi le fait qu'elles ne se trouvent jamais conjointement avec les fibules cruciformes, typiques pour le IVe s.

II. FIBULES À RESSORT MOULÉES

Type 8. *Doppelknopffibeln*

Type 8a. Type A237 (pl. IV, 1)

La classification systématique de ce type est due à J. Garbsch (1965). Jusqu'ici, sur le territoire bulgare, on n'a enregistré qu'une fibule, inédite (pl. IV, 1). Elle provient de Lom et correspond au type A237a dans la classification de J. Garbsch (1965, 43 – 44).

Ce sont les plus anciennes fibules moulées romaines, caractéristiques pour l'habillement féminin norico-pannonien du début de notre ère. Des exemplaires, analogues à celui de Lom, se retrouvent le plus souvent en Pannonie du Sud-Ouest. Leur datation est entre le début du Ier s. ap. J.-C. jusqu'à l'an 15 environ (Garbsch, 1965, 44).

Type 8b. *Doppelknopffibeln* à trous quadrangulaires sur le porte-ardillon (pl. IV, 2)

Cette vatiante est enregistrée surtout en Pannonie du Nord-Est, mais aussi en Norique et en Rhetie et à l'ouest – dans la vallée du Rhin supérieur. Quoique rarement, elle est présente aussi en Tchéquie (Garbsch, 1965, 28). Il est à noter que de telles fibules se retrouvent en outre dans des camps militaires, dont Augsburg-Oberhausen, Aisling, Rheingonheim, Epfach, Kempten (Garbsch, 1965, 29; Schleiermacher, 1993, 22). Elles y apparaissent dans la période entre le règne d'Auguste (27 av. J.-C. – 14 ap. J.-C.) et le debut du règne de Tibère (14 – 37) et se propagent à l'époque de Claude et de Néron. Elles sont en usage jusqu'à la fin du Ier s. ap. J.-C. (Garbsch, 1974, 168; Schleiermacher, 1993, 22).

Type 8c. Type A236 (pl. IV, 3, 4)

Cette variante se distingue par son porte-ardillon "en cadre". Les matériaux sont concentrés en Panonnie du Sud-Ouest, surtout aux environs de Ptuj et de Liubliana (von Patek, 1942, 88), en Norique du Sud-Est, en Rhétie, en Dalmatie et en Tchéquie (Garbsch, 1965, 29 – 32, Karte 7). Des trouvailles isolées sont enregistrées en Roumanie – à Soporu de Cîmpie, Transylvanie (Protase, 1976, 61), à Sprincenata sur l'Olt inférieur (Preda, 1986, 64) et à Barboşi, Moldavie roumaine (Sanie, 1973, 429). De telles fibules se retrouvent aussi à Olbia (Амброз, 1966, 39) et à Tyras (Гороховський/Сон, 1989, 70). En Mésie occidentale, elles sont très rares et dans sa partie méridionale, elles font défaut (Bojovič, 1983, 30).

La datation de ces fibules est fondée sur les monnaies découvertes avec celles-ci, frappées à l'époque depuis Néron (54 – 68) jusqu'à Vespasien (69 – 79) et à Domitien (81 – 96) (Garbsch, 1965, 30). Les fibules les plus anciennes sont accompagnées d'émissions de Tibère (14 – 37) (Garbsch, 1974, 172) et de Claude (41 – 54) (Plesnicar-Gec, 1972, tab. XXIX, 2). La fibule la plus récente est d'une tombe de Toeheim, accompagnée d'une monnaie de Trajan (98 – 117) (Kovrig, 1937, 107).

En général, les fibules de cette variante s'y propagent grâce aux contacts avec la Pannonie et apparaissent comme les trouvailles les plus méridionales. Elles sont datées de la période entre le règne de Tibère et le debut du IIe s.

Type 8d. *Doppelknopffibeln*, dont l'un des boutons est en forme de tête animale stylisée (pl. IV, 5, 6)

Ces fibules présentent des analogies surtout parmi les matériaux de Rhétie où elles se développent (Menke, 1974, 148). Traditionnellement, on les divise en deux séries – orientale et occidentale. La série orientale est bien représentée par les trouvailles des nécropoles d'Emona (Šribar, 1968, 453). Quant aux exemplaires bulgares, ils se rapprochent plutôt de la série occidentale dont les représentants sont concentrés sur le territoire des Alpes orientales et de la Germanie méridionale. En dehors de cette zone, il n'y en a que de Poiana, Roumanie (Menke, 1974, 153, Abb. 5).

Leur chronologie est fondée sur l'exploration des castella anciens en Rhétie. Les trouvailles les plus anciennes proviennent de Kempten-Cambodunum, édifié en l'an 19 et des autres castella de la même époque – Rheingonheim (Ulbert, 1969, Taf. 20, 10), Hüfingen, Risstiss (Menke, 1974, 152). Il s'ensuit qu'elles apparaissent au temps de Tibère

(14 – 37). D'autre part, l'exploration de la nécropole de Karlstein, Bavière superieure, permet d'affirmer que les fibules plus anciennes sont de dimensions plus grandes (Menke, 1977, 234).

Les analogies de l'exemplaire de Belene (pl. IV, 6) sont abondantes. Par exemple, les trouvailles de Suisse sont datées de la période entre Tibère (14 – 37) et Claude (41 – 54) (Ettlinger, 1973, 60, Taf. 5, 3). De telles fibules de Kempten sont découvertes dans la deuxième et la troisième périodes stratigraphiques et correspondent à l'époque de Claude et de Néron (54 – 68) (Krämer, 1957, 64; Schleiermacher, 1993, 24, Taf. 12 – 13). Les parallèles de Lauriacum se situent dans les années de Caligula – Claude (Jobst, 1975, 31). Aux exemples plus tardifs est attribuée une trouvaille d'une tombe de Heimstetten, datée depuis la première moitié jusqu'au milieu du Ier s. (Keller, 1973, 326).

Type 8e. Fibules profilées bipartites récentes à deux boutons sur l'arc et à haut porte-ardillon (pl. IV, 7 – 9)

Elles ne sont pas enregistrées dans les régions où se développent les types bien profilés, mais seulement sur la périphérie de leur aire de répartition, notamment à Sarmizegetusa, Roumanie (Cociş/Nemeş, 1983, 438), à Olbia (Фурманська, 1953, 88; Амброз, 1966, 39), ou en Bulgarie.

Seules les trouvailles d'Olbia ont un contexte stratigraphique sûr, du fait qu'elles sont accompagnées de monnaies d'Antonin le Pieux (138 – 161), de Geta (211 – 212) et de Faustine l'Aînée (Фурманська, 1953, 88). Aussi peut-on les situer au début du IIIe s. Sur la base de la construction de ce type, il est date de la fin du IIe et du début du IIIe s.

Type 9. ***Kräftig profilierte Fibeln***

Type 9a. Type A67 (pl. V, 1)

Les fibules les plus anciennes apparaissent dans les deux dernières décennies du Ier s. av. J.-C. en Italie septentrionale et dans les Alpes orientales (Almgren, 1923, 25; Preidel, 1928, 92; von Patek, 1942, 91), ainsi que dans les camps militaires sur le Rhin supérieur et sur le Danube supérieur (Glüsing, 1972, 25 – 27).

La variante est connue aussi sous le nom de Cambodunum 1 et est datée dans le site éponymique des années 30 – 40 (Kramer, 1957, 76). Plus tard, sa chronologie se trouve réduite à la Ière phase de construction, c.-à-d. au règne de Tibère (14 – 37) (Schleiermacher, 1993, 19). Les fibules du vicus de Hüfingen sont de l'époque de Claude (41 – 54) (Rieckhoff, 1975, 42). H. J. Hundt (1964, 173) fait dater grosso modo leur propagation de la période entre la dernière décennie du Ier s. av. J.-C. et la deuxième – la troisième décennie du Ier s. ap. J.-C. Les matériaux de Tchéquie et de Moravie se situent dans le premier tiers du Ier s. (Motykovà-Sneidrovà, 1965, 118 ; Peskar, 1972, 77).

Quant aux régions voisines de Bulgarie, de telles fibules se retrouvent à Sirmium (Брукнер/Даутова-Рушевльан/Милошевич, 1987, 60) et dans les nécropoles de la vallée de l'Une, datées de la première décennie du Ier s. (Marić, 1968, 5 – 15). Les trouvailles d'Emona se situent jusqu'à l'an 15 environ (Šribar, 1968, 455). De nombreuses fibules proviennent aussi de Srem, de l'île de Saraj, près de Banatska palanka, et de Vršac (Kondić, 1961, 201). En Mésie supérieure, elles ne sont pas populaires. Des exemplaires isolés, datés de la première moitié du Ier s., proviennent de Kostolac, de Negotin et des alentours de Belgrade (Bojović, 1983, 32). On en a découvert aussi en Roumanie (Popescu, 1945, Sl. 4, 32 – 33) et en Ukraine méridionale (Амброз, 1966, 36).

A en juger par les données, on peut conclure que cette variante apparaît à la fin du Ier s. av. J.-C., mais son utilisation est plus typique pour les trois premières décennies du Ier s. ap. J.-C.

Type 9b. Type A68 (pl. V, 2 – 6)

Ces fibules sont enregistrées surtout en Panonnie et en Norique, dans la vallée du Danube (von Patek, 1942, 92; Koščević, 1975, 57 – 58). Il y en a au-dessus du Rhin supérieur et des exemplaires isolés – en Germanie inférieure (Rieckhoff, 1975, 43). On les retrouve aussi dans tout le Barbaricum (Almgren, 1923, 155 – 157), mais le plus souvent – en Tchéquie, en Moravie et en Slovaquie (Lamiová-Schmiedlová, 1961, 16 – 17; Peskar, 1972, 78 – 79). De telles fibules proviennent de Roumanie – Turnu Severin (Popescu, 1938, 241) et d'Ukraine (Амброз, 1966, 36).

Dans le voisinage de Bulgarie, elles sont en usage en Pannonie du Sud-Ouest – à Noviodunum, à Poetovio, à Emona, à Siscia, au Srem du Sud-Est. On a découvert un grand centre de production à Siscia d'où provient une quantité considérable de semi-produits (Koševič, 1975, 55 – 58; Koščević, 1980, 20 – 21). En Mésie supérieure, les trouvailles sont concentrées sur le limes danubien (Bojović, 1983, 33). De l'intérieur de la province sont publiés seulement deux exemplaires – de Niš et de Kosovo (Jovanović, 1978, 51).

Ces fibules sont connues aussi sous le nom de Cambodunum 2 et sont datées de la période entre la fin du règne de Tibère et le début de celui des Flaviens (Krämer, 1957, 76; Schleiermacher, 1993, 19). Les matériaux de 43 camps militaires anciens permettent de préciser la période de leur utilisation – depuis Tibère jusqu'à Claude/Néron (Rieckhoff, 1975, 44 – 45). Les trouvailles pannoniennes viennent le confirmer aussi. La tombe 863 de la nécropole d'Emona a livré une fibule à deux trous circulaires, à côté de monnaies de Tibère (14 – 37) et de Claude (41 – 54) (Petru, 1972, 80). Les fibules de Jezerine et de Ribić sont datées des années 10 – 20 (Marić, 1968, 35).

D'une époque plus récente sont les fibules de la nécropole de Sempeter, découvertes avec des émissions de Domitien (81 – 96) et de Nerva (96 – 98) (Kolšek, 1972, 154), et celles de la nécropole de Ptuj – avec des monnaies de Vespasien (69 – 79) et de Domitien (Almgren, 1923, 36; von Patek, 1942, 96). La datation générale de la variante se trouve aussi réduite par G. Kossack (1962, 125 – 137) à la période depuis Tibère jusqu'aux années 70 du Ier s.

Des exemplaires bulgares, il n'y a que des données stratigraphiques sur la trouvaille de Novae (pl. V, 6). Elle provient de la couche du premier camp en bois et en terre, datée de l'an 46 à l'an 70 environ (Генчева, 2002, 65 – 69), et s'inscrit dans la chronologie générale de la variante.

Type 9c. Type A69 (pl. V, 7 – 12; pl. VI, 1 – 10)

Dans une certaine mesure, la répartition de cette variante est la même que celle de la précédente. Elle est fréquente dans les castella sur le limes germano-rhétique, en Pannonie et en Mésie supérieure et plus rare – au Barbaricum.

Connue aussi sous le nom de Cambodunum 3, elle est enregistrée dans la IVe phase de construction du camp et est datée de la période depuis la fin des Flaviens jusqu'au début du IIe s. (Kossack, 1962, 126, 128 ; Schleiermacher, 1993, 20). Dans certains castella sur le Danube supérieur, entre autres Aisling, Risstiss, Burghöfe, ces fibules se retrouvent avec des fibules du type précédent et sont datées des années avant les Flaviens (Ulbert, 1959, 66). Rieckhoff (1975, 43) les situe dans la période de Claude (41 – 54) à Vespasien (69 – 79).

Bien plus tardives sont les trouvailles de Pannonie et de Dacie. Dans la nécropole de Szombathely, Pannonie occidentale, elles sont caractéristiques pour 85 – 140 (Mócsy, 1954, 182). Des fibules de cette variante sont découvertes à Timosul, près de Ploeşti, ensemble avec des monnaies de Claude et d'Agrippine (Vulpe, 1924, 223). Les trouvailles plus récentes de Roumanie sont datées de la première moitié du IIe s. (Crişan, 1979, 279) ou de la période des guerres des Marcomans (Cociş, 2002, 73).

Les plus récentes sont les fibules des nécropoles urbaines de Pannonie où elles se retrouvent avec des émissions de Marc Aurèle (161 – 180) (von Patek, 1942, 97). Il en va de même des exemplaires de Lauriacum, accompagnés de monnaies d'Hadrien (117 – 138) et de Faustine la Jeune de l'an 175 (Jobst, 1975, 34). Les plus proches du territoire bulgare sont les fibules de Mésie supérieure, datées de la période préflavienne au milieu du IIe s. (Bojović, 1983, 35).

Faute de données précises sur les trouvailles de Bulgarie, il faut accepter la chronologie des provinces limitrophes. Les fibules de profil en –S net sont en usage à l'époque de Claude – Vespasien et celles de profil moins net – jusqu'au milieu du IIe s.

L'exemplaire de Rjahovo (pl. VI, 9) est aussi de profil grossier, mais possède un col entre la tête de l'arc et le ressort. De tels matériaux sont déterminés comme type 53 selon I. Kovrig. Ils sont les plus fréquents dans les provinces sur le Danube moyen et sont datés du début du IIe s. (von Patek, 1942, 95 ; Peškar, 1972, 81; Bojović, 1983, 37). Ces fibules seraient employées au cours d'une période plus longue, étant découvertes dans la tombe 22 de la nécropole de Majson avec des monnaies de Constance II (337 – 361) (Bojović, 1983, 37).

Type 9d. *Kräftig profilierte Fibeln* sans couvre-ressort (pl. VII, 1 – 3)

Des fibules de la même forme que celle de la région de Šumen (pl. VII, 2) sont fabriquées à Brigetio où l'on a découvert un moule (Kovrig, 1937, Taf. XXVII, 1a). C'est ce qui explique la large propagation de la variante en Pannonie septentrionale. Un semi-produit d'une fibule similaire est exposé aussi au musée d'Aquilée (Ettlinger, 1973, 66).

Cette variante est très populaire en Pannonie (Kovrig, 1937, 117 ; von Patek, 1942, 97) et plus rare – dans les provinces romaines occidentales (Ettlinger, 1973, 66) où elle est connue comme type Cambodunum 4 (Krämer, 1957, 76). On l'a enregistrée souvent au nord du Danube – en Tchéquie et en Slovaquie (Lamiová-Schmeidlová, 1961, Taf. XIII, 3 ; XIX, 7; Motyková- Šneidrová, 1967, 15 – 16; Kolnik, 1961, 245; Peškar, 1972, 80 –

81), et en Dacie (Popescu, 1945, 490 – 491; Bajusz/Prociş, 1995, 40. pl. 1, 3, 4). Quelques fibules proviennent d'Ukraine – d'Olbia (Фурманська, 1953, табл. V, 9, 11; Амброз, 1966, 38). En Mésie supérieure, de telles fibules se retrouvent surtout sur le limes (Bojović, 1983, 40).

Leur datation est étendue. En général, elle est des IIe – IIIe s. (von Patek, 1942, 97 ; Ettlinger, 1973, 66). La trouvaille la plus ancienne est de la tombe 3 de la nécropole de Kekesd, accompagnée d'une monnaie de Vespasien (69 – 79) (Burger, 1966, Taf. 2). Dans le vicus de Sulz, les matériaux sont de la troisième phase qui correspond à l'époque de Domitien (81 – 96) à Hadrien (117 – 138) (Rieckhoff-Pauli, 1977, 8). Pour la Tchéquie et la Slovaquie est établie la datation de la première moitié du IIe s. (Peškař, 1972, 81). En Daeie sont datées de la première moitié du IIe s. (Bajusz/Cociş, 1995, 40, pl. I, 3, 4 ; Bajusz/Cociş, 1997, 522, pl. II, 7 – 12). Les exemplaires de Lauriacum se situent au IIe s. (Jobst, 1975, 41) et ceux de Mésie supérieure – au IIe et dans la première moitié du IIIe s. (Bojović, 1983, 40).

Il s'ensuit que les fibules de Pannonie, de Norique et de Mésie supérieure se situent dans la deuxième moitié du IIe et au debut du IIIe s., alors que les fibules rhétiques sont plus anciennes – depuis le dernier tiers du Ier jusqu'au milieu du IIe s. En raison de leurs grands porte-ardillons, les trouvailles bulgares se voient appliquer la chronologie des fibules pannoniennes.

Type 9e. *Kräftig profilierte Fibeln* à pied trapézoïdal (pl. VII, 4 – 6)

La diffusion de cette variante est restreinte – en Rhétie (Ettlinger, 1973, 66) et en Pannonie (Kovrig, 1937, 161; von Patek, 1942, Taf. IV/14), en Slovaquie (Lamiová-Schmeidrová, 1961, 111) et en Moravie (Peškař, 1972, 81 – 82). Des exemplaires isolés sont connus de Mésie supérieure (Bojović, 1983, 37). La majorité des matériaux proviennent de Roumanie (Popescu, 1945, 494 ; Crişan, 1979, 279 – 280; Cociş/Nemeş, 1983, 436; Bajusz/Cociş, 1995, 41, pl. II, 9).

Les plus anciennes sont les fibules d'Augst, datées de l'époque de Domitien (81 – 96) (Riha, 1979, 74). Les trouvailles de la nécropole de Lauriacum sont datées de la première moitie du IIe s. (Jobst, 1975, 39) et celles de Moravie – du début du IIe s.(Peškař, 1972, 81 – 82). Les exemplaires de Sarmizegetusa se situent aussi au IIe s. (Cociş/Nemeş, 1983, 436) et ceux de Transylvanie, en général – dans la première moitié du IIe s. (Crişan, 1979, 280). Le plus souvent, les trouvailles funéraires contiennent des monnaies d'Hadrien (117 – 138) (Preidel, 1930, 209; Burger, 1966, Taf. 3).

Les fibules de Bulgarie ont un porte-ardillon haut et étroit et sont datées du milieu du IIe s. au plus tôt.

Type 10. Fibules en forme de trompette

Type 10a. Fibules en forme de trompette pannoniennes (pl. VII, 7)

Ces fibules se situent en général au IIe s. (Kovrig, 1937, 118 ; Crişan, 1979, 296), jusqu'au début du IIIe s. (Амброз, 1966, 38; Ettlinger, 1973, 67). W. Jobst les subdivise en deux variantes – avec couvre-ressort et sans couvre-ressort. La première est datée, sur la base de la trouvaille de Salzburg, de la premiere moitié du IIe s. et la deuxième – de la deuxième moitié, jusqu'à la fin du IIe s. (Jobst, 1975, 43 – 44).

Type 10b. Type A77 (pl. VII, 8 – 9)

A part la Germanie libre (Almgren, 1923, 158 – 164), de telles fibules sont enregistrées en Ukraine (Амброз, 1966, 38; Гороховський/Сон, 1989, 70). Des trouvailles isolées sont connues de Pannonie (Kovrig, 1937, 117 – 118 ; von Patek, 1942, 112 – 113), considérées comme importation de Barbaricum. De telles fibules proviennent aussi de Roumanie (Manucu, 1984, pl. IX, 1 – 5). Les fibules en trompette à bouton sont datées, sur la base de la chronologie relative établie pour les terrains au nord du limes romain, de la période entre le début et le milieu du IIe s. (Peškař, 1972, 83 – 84; Jobst, 1975, 40). On propose la même datation pour les fibules de Bulgarie, importées vraisemblablement des régions mentionnées ci-dessus.

Type 11. Fibules en forme d'ancre

C'est le premier type local de fibules bien profilées. Il se développe et se propage dans les provinces romaines balkaniques et atteint, à l'ouest, la Pannonie. Selon certains auteurs, il est d'origine thraco-illyrienne (von Patek, 1942, 10; Crişan, 1959, 366 – 367).

Le type est concentré en Bulgarie du Nord-Ouest et dans la région de Sofia, aussi le considère-t-on comme importation des provinces voisines de Dacie, de Pannonie et de Mésie supérieure.

Type 11a. Fibules en forme d'ancre à couvre-ressort plus court que la tête (pl. VII, 11 – 12)

Ces fibules sont caractéristiques pour la Pannonie, la Dalmatie et la Mésie supérieure (Bojović, 1983, 45). Elles présentent une sous-variante à porte-ardillon triangulaire qui est la plus ancienne – de l'époque de Domitien (81 – 98) (Церамович-Кузманович, 1968, 283, табл. I, 4). Parmi les matériaux bulgares, il n'y a pas de tels exemplaires.

C'est la forme du porte-ardillon qui permet de dater ces fibules de la période entre la deuxième moitié du IIe s. et le début du IIIe s. (Bojović, 1983, 46). Dans le trésor de Bela Reka, près de Sapec, elles sont accompagnées de monnaies de Commode (180 – 192) (Petrović, 1942, 12).

Type 11b. Fibules en forme d'ancre à couvre-ressort long

Cette variante est enregistrée surtout en Dacie. Elle fait partie des trésors de Vartop, d'Aţel et de Goren Vakuf (Crişan, 1959, 353 sq.). Parmi les trouvailles bulgares, la plus intéressante est celle d'Arčar, sur laquelle on discute si elle est livrée par une tombe ou fait partie de quelque trésor (Велков, 1932/33, 407 – 408). Une telle trouvaille provient aussi de Slivnica.

Dans les trésors d'argent de Roumanie, les monnaies les plus tardives sont de l'époque de Gordien III (238 – 244), ce qui permet de dater les matériaux du milieu du IIIe s. Cette datation se trouve aussi confirmée par la présence dans ceux-ci d'une forme ancienne des fibules cruciformes (Crişan, 1959, 359; 1979, 281). Or, il est possible que le temps de la tresaurisation ne corresponde pas à la période de la production de cette variante, à plus forte raison qu'il s'agit de pièces en métaux précieux.

Les fibules d'Arcar sont datées du IIe s. (Велков, 1932/33, 407). Cette datation semble être acceptable, car leur porte-ardillon est triangulaire, mais il faut la réduire au milieu du siècle étant donné que ce sont des types tardifs des fibules bien profilées.

Type 12. Fibules dérivées des fibules bien profilées

Type 12a. Fibules à boule au debut et a la fin de l'arc (pl. VIII, 1 – 6)

Leur aire de répartition – les provinces du Danube inférieur et moyen et les steppes nord-pontiques – porte certains archéologues à les dénommer fibules bien profilées pontiques (Амброз, 1966, 40). La variante est enregistrée en Pannonie (Kovrig, 1937, 119, Taf. Ill, 22 – 24; von Patek, 1942, 112, Taf. VI, 11, XXII, 1), en Dacie (Bichir, 1973, 102, tabl. CXII, 9; Crişan, 1979, 279, pl. I, 7; Gudea/Lucacel, 1979, 321; Popilian, 1980, 88 – 89; Cociş/Opreanu, 1998, 196) et en Slovaquie (Lamiova-Schmiedlova, 1961, Taf. XXI, 21). Le plus à l'ouest, il y a des trouvailles isolées du castellum Zugmantel (Böhme, 1972, 13, Taf. II, 46) et dans la vallée du Neckar (Rieckhoff-Pauli, 1977, 12, Taf. 2, 22).

Ces fibules sont les plus fréquentes en Mésie supérieure où elles présentent de nombreuses variantes. Comme centres de production sont déterminés Drobeta, Pontes et Lederata (Jovanović, 1978, 52). On suppose qu'il en existe aussi à Singidunum et a Viminatium (Bojović, 1983, 41). C'est de là qu'elles seraient importées en Mésie inférieure.

Leur datation est du IIe s. Une trouvaille du camp militaire de la IVe légion flavienne de Kalemegdan à Belgrade est accompagnée d'une monnaie d'Hadrien (117 – 138) (Bojović, 1976, 14, tabl. XXIII, 14). La fibule de Zugmantel est datée aussi du milieu du IIe s. (Bohme, 1972, 13). De ce fait et faute de données sur les exemplaires bulgares, on peut admettre que ces fibules sont en usage au IIe s., celles à grand porte-ardillon quadrangulaire étant de la deuxième moitie du IIe s.

Un peu plus tardives seraient les formes fort géométrisées (pl. VIII, 5, 6). De tels exemplaires sont enregistrés dans les provinces bas danubiennes, dont la Dacie, et sont datés du IIe s. (Isac/Cociş, 1995, Taf. 4, 22; Cociş, 2002, 74).

Type 12b. Fibules de profilage fort réduit (pl. VIII, 7 – 9)

La boule entre l'arc et le pied est conservée, alors que la tête au-dessus du ressort disparaît et se trouve remplacée par deux côtes latérales, plus ou moins développées. Les trouvailles bulgares ne sont pas abondantes et proviennent surtout de Bulgarie méridionale – Debelt (pl. VIII, 7), Haskovo (pl. VIII, 8) et Jambol (pl. VIII, 9).

La propagation de la variante est locale. Il n'y a que des exemplaires isolés. Il manque des données sur leur datation. Sur la base de leur construction, ces fibules se situent à la fin du IIe et au debut du IIIe s.

III. FIBULES À CHARNIÈRE ARQUÉES

Type 13. Type Aucissa (pl. IX ; pl. X, 1 – 4)

Ce type est l'un des plus fréquents – enregistré de Bretagne à Dura Europos, ainsi que dans des régions lointaines, en dehors de l'Empire romain. Il apparait pour la première fois dans la région des Alpes – en Italie septentrionale. Son appellation vient de l'inscription qu'il porte le plus souvent – AUCISSA. Le nom est d'origine celtique (CIL, XII, 3/699) et semble indiquer le propriétaire de l'atelier, localisé traditionnellement en Italie septentrionale – à Siscia (?) (Behrens, 1950, 8). Hormis les nombreuses trouvailles de la région, il n'y a pas d'arguments suffisants à l'appui de cette localisation. A côté d'AUCISSA, on a déchiffré encore vingt noms qui marquent différents ateliers.

Les nombreux exemples permettent d'établir une datation relativement précise. Le type apparait vers l'an 20/10 av. J.-C. Il est le plus fréquent dans les castella romains sur le Rhin et sur le Danube, édifiés vers l'an 10 av. J.-C. Le même tableau se présente dans les nécropoles en Italie septentrionale. A Guibiasco, les fibules sont accompagnées exclusivement de monnaies d'Auguste (27 av. J.-C. – 14 ap. J.-C.). Dans les tombes No 10, 52, 87, 92, 134 à Ornavasso, elles se retrouvent toujours avec des émissions d'Auguste, frappées de 18 av. J.-C. à 15 ap. J.-C. Seule la tombe No 116 a livré une fibule avec une monnaie de Tibère (14 – 37) (Graue, 1974). Les trouvailles de la nécropole de Nin sont datées de la fin du Ier s. av. J.-C. (Marović, 1961, 112) – la période de la production des ateliers dalmates.

L'utilisation la plus large de ces fibules se situe à l'époque depuis Auguste jusqu'à Claude (41 – 54), mais dans plusieurs endroits, elles sont aussi en usage sous le règne des Flaviens. Dans certains cas, le type est accompagné de matériaux du début du IIe s. (Marović, 1961, 108). Sa chronologie sur le territoire bulgare se trouve étayée par la trouvaille de Novae qui provient de la couche culturelle la plus ancienne du camp militaire, établi en 46 (Генчева, 2002, 52, табл. LIV, 1).

Type 14. Types dérivés d'Aucissa

Type 14a. Fibules dérivées d'Aucissa à arc cannelé (pi. X, 5 – 8)

La variante est parmi les plus fréquentes et, par son aspect décoratif, elle est caractéristique pour les sites militaires et civils et pour les sanctuaires (Rieckhoff, 1975, 51 – 57).

Elle apparait et se répand en Gaule (Feugère, 1985, 331), en Germanie (Bohme, 1972, 12 ; Rieckhoff, 1975, 52; Rieckhoff-Pauli, 1977, 14) et en Suisse (Ettlinger, 1973, 101 – 102; Riha, 1979, 127). Ces fibules se situent dans la période depuis les années 20 environ jusqu'en 60/80 (Ettlinger, 1973, 102 ; Feugère, 1985, 334), la plupart étant de l'époque de Claude et de Néron (Riha, 1979, 127). Celles des castella en Germanie supérieure et en Rhétie et des sites civils sont datées de l'époque des Flaviens et leur apparition est au temps de Claude (41 – 54) (Ulbert, 1959, 68; Rieckhoff, 1975, 55 – 57).

Une telle datation est valable aussi pour les materiaux de Bulgarie, d'autant plus que deux des fibules de Novae proviennent d'une couche culturelle appartenant au premier camp militaire (Genčeva, 1998, 11 – 12).

Type 14b. Fibules à protubérances latérales (pl. X, 9 – 11)

Tous les spécimens de la variante sont datés de la période entre les Flaviens et le debut du IIe s. (Böhme, 1972, 12 ; Ettlinger, 1973, 103 – 104; Feugère, 1985, 334). Il est possible que la fibule de Vrav (pl. X, 11) soit un peu plus ancienne, étant donné qu'un tel décor apparaît à l'époque de Tibère (14 – 37) (Feugère, 1985, 335). D'autre part, à en juger par l'ornementation d'émail et de pâte de verre fréquente, on suppose que la fibule de Novae (pl. X, 10) apparaît à la fin du Ier et est en usage au IIe s. (Riha, 1979, 153). La trouvaille de la tombe de Jagodin Mali à Niš est datée même de la deuxième moitié du IIIe s. (Jovanović, 1978, 54).

Il est établi que les fibules de dimensions plus grandes et de facture plus grossière remontent aux IIe – IIIe s. (Feugère, 1985, 335). Cette tendance est valable aussi pour d'autres types de long usage. Or, les exemplaires de Bulgarie sont plus petits et de facture soignée et peuvent être datés des années 70 – 110/120.

Type 14c. Fibules derivées d'Aucissa émaillées (pl. XI, 1 – 8)

Tous les exemplaires bulgares proviennent de Novae. Le plus ancien a un arc rhomboïdal, décoré de triangles recouverts d'émail rouge, et un ornement incisé dans la partie la plus large. Le pied est brisé, mais serait en forme de tête d'oiseau (pl. XI, 1). De telles fibules sont très populaires en Gaule (Feugère, 1985, 359), sur le Rhin (Rieckhoff-Pauli, 1977, 18), en Rhétie (Ettlinger, 1973, 107 – 108), en Norique (Matouschek/Novak, 1985/86, 179 – 180) et en Pannonie (Sellye, 1939, 73; von Patek, 1942, Taf. 14, 4 – 10, 17 – 18). Elles se retrouvent aussi en Dacie (Cociş, 1986, 161). Leur datation est entre le troisième quart du Ier (Riha, 1979, 192 – Augst; Feugère, 1985, 364 – Rouen) et la première moitié du IIe s. (Bohme, 1972, 16 – 17; Ettlinger, 1973, 105 – 106; Rieckhoff-Pauli, 1977, 18).

A cette variante appartient une fibule fragmentaire, dont l'arc rhomboïdal est recouvert d'émail rouge et entouré de deux lignes doubles incisées (pl. XI, 2). Sur la base de la grande surface recouverte d'émail, elle peut être datée d'une époque plus tardive – la première moitié du IIe s. (Böhme, 1972, 17 ; Rieckhoff-Pauli, 1977, 18).

Il est à noter aussi la fibule à arc rectangulaire avec des rectangles en émail bleu et rouge alternant (pl. XI, 3). Le pied se termine par un élargissement circulaire recouvert de cercles concentriques incisés. Les deux côtés de l'arc portent le même décor. La forme est enregistrée dans les provinces romaines occidentales, mais aussi en Mésie supérieure (Bojović, 1983, 63). La datation est de la période entre la première moitié du IIe s. et la fin du règne des Antonins (Exner, 1939, 48; Böhme, 1972, 15; Rieckhoff-Pauli, 1977, 18).

Les deux trouvailles suivantes ont un arc rhomboïdal évasé, recouvert d'émail rouge (pl. XI, 4, 5). La partie antérieure de l'arc et le pied ont deux boules en relief chacun. Leur répartition correspond à celle des précédentes, mais il y a en outre un exemplaire de Sarmizegetusa (Cociş/Nemeş, 1983, 439; Cociş, 1986, 166). La datation est de la deuxième moitié du IIe s. (Exner, 1939, 58 ; Ettlinger, 1973, 118; Rieckhoff, 1975, 60).

De Novae proviennent aussi deux fragments d'arcs de fibules entièrement émaillées. La première trouvaille (pl. XI, 6) a un arc triangulaire en émail bleu-vert, dans lequel est inscrit un triangle en émail rouge. La deuxième (pl. XI, 7) est à arc cordiforme, recouvert d'émail rouge des deux côtés d'une ligne centrale. Ces fibules partiellement conservées ont une forme étrange qui ne présente pas d'analogies. Leur datation serait de la deuxième moitié du IIe s. (Exner, 1939, 46).

La dernière trouvaille a un arc triangulaire et un pied en forme de tête d'oiseau (pl. XI, 8). De telles fibules sont très populaires en Gaule (Feugère, 1985, 359), en Suisse (Ettlinger, 1973, type 37), en Pannonie (Sellye, 1939, 73 ; von Patek, 1942, Taf. 14, 4 – 10, 17 – 18) et en Germanie (Rieckhoff-Pauli, 1977, 18). Il est à noter que la fibule de Novae est décorée d'un triangle central en émail vert-jaune avec des fleurs orange à coeur blanc creux. Du fait que la technique de millefiori est en vogue sous le règne des Antonins, la datation de la trouvaille serait de cette époque.

Type 14d. Fibules à arc non interrompu (pl. XI, 9)

La fibule est importée sans doute de Suisse ou de Gaule méridionale où cette variante se développe. Des trouvailles isolées sont enregistrées aussi dans les castella au-dessus du Rhin supérieur (Ettlinger, 1973, 100, type 33). La variante est datée des années 60 – 110 (Ettlinger, 1973, 100; Rieckhoff, 1975, 53; Feugère, 1985, 262).

Type 15. Fibules dérivées d'Aucissa locales

Type 15a. Fibules dérivées d'Aucissa de grandes dimensions (pl. XI, 10; pl. XII, 1 – 4)

Cette variante est enregistrée seulement en Mésie supérieure et inférieure (Bojović, 1983, 23 – 24) et en Dacie romaine (Popescu, 1945, 487; Crişan, 1979, 297). Sa limite occidentale, c'est Sarajevo (Bojović, 1983, 24).

Faute de complexes précisément datés, sa chronologie est relativement étendue. La découverte d'un tel exemplaire dans le camp militaire Copaceni témoigne de leur présence au IIe s. (Popescu, 1945, 487). Il y a aussi des trouvailles datées du IIIe s. (Bojović, 1983, 24). Sur la base des dimensions et de la forme du porte-ardillon, on peut admettre que la variante est caractéristique pour la deuxième moitié du IIe et le début du IIIe s.

Type 15b. Fibules dérivées d'Aucissa à plaquette au-dessus de la charnière réduite (pl. XII, 5 – 7; pl. XIII, 1 – 3)

Cette variante est la plus fréquente en Mésie supérieure et inférieure (Bojović, 1983, 23). Le plus à l'ouest, c'est la trouvaille de Varaždanske Toplice, Croatie (Vikić/Gorenc, 1953). De nombreux matériaux proviennent de Drobeta (Popescu, 1945, 487), ce qui permet de parler de l'existence d'un atelier (Jovanović, 1978, 54).

La datation des fibules n'est pas très précise. En général, on les situe aux IIe et IIIe s., mais le porte-ardillon relativement petit indique que l'utilisation en masse de cette variante est au IIe plutôt qu'au IIIe s.

Type 15c. Fibules dérivées d'Aucissa à haut porte-ardillon (pl. XIII, 4 – 9)

Cette variante est enregistrée en Mésie supérieure et inférieure et en Dacie. Quoique rarement, elle se retrouve aussi en Pannonie. Les trouvailles sont nombreuses, mais le manque de complexes précisément datés empêche d'établir sa chronologie. Les fibules de Turnu Severin, de Celeie et de l'île de Corbului sont datées du IIIe s. (Popescu, 1938, 245), mais déjà dans la deuxième moitié du IIe s., elles se retrouvent avec les *Kniefibeln* (Popilian, 1976, 243). Une monnaie de Marc Aurèle (161 – 180) accompagne un exemplaire de Matasaru, Munténie (Bichir, 1980, 158). De ce fait, toutes les trouvailles de cet endroit sont datées de la deuxième moitié du IIe s. (Bichir, 1984, 46). Au IIe s. se situent aussi les fibules de Dacie romaine (Crişan, 1979, 297).

Les matériaux bulgares n'ont pas non plus une bonne stratigraphie. Une tombe du tumulus près de Gueneral Toševo a livré une telle fibule avec de la céramique, datée des IIe – IIIe s. (Василчин, 1983, 91). La fibule de la tombe 4 du tumulus près de Krušeto, région de Veliko Tarnovo, est de la fin du IIe – début du IIIe s. (Писарев, 1981, 34, 36).

La datation la plus précise de la variante est de la deuxième moitié du IIe – début du IIIe s.

Type 15d. Imitations locales du type Aucissa (pl. XIII, 10 – 11)

Les fibules de cette variante ne présentent pas d'analogies exactes. Elles seraient l'oeuvre de petits ateliers qui fabriquent des exemplaires peu nombreux et imitent des types populaires. Leurs particularités technologiques permettent de les dater du IIe s. au plus tard.

Type 15e. Fibules dérivées d'Aucissa comportant des éléments de différents types (pl. XIII, 12)

De tels exemplaires sont enregistrés en Dacie romaine (Cociş/Nemeş, 1983, 440; Cociş/Rusu, 1984/85, 137). Ils ont même une boule centrale sur les côtes, ce qui les rapproche des fibules en forme de T. Les trouvailles de Sarmizegetusa sont datées du IIIe s. (Cociş/Rusu, 1984/85, 137). Etant donné que les *Fibeln mit umgeschlagenem Fuss* se répandent sur le terriroire bulgare à partit du milieu du IIIe s., la datation de la variante ne peut pas être antérieure au milieu et à la deuxième moitié du IIIe s.

IV. FIBULES À HAUT PORTE-ARDILLON

Type 16. *Kniefibeln*

Type 16a. *Kniefibeln* à grande plaquette hémisphérique au-dessus du ressort (pl. XIV, 1 – 2)

Cette variante est considérée comme la plus ancienne et apparaît vers le milieu du IIe s. dans les castella sur le Neckar (Barthel, 1909, 71). Selon I. Kovrig (1937, 120), elle est en usage déjà à la fin du Ier s. Un témoignage en est l'exemplaire de la tombe No 2 de la nécropole de Matrik, accompagné d'une monnaie de Vespasien (69 – 79) (Topal, 1981). Les matériaux de Germanie supérieure et de Rhétie sont datés de l'époque d'Hadrien et d'Antonin le Pieux (Böhme, 1972, 19). Il en va de même de ceux de Dacie – la première moitié du IIe s. (Moga/Ciugudean/Cociş/Rodeanu, 1997, 539, pl. V, 37). Les fibules du site civil Lauriacum sont datées des IIe – IIIe s. (Jobst, 1975, 66). Parmi les trouvailles bulgares, il n'y a que des données sur celle de Nicopolis ad Istrum, livrée par une couche brulée avec des monnaies d'Antonin le Pieux (138 – 161), qui vient confirmer la chronologie de la variante – vers le milieu du IIe s.

Type 16b. *Kniefibeln* à petite plaquette hémisphérique, polygonale ou quadrangulaire au-dessus du resort (pl. XIV, 3 – 11)

Dans les castella sur le limes rhénan, la variante est datée de la fin du IIe et du début du IIIe s. (Böhme, 1972, 19). Elle est utilisée aussi au IIIe s., si l'on en juge par les trouvailles de Brigetio et de Szöny, accompagnées de monnaies de Gordien III (238 – 244) (Kovrig, 1937, 120 ; von Patek, 1942, 137).

La fibule de Burgas (pl. XIV, 5) provient d'une tombe, datée du milieu du IIe s. (Карайотов, 1976, 55). Il n'y a pas de données sur les autres matériaux. Sur la base de la datation tardive de ceux de Pannonie, on peut établir aussi une chronologie relativement tardive – depuis la fin du IIe jusqu'au milieu du IIIe s. Certaines fibules continuent à être utilisées au IVe s. A Lauriacum, un exemplaire provient du IIIe horizon de construction qui correspond à la fin du IIIe et au début du IVe s. (Jobst, 1975, 66). La trouvaille de Pest est accompagnée d'une fibule cruciforme (von Patek, 1942, 137). Ce ne sont que des exceptions et l'utilisation en masse de la variante peut être datée de la période entre la fin du IIe et le milieu du IIIe s.

Type 16c. *Kniefibeln* à cylindre pour le ressort et à porte-ardillon parallèle (pl. XIV, 12 – 13)

Ces fibules sont enregistrées en Pannonie plutôt qu'en Germanie et en Rhétie. A Lauriacum, elles sont datées du dernier quart du IIe au milieu du IIIe s. (Jobst, 1975, 60). Faute d'autres données, il faut adopter la même chronologie pour les trouvailles bulgares.

Type 16d. *Kniefibeln* à cylindre pour le ressort et à porte-ardillon perpendiculaire (pl. XV, 1)

Sur le limes rhénan, les fibules sont datées de la fin du IIe et du début du IIIe s. (Bohme, 1972, 21). A Lauriacum, elles proviennent de la Iere phase de construction qui correspond à la période entre Commode (180 – 192) et Caracalla (211 – 217) (Jobst, 1975, 60).

Type 16e. *Kniefibeln* à arc en volute (pl. XV, 2)

Les trouvailles sont peu nombreuses. Des exemplaires isolés sont connus d'Angleterre, des castella sur le Rhin (Böhme, 1972, 21), ainsi que d'Augst (Riha, 1979, 110), de Carnuntum et de Lauriacum (Jobst, 1975, 62). De telles fibules se retrouvent à Dura Europos (Frisch/Toll, 1949, No 24). Elles sont relativement fréquentes en Mésie supérieure (Bojović, 1983, 61). La variante est datée unanimement de la fin du IIe et du debut du IIIe s. (Bohme, 1972, 21; Jobst, 1975, 63; Riha, 1979, 110; Cociş/Rusu, 1986/87, 143, pl. 6; Cociş, 1989/1993, 277, pl. IV, 46). Seul D. Bojović (1983, 61) situe leur emploi au IIIe et dans la première moitié du IVe s.

Type 16f. *Kniefibeln* sans plaquette (pl. XV, 3)

La variante est de production locale et ne présente pas d'analogies dans d'autres provinces. Faute de données, on peut la dater, se fondant sur les autres *Kniefibeln* à ressort, de la deuxième moitié du IIe et de la première moitié du IIIe s.

Type 17. *Kniefibeln* à charnière

Type 17a. *Kniefibeln* à charnière et à porte-ardillon parallèle (pl. XV, 4 – 5)

Un intérêt tout particulier présente la fibule d'or de Ljulin, région de Jambol (pl. XV, 5). Elle a une grande plaquette hémisphérique à décor granulé. On l'a découverte dans une tombe riche à côté d'une cruche en bronze de forme biconique et à anses verticales se terminant dans la partie supérieure en feuille stylisée et dans la partie inférieure – en plante du pied, d'une cuvette en bronze ellipsoïdale à fond soudé et de trois deniers d'argent de Trajan (98 – 117) (Гетов/Попов, 1972, 44).

Toute la tombe peut cependant être datée de la deuxième moitié du IIe s. au plus tôt. Un témoignage en est le décor granulé de la fibule que l'orfèvrerie romaine ne remet en honneur qu'au IIIe s. La trouvaille de Tirgşor se situe aussi dans la deuxième moitié du IIe s. (Diaconu, 1977, 209, 211). En Mésie supérieure, de telles fibules sont datées des IIe – IIIe s., mais elles sont plus fréquentes au IIIe s., même au début du IVe s. (Bojović, 1983, 58).

Type 17b. *Kniefibeln* à charnière et à porte-ardillon perpendiculaire (pl. XV, 6 – 10)

Les *Kniefibeln* à porte-ardillon perpendiculaire sont caractéristiques pour le limes germano-rhétique, mais on n'y a pas enregistré la variante à charnière. Aussi peut-on affirmer que ce type est une variété du précédent, donc, un peu plus tardif. Faute d'autres données, ces fibules peuvent être datées en général du IIIe s.

Type 17c. *Kniefibeln* à charnière à arc double (pl. XV, 11)

De tels matériaux sont connus surtout de Pannonie (von Patek, 1942, Taf. 21 – 22; 23 – 24). Il y en a aussi à Dura Europos (Frisch/Toll, 1949, No 25 – 28) et à Augst, datés de la première moitié du IIIe s. (Riha, 1979, 165, No 1424). L'exemplaire provenant de la villa romaine Cinciş, en Dacie, se situe dans la période depuis la première moitié jusqu'au milieu du IIIe s. (Cociş/Rusu, 1984/85, 134, pl. II, 9). De la même période est la trouvaille d'Apulum (Moga/Ciugudean/Cociş/Rodeanu, 1997, 541, pl. VII, 60). Faute de données, on peut adopter la même datation pour les exemplaires locaux.

Type 17d. *Kniefibeln* à charnière à côtes latérales longues (pl. XV, 12 – 13)

Les trouvailles du territoire bulgare sont peu nombreuses – une de Novae (pl. XV, 12) et une – de la région de Vraca (pl. XV, 13). La fibule de Novae provient d'une couche, datée par des monnaies de Constance II (337 – 361) (Czerniak, 1979, 85), mais on peut situer la production de la variante dans la deuxième moitié du IIIe s.

V. FIBELN MIT UMGESCHLAGENEM FUSS

Type 18. *Eingliedrige Fibeln mit umgeschlagenem Fuss* (pl. XVI, 1)

Ces fibules ne se sont fréquentes que dans deux régions. La première recouvre la Pologne méridionale, la Moravie et la Hongrie du Nord-Est (Peškař, 1972, 110 – 115; Szydlowski, 1979, 27). L'autre, c'est la côte nord-pontique (Амброз, 1966, 59). Quoique rarement, elles sont enregistrées aussi dans certaines provinces romaines – la Pannonie, la Mésie supérieure (Szydlowski, 1979, 21 – 29; Трбухович, 1983, 91 – 98).

Les exemplaires de Madara (pl. XVI, 1) correspondent à la série, dite centreuropéenne, et seraient importés sur le territoire bulgare de Pannonie où il y a beaucoup d'exemples, de Carnuntum surtout (Szydlowski, 1979, 25). Quelques fibules proviennent de Lauriacum (Jobst, 1975, 79).

Leur datation est fondée sur des complexes précisément datés de Slovaquie, de Moravie et de Pologne méridionale – la fin du IIIe et tout le IVe s. (Kolnik, 1965, 202; Peškař, 1972, 111 – 112).

Type 19. ***Fibeln mit umgeschlagenem Fuss***

Type 19a. Type A162, ou type romain d'après Gh. Diaconu (pl. XVI, 2 – 3)

Ces fibules sont enregistrées en Dacie romaine (Cociş/Nemeş, 1983, 437 – 438, pl. IV, 15 – 19; Cociş/Rusu, 1984/85, 143, pl. IV, 3; Cociş/Ardevan/Pintea, 1992, 325, pl. VI, 78 – 80), elles sont caractéristiques aussi pour la culture de Przeworsk en Pologne méridionale et centrale où les plus anciennes sont datées de la période à partir de l'an 160 (Almgren, 1923, 78, 189 – 195). On les retrouve aussi en Hongrie (von Patek, 1942, 139 – 140).

L'exemplaire de Novae (pl. XVI, 3) appartient aux variétés plus tardives – de la deuxième moitié à la fin du IIIe s. (Diaconu, 1965, 94 – 95; Peškař, 1972, 116; Protase, 1976, 63 – 64; Bichir, 1984, 50). Récemment, les fibules du type romain de Dacie se trouvent souvent datées de la première moitie du IIIe s. (Cociş/Nemeş, 1983, 437 – 438 et des publications suivantes).

Type 19b. Type "dace" d'après Gh. Diaconu (pl. XVI, 4 – 9)

Cette variante est la plus fréquente en Munténie méridionale et en Munténie du Sud-Ouest, Roumanie (Diaconu, 1971, 262; Bichir, 1984, 50 – 51). C'est de là qu'elle serait importée en Bulgarie. Sur la base de complexes précisément datés, sa datation est de la période entre Elagabal (218 – 222) et Gallien (253 – 268), ou jusqu'à Aurélien (270 – 275) (Diaconu, 1965, 92 – 94; Protase, 1976, 64; Bichir, 1984, 50 – 51). Des trouvailles locales, celle de Tulovo est accompagnée d'une monnaie de Gordien III (238 – 244). L'exemplaire de Novae (pl. XVI, 8) est découvert sur le sol d'un édifice, incendié par les Goths lors de leurs invasions vers le milieu et dans la deuxième moitié du IIIe s.

Dans la classification detaillée des trouvailles de Golemanovo kale, près de Sadovec, région de Pleven, établie par S. Uenze (1992, 141 – 146, Taf. I, 14 – 16; Taf. II, 1 – 7), ces fibules sont datées des IVe – Ve s., sur la base d'analogies des territoires limitrophes où elles se développent. Quant aux matériaux bulgares, ils sont importés du territoire de la culture de Cherniachov et de Munténie. De ce fait et du fait qu'ils ne se retrouvent jamais avec les fibules cruciformes et le type de Viminatium, caractéristiques pour les IVe – Ve s., faute aussi de complexes précisément datés, leur datation mécanique sur la base des analogies des régions où la variante se développe pourrait aboutir à une interprétation erronée. Ayant atteint le territoire bulgare, le groupe de population, porteur de ces fibules, s'y serait établi. Il s'agit vraisemblablement de la Bulgarie du Nord-Est d'où proviennent les matériaux les plus nombreux, ou des forteresses du type de Golemanovo kale. Or, il est sur qu'à partir de la deuxième moitié du IIIe s., ces fibules ne sont pas en usage dans les grands centres urbains ou dans les sites liés d'une certaine manière à la culture romaine provinciale.

Type 19c. Type "gothique" d'après Gh. Diaconu (pl. XVI, 10 – 12)

Cette variante est caractéristique pour la culture de Wielbark de l'embouchure de la Vistule, mais se retrouve aussi dans la culture de Baltique occidentale et la culture de Cherniachov (Godlowski, 1970, 39). De telles fibules sont enregistrées aussi en Dacie (Diaconu, 1965, pl. CLXIII, 2, 4, 9). Des exemplaires isolés proviennent de Hongrie, datés de la fin du IIIe et du debut du IVe s. (Kovrig, 1937, 123). Les fibules à cotes allongées sont utilisées à partir du milieu du IIIe et au IVe s., mais il n'y a pas de données sur leur propagation en Bulgarie au IVe s.

Type 20. *Fibeln mit umgeschlagenem Fuss* tardives

La répartition exclusivement balkanique de ces fibules porte certains auteurs à les appeler byzantines (les *Fibeln mit umgeschlagenem Fuss* moulées sont connues sous ce nom aussi). Elles sont les plus fréquentes en Mésie inférieure et supérieure. Des exemplaires isolés sont enregistrés en Grèce et au nord – en Roumanie et en Dalmatie. Il y a aussi quelques trouvailles d'Italie septentrionale (Perscheck, 1953, 264).

Type 20a. *Fibeln mit umgeschlagenem Fuss* tardives, faites de ruban métallique plié (pl. XVII)

Ces fibules different des *Fibeln mit umgeschlagenem Fuss* anciennes par la forme du porte-ardillon – quadrangulaire, le pied et le lit de l'ardillon étant très distants l'un de l'autre (pl. XVII, 1). Elles se distinguent aussi par la courbure de l'arc au-dessus du ressort en cou de cygne. Celle-ci sert, d'une part, de décoration, et, autre part, à la fixation de l'axe du ressort, ce qui rapproche ces fibules du type "dace" (pl. XVII, 1, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 10). Le pied est beaucoup plus court que celui des variantes précédentes. Quoique rarement, il y a des trouvailles en fer.

L'arc aplati de certains exemplaires a d'ordinaire un décor incisé qui s'étend parfois sur le pied. Dans certains cas, il porte des noms, dont le plus fréquent, en Bulgarie septentrionale, est MINNA (pl. XVII, 8, 9). Les inscriptions de Bulgarie méridionale sont en grec, entre autres Gavrail (pl. XVII, 10), Mihail. L'hypothèse, selon laquelle ce sont des noms de saints-protecteurs (Haralambieva, 1998, 367 – 373) semble être plausible.

La variante se situe en général dans la basse antiquité, elle est la plus fréquente dans des complexes avec des boucles de ceintures du type Sucidava (Vinski, 1967, 39 – 40; Трбухович, 1983, 94), datés du VIe s. Le plus ancien est l'exemplaire de la nécropole ostrogothe de Viminatium – de la fin du Ve s. (Зотович, 1980, 115). Une fibule en fer de Novae provient d'une couche avec des monnaies de Justinien (527 – 565), c.-à-d. depuis la première moitié jusque vers le milieu du VIe s. La variante est en usage jusqu'à la fin du VIe s. Plus tard, elle n'est présente que dans la culture de Koman sur le territoire du Monténégro et de l'Albanie (Vinski, 1967, 40 – 41).

Type 20b. *Fibeln mit umgeschlagenem Fuss* moulées (pl. XVIII, 1 – 11)

Les exemplaires de cette variante portent différents ornements incisés – depuis les lignes et les points simples jusqu'aux portraits accomplis (Любенова, 1981, 169 – 170), empruntés aux fibules cruciformes.

Ces fibules sont concentrées, tout comme les précédentes, dans la péninsule Balkanique. On peut localiser quelques ateliers. Un atelier est enregistré dans la tour "Teodora" à Turnu Severin (Bejan, 1976, 257 – 258). Un autre atelier aurait fonctionné dans la forteresse de Golemanovo kale, près de Sadovec, région de Pleven (Uenze, 1992, 157 – 158). Il n'est pas exclu qu'un troisième soit situé dans la forteresse "Krakra" à Pernik (Любенова, 1981, 170). Le grand nombre des trouvailles de Bulgarie du Nord-Est témoigne aussi d'une production locale (Харaлaмбиевa/Атанасов, 1991, 42 – 64; 1992, 94 – 95).

Il est établi que ces fibules sont en usage dans les deux derniers tiers du VIe s., éventuellement, au début même du VIIe s. (Uenze, 1974, 486 ; Tec 'or, 1988, 205 – 206). Une trouvaille fait partie du trésor découvert près de Koprivec, région de Ruse, contenant 40 monnaies de Justinien Ier (527 – 565), de Justin II (565 – 578) et de Sophie (Харaлaмбиевa/Иванов, 1986, 16). Quoique largement répandues, ces fibules sont rares dans des complexes précisément datés et proviennent d'ordinaire de forteresses de basse antiquité. Or, il est sûr qu'elles sont un peu plus tardives que les précédentes.

Type 21. Fibules en arbalète du Bas-Empire

Type 21a. Fibules en arbalète à pied rectangulaire (pl. XVIII, 12 – 13)

Cette variante s'étend depuis le Caucase, à travers la Crimée et la culture de Cherniachov, jusqu'en Roumanie et dans la partie sarmate de la Hongrie (Амброз, 1966, 70; Mitrea/Preda, 1966, Abb. 61, 6; Bichir, 1984, 49, pl. XXXIX, 10). Elle est enregistrée aussi en Slovaquie, en Moravie et en Pologne (Kraskovska, 1965, Abb. 3, 9; Peškař, 1972, 125, Taf. 43, 1 – 9; 44, 1). De tels matériaux proviennent de la vallée de l'Elbe et de Scandinavie (Almgren, 1923, 76 – 79; Laser, 1965, 279). Bien que rarement, ces fibules sont présentes dans certaines provinces, dont la Germanie (Bohme, 1972, 35), où elles sont importées, comme les exemplaires bulgares, de Barbaricum.

Leur datation sur le territoire de leur diffusion la plus large est de la deuxième moitié du IIIe et de la première moitié du IVe s. (Jobst, 1975, 86; Cociş/Opreanu, 1998, 200). Dans la vallée de l'Elbe, elles se situent entièrement au IVe s. (Genrich, 1954, 8). Les trouvailles ukrainiennes ont la même date (Амброз, 1966, 70).

Faute de données concrètes sur les exemplaires bulgares et du fait qu'ils dérivent des *Fibeln mit umgeschlagenem Fuss*, on peut les dater du IVe s.

Type 21b Fibules en arbalète à haut porte-ardillon (pl. XVIII, 14)

Cette variante est populaire en Germanie libre – sur l'Elbe, dans le Schleswig-Holstein et en Scandinavie. Elle est enregistrée aussi dans les castella sur le limes germanique (Böhme, 1972, Abb. 4). Dans son aire de répartition, elle est datée du IIIe s.(Almgren, 1923, 97; Raddatz, 1957, 109), et dans les castella romains sur le Rhin – de la fin du IIe s.

(Bohme, 1972, 35). Sur la base des deux boules sur l'arc, qui la rattachent aux types tardifs des fibules bien profilées, la fin du IIe s. peut être adoptée aussi pour l'exemplaire de Novae.

VI. FIBULES À CHARNIÈRE DU BAS-EMPIRE

Type 22. Prototypes des fibules en forme de T (pl. XIX, 1)

Deux exemplaires proviennent de complexes précisément datés. L'un est livré par la tombe près de Ljublen, région de Razgrad, ensemble avec 9 monnaies de Diaduménien (217 – 218) (Овчаров, 1979, 34). Il est en argent et à décor granulé. La fibule de la tombe de Hadži Dimitrievo, région de Svistov (pl. XIX, 1), est découverte avec une monnaie de Caracalla (211 – 217) et un inventaire qui correspond au debut du IIIe s. (Султов, 1968, 41 – 56).

De telles fibules, mais à ressort, sont enregistrées aussi dans les castella germaniques Saalburg et Zugmantel, datées de la deuxième moitié du IIe et du début du IIIe s. (Bohme, 1972, 24).

Type 23. Fibules en forme de T

Type 23a. Fibules en forme de T à côtes courtes (pl. XIX, 2 – 7)

Cette variante, décrite pour la première fois par G. Behrens (1954), est enregistrée en Pannonie (Kovrig, 1937, Taf. 27, 2 ; Jobst, 1975, 90), en Germanie (Böhme, 1972, 27) et en Syrie (Frisch/Toll, 1949, 53 – 60). Elle est caractéristique pour la partie orientale de l'Empire romain plutôt que pour sa partie occidentale.

Sur la base de trouvailles funéraires d'Augst, Suisse, elle est datée de la deuxième moitié du IIe et de la première moitié du IIIe s. (Ettlinger, 1973, 138; Riha, 1979, 165). Bien plus tardives sont les trouvailles de Pannonie – de la deuxième moitié du IIIe s. (von Patek, 1942, 145).

Il n'y a pas de données sur les matériaux bulgares. A en juger par le développement typologique des fibules en forme de T et des fibules cruciformes aux IIIe et IVe s., on peut les dater de la période entre la fin du IIe et le milieu du IIIe s. La limite inférieure de la chronologie est établie sur la base de la stratigraphie du camp militaire à Dura Europos dont le *terminus ante quem* est l'an 256 (Frisch/Toll, 1949, 45). A partir de cet an, on n'y produit que des types locaux.

Type 23b. Fibules en forme de T à côtes longues (pl. XIX, 8 – 9)

Du point de vue chronologique, l'arc massif de ces fibules les détermine comme postérieures au type 21a. Dans une tombe de Carnuntum, une telle fibule est découverte avec des monnaies de Gallien (253 – 268) (Böhme, 1972, 27 – 28). En général, leur datation est de la première moitié du IIIe s., mais il y a aussi des exemplaires isolés jusqu'à l'an 300 (Keller, 1971, 33).

Type 23c. Fibules en forme de T à côtes courtes et à arc double (pl. XIX, 10 – 11)

Dans les provinces romaines occidentales, de tels matériaux sont en grand nombre, mais ont toujours un ressort (Böhme, 1972, 29). Les fibules à charnière sont plus populaires en Pannonie et à l'est de celle-ci (Kovrig, 1937, Taf. 17, 180 ; 18, 183; von Patek, 1942, Taf. 24, 10). Elles sont les plus fréquentes à Dura Europos où la variante à côtes courtes envisagée est présente (Frisch/Toll, 1949, 54).

La datation de cette variante correspond à celle des fibules en forme de T à côtes courtes – de la fin du IIe et de la première moitié du IIIe s. (Popescu, 1945, 495; Böhme, 1972, 30).

Type 24. Fibules cruciformes (*Zwiebelknopffibeln*)

Type 24a. Type intermédiaire entre les fibules en forme de T et les fibules cruciformes – type de Čausevo (pl. XX, 1 – 2).

Les analogies de la trouvaille de Čausevo sont systématisées par T. Fischer (1988, 173 – 174) et sans être nombreuses, se répandent sur tout le limes romain. Selon l'auteur, ces fibules appartiennent à l'équipement militaire du IIIe s. et sont destinées à maintenir la cape (Fischer, 1988, 172 – 173). Le caractère militaire du trésor d'argent de Čausevo en est le témoignage (Генчева, 1996, 34 – 36).

Le trésor serait enfoui vers le milieu du IIIe s. lors des incursions des Goths sur le limes bas-danubien. Les objets d'argent – appliques ajourées de ceintures et balteus, sont de la première moitié du IIIe s. (Генчева, 1996, 36 – 37). Les trouvailles d'autres provinces sont datées de l'époque de Caracalla (211 – 217) (Fischer, 1988, 174). Ceci posé, la datation de la variante est du début et de la première moitié du IIIe s.

Type 24b. Type 1 d'après E. Keller, ou type de Nikolaevo (pl. XX, 3 – 6)

La datation de cette variante est établie sur la base des nombreuses trouvailles funéraires. La plus ancienne est la fibule d'une tombe de Prostea Mica, Dacie, accompagnée d'une monnaie de Gordien III (238 – 244) (Horedt, 1973, 228). Dans le trésor de Nikolaevo, les plus tardives sont les émissions de Philippe l'Arabe (244 – 249) (Филов, 1914, 25). Dans le trésor d'Aţel, Roumanie, la variante se retrouve à côté de fibules en forme d'ancre et de monnaies, dont les plus tardives sont celles de Gordien III (Crişan, 1959, 356). Telle est aussi la datation de l'exemplaire de la tombe 4 de la nécropole d'Intercisa (Keller, 1971, 33).

La plus tardive est la trouvaille de Silistra, livrée par une tombe riche avec une monnaie de Probus (276 – 282) (Гетов, 1985). Ces exemples indiquent que les fibules cruciformes les plus anciennes apparaissent vers le milieu du IIIe s. et sont en usage jusqu'à son dernier quart.

Type 24c. Fibules cruciformes à bulbes ronds (pl. XX, 7 – 10)

Cette variante est la plus fréquente en Pannonie où elle est datée par des monnaies du dernier quart du IIIe et de la première décennie du IVe s. (Keller, 1971, 33; Werner, 1989, 129; Prottel, 1989, 353 – 354). Il y a aussi des exemplaires de Roumanie (Diaconescu, 1999, 209 – 212).

Type 24d. Fibules cruciformes à bulbes à facettes (type 2 d'après E. Keller) (pl. XXI ; pl. XXII, 1 – 5)

Parmi les exemplaires bulgares, seul un – de Kapitan Dimitrievo, région de Pazardzik, fournit des données sur leur datation. Il provient d'une tombe conjointement avec des monnaies, dont les plus tardives sont celles de Constantin II (337 – 340) (Ботушарова, 1950, 244 – 248). Sur la base des émissions, découvertes avec de telles fibules en Pannonie et en Rhetie, elles sont datées des années 310 – 350 (Keller, 1971, 36).

Type 24e. Fibules cruciformes à pied plus long que l'arc (type 3/4 d'après Keller-Prottel) (pl. XXII, 6; pl. XXIII)

Ces fibules sont les plus fréquentes en Pannonie et en Rhetie, accompagnées d'émissions de Constant (337 – 350) et de Constance II (337 – 361) (Keller, 1971, 37 – 38). Quant aux exemplaires bulgares, un provient d'une tombe de Plovdiv ensemble avec 11 monnaies de Constance II (Дякович, 1930, 203) et un autre – de Pejcinovo, région de Ruse, avec des monnaies de Constance II et de Constant (Димова, 1966, 27). Les matériaux les plus tardifs sont découverts avec des monnaies de Valens (364 – 378) et font dater leur utilisation entre 350 et 380 (Keller, 1971, 39 – 41).

La large propagation de la variante détermine sa longue utilisation. Aussi a-t-on établi une chronologie plus étendue, selon laquelle elle apparaît vers 330 – 400 et serait en usage dans la première décennie du Ve s. (Prottel, 1989, 362 – 364).

Type 24f. Fibules cruciformes à arc massif large (type 5 d'après E. Keller) (pl. XXIV)

A cette variante appartiennent les fibules en bronze doré de Stara Zagora et de Čomakovci, région de Vraca, décorées de portraits dans des médaillons (pl. XXIV, 1). De telles proportions sont aussi les exemplaires de la tombe de Kapitan Dimitrievo, région de Pazardzik (Ботушарова, 1950, 244 – 248) (pl. XXIV, 2, 3).

L'hypothèse, selon laquelle les trouvailles de Stara Zagora et de Čomakovci portent les images de Constantin le Grand (306 – 337) et de ses fils (Иванов, 1972, 9 – 29) est en contradiction avec leur datation. De tels exemples de Pannonie sont bien plus tardifs. En tout cas, la datation des fibules de l'époque de Constantin le Grand paraît inacceptable. La plupart des trouvailles de Pannonie sont accompagnées de monnaies de Valentinien (364 – 375) et de Valens (364 – 378) (Keller, 1971, 42). Leur usage continue dans les premières décennies du Ve s.

VII. FIBULES PLATES

Type 25. Fibules géométriques plates

Type 25a. Fibules rhomboïdales (pl. XXV, 1 – 3)

Cette variante s'étend depuis l'Angleterre (Camulodunum) jusqu'à l'Ukraine. La concentration de trouvailles en Suisse septentrionale (Ettlinger, 1973, 114 – 115) porte certains archéologues à y localiser un atelier de production (Feugère, 1985, 337). De telles fibules sont populaires en Pannonie (Sellye, 1939, 75; von Patek, 1942, 121; Burger, 1966, 254; Petru/Petru, 1978, tabl. XI). Elles sont présentes aussi en Ukraine méridionale (Амброз, 1966, 33, табл. XV, 5). Elles ne font défaut qu'en Mésie supérieure et en Dacie.

La datation de la variante est de la période entre Claude et les Flaviens. A partir de la fin du Ier s., elle n'est pas enregistrée (Rieckhoff, 1975, 66; Riha, 1979, 182; Feugère, 1985, 340). Les fibules de Novae proviennent d'une fosse du camp en bois et en terre, daté de 46 à 70 environ (Генчева, 2002, 53).

A cette variante appartient aussi l'exemplaire de Botunec, région de Sofia (pl. XXV, 3). Typologiquement, il est plus tardif, étant donné sa partie centrale percée qui évoque les fibules ajourées. Les traits et les points incisés sont caractéristiques aussi pour les trouvailles plus tardives. Sur cette base, on peut les dater de la période entre le début et le milieu du IIe s.

Type 25b. Fibules circulaires (pl. XXV, 4)

Ces fibules sont analogues aux précédentes par leur facture et leur décor et n'en different que par la forme. Leur répartition et leur datation correspondent à celles du type 23a, mais elles sont moins populaires et ne sont enregistrées que dans les provinces romaines occidentales – en Gaule et dans les régions limitrophes (Feugère, 1985, 337). Leur datation est de la période entre Claude et les Flaviens.

Type 25c. Fibules en forme de lunule (pl. XXV, 5 – 8)

Cette variante se distingue par sa forme – de lunule à extrémités doubles (pl. XXV, 5) ou de double lunule (pl. XXV, 6).

Aux environs de Kocerinovo, région de Blagoevgrad, on a découvert une fibule en forme de lunule et à représentation humaine en relief (pl. XXV, 7). Une fibule similaire provient de Seuthopolis (Огненова-Маринова, 1984, 223, обр. 106, 5) (pl. XXV, 8). Les bustes humains sont plastiques et réalistes.

Les fibules en forme de lunule, y compris celles à représentation anthropomorphe, sont populaires en Angleterre, en France septentrionale et en Suisse (Ettlinger, 1973, 113; Feugère, 1985, 350). Elles sont datées de la période entre Claude et les Flaviens, de 30/40 à 60/70 (Feugère, 1985, 350). Des exemplaires isolés sont en usage jusqu'à la fin du Ier s. (Riha, 1979, 183).

Type 25d. Fibules en forme de gouvernail (pl. XXV, 9 – 10)

La variante est enregistrée en France centrale et méridionale et en Suisse occidentale (Ettlinger, 1973, 112; Feugère, 1985, 340). Sa datation est la même que celle des précédentes – depuis le milieu jusqu'à la fin du Ier s. Quoique rarement, elle est utilisée aussi au début du IIe s. (Riha, 1979, 183 ; Schleiermacher, 1993, 36).

Type 25e. Fibules circulaires à dauphins (pl. XXV, 11)

La variante est représentée par des exemplaires isolés. Certains d'entre eux se distinguent par leur facture accomplie et leurs dimensions miniatures. Telles sont les fibules du castellum Rheingönheim, datées des années 43 – 74 (Ulbert, 1969, 15 – 16, Taf. 25, 19) et celles de Cambodunum (Schleiermacher, 1993, 36, Taf. 21, 280). Les trouvailles de Carnuntum et de Neudorfl sont massives et grossières et seraient plus tardives (Matouschek/Novak, 1985/86, 162 – 163). Les matériaux de Suisse sont datés de la période depuis le milieu du Ier jusqu'au debut du IIe s. (Ettlinger, 1973, 115; Riha, 1979, 198). La même datation est valable pour l'exemplaire de Kočerinovo.

Type 26. Fibules plates en feuille de bronze pressée

Type 26a. Fibules coniques (*Tutulusfibeln*) (pl. XXV, 12 – 13)

Cette variante a une répartition exclusivement occidentale – en France du Nord-Est, en Belgique, en Germanie, en Suisse (Riha, 1979, 180; Feugère, 1985, 351). Il y a une hypothèse qu'elle serait produite en Gaule orientale centrale (Feugère, 1985, 351). Elle est enregistrée aussi en Dacie romaine (Cociş, 1986, 162, pl. II, 2, 3).

Ces fibules apparaissent sous le règne des Flaviens – vers l'an 70/80 (Feugère, 1985, 354). A Augst, elles sont datées d'une époque plus ancienne – celle de Claude (41 – 54) (Riha, 1979, 181). En Germanie, elles ne sont pas connues avant les Flaviens (Rieckhoff-Pauli, 1977, 20). Leur utilisation continue jusque vers le milieu du IIe s. (Feugère, 1985, 354).

Type 26b. Fibules coniques émaillées (pl. XXV, 14)

Cette variante comprend aussi des fibules coniques pressées, mais le cône est tronqué et sa surface est recouverte d'émail. Sur l'exemplaire de Toros, région de Loveč, il est verdâtre (Kitov/Pavlov, 1987, 45) (pl. XXV, 14). Cette couleur est caractéristique pour l'émail le plus ancien qui apparaît en Europe à l'époque romaine. La grande surface émaillée fait dater automatiquement la fibule de l'époque de Trajan et d'Hadrien, c.-à-d. la première moitie du IIe s.

En comparaison de la précédente, cette variante a une répartition plutôt orientale. Elle est fréquente en Pannonie (von Patek, 1942, Taf. 16, 10 – 17; Bonis/Sellye, 1988, Taf. 15, 1, 5 – 7). Elle est enregistrée aussi à Dura Europos (Frisch/Toll, 1949, Taf. 9, 21). La variante est en usage à partir de la fin du Ier s., la trouvaille la plus ancienne étant celle de la tombe 184 de Blicquy, Belgique (de Laet/van Doorselaer, Spitaels/Thoen, 1972). Elle est la plus populaire dans la première moitié du IIe s. Les trouvailles de Dacie romaine sont datées de la deuxième moitié du IIe s. (Gudea/Lucăcel, 1979, 351, pl. XXVI, 336; Cociş, 1986, 162, pl. II, 1). Des exemplaires isolés se retrouvent jusqu'au début du IIIe s. (Ettlinger, 1973, 130; Feugère, 1985, 354).

Type 27. Fibules en forme d'objet

Type 27 a. Fibules en forme de semelle (pl. XXV, 15)

Cette variante s'étend depuis la Bretagne jusqu'en Pannonie (Böhme, 1972, 39). La concentration de trouvailles en France méridionale et en Suisse porte certains auteurs à y localiser des ateliers (Feugère, 1985, 375). Pour le moment, de Bulgarie ne sont connus que les exemplaires de Radomir (Любенова, 1989, 103) et de la région de Kustendil (pl. XXV, 15).

Emaillées ou non émaillées, ces fibules sont datées du IIe s. Elles sont les plus populaires au milieu et dans la deuxième moitié du IIe s. (Ettlinger, 1973, 127 – 128; Feugère, 1985, 377). Les formes plus allongées sont d'ordinaire plus tardives – de la fin du IIe s. (Riha, 1979, 203).

Type 27b. Fibules en forme de corne (pl. XXV, 16)

Les trouvailles sont peu nombreuses. Un exemplaire est livré par une tombe de Devnja (pl. XXV, 16). Un autre provient de Barboşi, Roumanie (Dragomir, 1984, pl. XIII, 69), et un troisième – de Carnuntum (von Patek, 1942, Taf. XVIII, 22).

La fibule de Devnja (pl. XXV, 16) est datée par des monnaies d'Hadrien, frappées en 119. La forme et le manque d'ornementation riche situent la période de l'utilisation dans la première moitié du IIe s.

Type 27c. Fibules en forme de double hache (pl. XXV, 18)

En général, ces fibules sont ajourées et leur diffusion se rattache à l'accroissement de la popularité du culte de Jupiter Dolichenus dont l'attribut est la double hache (pl. XXV, 18).

La variante est enregistrée sur tout le limes romain (Böhme, 1972, 39). Les exemplaires de Bulgarie sont plus proches des formes orientales (Frisch/Toll, 1949, fig. 157 – 159). Le plus souvent, la datation de ces fibules est de la période entre le milieu du IIe et le début du IIIe s. (Bohme, 1972, 39).

Type 27d. Fibules en forme de hache (pl. XXV, 17)

A cette variante appartient une trouvaille de Ratiaria à ornement "oeil d'oiseau" incisé (pl. XXV, 17). De telles fibules sont enregistrées sur tout le limes romain (Böhme, 1972, 39), mais elles sont plus rares que les précédentes. Leur décor et leur facture indiquent une datation plus tardive – du IIIe s.

Type 27e. Fibules en forme d'édicule (pl. XXV, 19)

Ces fibules sont plates, moulées au moyen d'une matrice et sans ornementation supplémentaire (Бръчкова, 1963, 74) (pl. XXV, 19). Ce procédé de fabrication est populaire au temps des Antonins, aussi leur datation est-elle de la deuxième moitié du IIe s.

Type 28. Fibules ajourées plates

Type 28a. Fibules plates à ornement central ajouré (pl. XXVI, 1 – 3)

Cette variante est la plus fréquente en Pannonie (von Patek, 1942, 127 – 128; Jobst, 1975, 117). Elle est enregistrée aussi en Germanie et en Suisse (Böhme, 1972, 43; Ettlinger, 1973, 129). De telles fibules proviennent aussi de Dura Europos (Frisch/Toll, 1949, No 149). Dans les camps militaires sur le limes, les fibules apparaissent dans le premier quart du IIe s. et sont en usage même dans la premier quart du IIIe s. (Jobst, 1975, 117).

Type 28b. Fibules ajourées plates moulées (pl. XXVI, 4 – 8)

Ces fibules sont aussi populaires surtout sur le limes romain. Dans les camps des légions, elles sont datées du dernier tiers du IIe s. et leur utilisation continue dans la première moitié, jusqu'au milieu du IIIe s. (Garbsch, 1966, Taf. 25, 8). Les fibules à ornement en trompette se situent traditionnellement à la fin du IIe et dans la première moitié du IIIe s. (Böhme, 1972, 44 ; Jobst, 1975, 120).

Type 29. Fibules zoomorphes

Type 29a. Fibules en forme d'oiseau (pl. XXVI, 9 – 11)

Les plus anciennes sont les fibules, sur lesquelles l'oiseau est représenté en relief, sans décor de lignes incisées supplémentaire. Elles sont enregistrées en Norique et en

Pannonie (Sellye, 1939, Taf. XIII, 15 ; von Patek, 1942, Taf. XXI, 19; Ettlinger, 1973, Taf. 14, 17; Winter, 1985/86, variante II-24; III-1) et sont parmi les fibules zoomorphes les plus anciennes. Elles sont datées de la période entre le milieu du Ier s. et les Flaviens, certaines étant en usage jusqu'à la fin du Ier s. (Ettlinger, 1973, 124 ; Feugère, 1985, 393).

Il y a aussi d'autres matériaux en forme d'oiseau, datés d'une période bien plus tardive. Par exemple, la trouvaille de Novae (pl. XXVI, 11) est décorée de lignes incisées et de l'"oeil d'oiseau". Analogues sont les exemplaires de Dragoevo, région de Šumen (Хараламбиева/Атанасов, 1992, табл. X, 1) et de Golemanovo kale, près de Sadovec, région de Pleven (Uenze, 1992, Taf. I, 7). De telles fibules de Lauriacum se situent dans la deuxième moitié du IIe s. (Jobst, 1975, 113 – 114, No 318).

Pour l'exemplaire de Dragoevo, on propose une datation plus tardive – du Ve s., et on cherche à le rattacher aux fibules des tribus germaniques établies dans la péninsule Balkanique à cette époque (Хараламбиева/Атанасов, 1992, 96). La fibule de Sadovec est datée même du VIe s., étant découverte avec une *Fibel mit umgeschlagenem Fuss* moulée (Uenze, 1992, 139). Les fibules en forme d'oiseau tardives sont liées généralement aux symboles chrétiens (Simoni, 1989, 109 – 110) et sont datées des Ve – VIe s.

Type 29b. Fibules en forme d'animal (pl. XXVI, 12 – 16; pl. XXVII, 1 – 4).

La représentation chevaline est la plus fréquente. Sur la plupart des exemplaires, le cheval est debout sur ses quatre pieds, sa crinière et sa queue sont rendues par des lignes incisées. Une exception en est la fibule de Stara Zagora (pl. XXVI, 16), sur laquelle le cheval est incliné en avant, la patte droite antérieure fléchie. Cette représentation, d'un cheval des steppes, est considérée comme grecque (von Patek, 1942, 124).

Les matériaux à représentation chevaline sont populaires dans les provinces danubiennes et dans les terres le long du Rhin (von Patek, 1942, 124; Böhme, 1972, 41). Seul l'exemplaire de Nicopolis ad Istrum (pl. XXVI, 15) présente des analogies en Mésie supérieure. Une telle trouvaille provient de l'île de Sanaje, près de Banatska palanka (Kondić, 1961, tabl. III, 26).

Toutes ces fibules sont datées du IIe s., mais certaines apparaissent déjà dans sa première moitié (Böhme, 1972, 41). Il s'agit surtout du cheval "des steppes" qui est ajouré et non pas moulé, ce qui permet une datation plus ancienne.

De Nicopolis ad Istrum provient un exemplaire en forme de chien (pl. XXVII, 1) et de Pernik – un, en forme de chien et de lièvre (Любенова, 1981, обр. 118, 1). Ces deux motifs sont enregistrés en Pannonie où les trouvailles sont datées du IIe s. (von Patek, 1942, Taf. XXI, 16 ; Matouschek/Novak, 1985/86, 206 – 207, Taf. 21). L'exemplaire de Dokleja, qui représente un chien et un lièvre, est découvert avec des monnaies de Trajan (98 – 117) (Цереманович-Кузманович, 1968, 284, таб. II, 6) et fat dater l'apparition de ces fibules déjà de la première moitié du IIe s.

Un grand intérêt présente le modèle en plomb de Novae qui représente un lièvre (pl. XXVII, 2). Il sert à confectionner des moules en argile destinés à la production de fibules et témoigne que dans les ateliers militaires sont fabriqués de petits objets usuels. De tels exemplaires sont connus de Carnuntum, de Flavia Solva et d'autres endroits de Pannonie (Matouschek/Novak, 1985/86, 202 – 205, Taf. 20 – 21).

Certains des materiaux en forme d'animal sont émaillés. De la région de Kustendil provient une fibule en forme de panthère dont la partie postérieure est décorée de trous recouverts d'émail noir (pl. XXVII, 3). Cette variante est enregistrée dans les provinces romaines occidentales – en Gaule et en Rhétie (Ettlinger, 1973, 126 – 127; Feugère, 1985, 382, 394), mais aussi en Pannonie (Sellye, 1939, Taf. XIII, 21). Sa datation correspond à l'apparition des premières pièces émaillées entre l'époque des Flaviens et le milieu du IIe s. (Feugère, 1985, 394).

La trouvaille d'Arčar est en forme de grenouille dont le dos est décoré de triangles recouverts d'émail rouge (Бръчкова, 1963, 73, обр. 1, 5) (pl. XXVII, 4). Cette forme est populaire en Rhétie et en Pannonie (Ettlinger, 1973, 124; Riha, 1979, 200; Matouschek/Novak, 1985/86, 169). Sa datation est déterminée par la technique d'application de l'émail dans différents nids, caractéristique pour la période entre Hadrien et la fin des Antonins (Feugère, 1985, 364 – 367).

Type 30. Fibules géometriques émaillées

Type 30a. Fibules à deux ou à plus de deux eléments symetriques (pl. XXVII, 5 – 8).

Cette variante regroupe des fibules de forme simple – cruciformes, circulaires, rhomboïdales, dont l'intérieur est recouvert d'émail de couleur différente.

La plus ancienne de ces fibules est en forme de croix et à plaquette centrale ornée de lignes et de traits incisés sur la bordure. Au centre est figuré un cercle recouvert d'émail noir (pl. XXVII, 5). Les trouvailles sont enregistrées sur le Rhin, en Belgique, en France, en Italie septentrionale et en Pannonie (Bohme, 1972, 36). La décoration d'émail noir les range parmi les fibules émaillées les plus anciennes qui apparaissent deja à la fin du Ier s. Elles sont utilisées aussi dans la première moitie du IIe s. (Ettlinger, 1973, 116).

L'exemplaire de Zdravec, région de Gabrovo, est circulaire et à boule centrale bombée (pl. XXVII, 6). Il est recouvert de champs d'émail brun, divisés par des bandes blanches. Au milieu sont représentés de petits triangles en émail orange. D'une forme similaire est la fibule de Todorovo, région de Silistra (Хараламбиева, 1994, табл. I, 11). De telles fibules sont enregistrées en Dacie romaine, datées de la deuxième moitie du IIe s. (Cociş, 1986, 162, pl. I, 7 – 9). De Novae proviennent deux fibules rhomboïdales recouvertes d'émail bleu-vert, à champs de couleur foncée en forme de pétales. Au centre est appliqué un émail orange (pl. XXVII, 7). L'émaillage multicolore determine une datation de la deuxième moitie du IIe s.

A Pernik, on a découvert aussi une fibule rhomboïdale recouverte d'émail rouge (Любенова, 1981, 176, обр. 118, 3). Les ornements sur tous les sommets du losange lui conferent un aspect de broche (pl. XXVII, 8). De tels exemplaires sont connus de la partie Sarmate de la Hongrie (Sellye, 1939, 40, Taf. XII, 16) et d'Apulum, Dacie, où sont datés du IIe s. (Moga/Ciugudean/Cociş/Rodeanu, 1997, 544, pl. XII, 89).

La datation de toute la variante est de l'époque des Antonins qui se caractérise par l'émaillage multicolore et l'augmentation de la surface émaillée.

Type 30b. Fibules émaillées ajourées (pl. XXVII, 9 – 10)

Cette variante réunit les fibules géométriques les plus complexes, composées de 4 ou de 5 éléments symétriques, à ornementation ajourée et à décor émaillé multicolore. Elles sont relativement rares et chaque forme est unique en son genre. S. Thomas (1963, 347 – 349) suppose qu'elles sont fabriquées dans le pays des Sarmates, l'actuelle Hongrie, en dehors de l'Empire romain. Leur répartition cadre avec cette hypothèse.

Ces fibules mettent en évidence toutes les possibilités de l'émaillage et du moulage dans une matrice. De ce fait, on peut les dater de la deuxième moitié du IIe s. au plus tôt (Thomas, 1963, 349; Bajusz/Cociş, 1997, 525, pl. VII, 40). Certains archéologues les situent aussi au debut du IIIe s. (Feugère, 1985, 371 – 372).

Type 31. Fibules en forme de lettre et de monogramme

Type 31a. Fibules en forme de lettre (pl. XXVII, 11)

Cette variante n'est connue que des camps militaires et des sites sur le limes romain. La plus fréquente est la lettre S (pl. XXVII, 11), mais les lettres B, M et P sont enregistrées aussi. De tels matériaux proviennent aussi de Dacie romaine et sont datés de la deuxième moitié du IIe s. (Cociş, 1977, pl. 3-6; Bajusz/Cociş, 1997, 525, pl. IV, 33 – 35; Cociş, 2002, 73, Abb. 3, 11 – 14).

Certains archéologues considèrent les fibules en forme de S comme celtiques (Collingwood, 1930, 52 – 54). Dans les castella sur le Danube (Risstiss), elles sont datées de la première moitié du IIe s., mais sont en usage aussi au IIIe s. (Böhme, 1972, 45; Jobst, 1975, 122; Bojović, 1983, 66).

Type 31b. Fibules-monogrammes (pl. XXVII, 12 – 14)

De Bulgarie ne sont connues que les fibules circulaires formées de lettres entrelacées en ornement ajouré – R, M et A (pl. XXVII, 12, 13, 14). L'inscription est interprétée comme ROMA (Cociş, 1987, 159).

Il y a aussi d'autres monogrammes, exécutés de la même façon, mais celui-ci est le plus fréquent. Il est enregistré souvent en Mésie supérieure et en Dacie (Christescu, 1935/36, fig. 13, 2; Bojović, 1983, 65; Cociş, 1987, 159 – 160). Un exemplaire provient de Zugmantel (Böhme, 1972, 44), mais il apparaît que ces fibules sont produites dans la péninsule Balkanique. Par analogie avec la variante précédente, leur datation est de la fin du IIe et de la première moitié du IIIe s. Dans le castellum Spata de Jos, ayant fonctionné en 205 – 240, on a découvert quelques exmplaires de cette variante (Christescu, 1935/36, 447).

Type 31c. Fibules en forme de pelta (pl. XXVII, 15 – 16)

La forme de la lettre grecque a plutôt une fonction ornementale. Cette variante est de caractère militaire aussi, connue surtout des castella sur le limes de Germanie supérieure, où les fibules sont datées de la fin du IIe et du début du IIIe s. (Böhme, 1972, 44). Quoique rarement, de telles trouvailles sont enregistrées aussi sur le limes danubien (von Patek, 1942, Taf. 17, 17; Jobst, 1975, 120 – 121). Les seuls exemplaires de Bulgarie proviennent de

Novae (pl. XXVII, 15, 16). L'un d'eux (pl. XXVII, 16) imite un bout de ceinture de la même forme, utilisé dans l'armée romaine à partir du milieu du IIe s. (Oldenstein, 1976, 200).

Type 32. Fibule en forme de swastika

Type 32a. Fibules en forme de swastika à branches carrées (pl. XXVIII, 1 – 2)

En Bulgarie, on a découvert quelques exemplaires dans les camps militaires Novae et Dimum (pl. XXVIII, 1, 2). Les branches du swastika sont coudées à angle droit. Le porte-ardillon a la forme d'un crochet. De telles fibules sont datées de la période depuis le troisième quart du IIe jusqu'au milieu du IIIe s. (Bohme, 1972, 46; Jobst, 1975, 123; Winter, 1981/82, 236).

Type 32b. Fibules en forme de swastika à branches se terminant en têtes chevalines (pl. XXVIII, 3)

La répartition de ces fibules est plutôt orientale. Elles sont enregistrées en Pannonie, en Mésie supérieure (Jovanović, 1978, 60; Matouschek/Novak, 1981/82, Taf. 14, 53; Bojović, 1983, 67). Il y en a aussi à Dura Europos (Frisch/Toll, 1949, 64, fig. 137 – 141). On peut supposer que leur chronologie correspond à celle de la variante précédente, mais les trouvailles de Mésie supérieure sont datées du IVe s. aussi (Bojović, 1983, 67).

A part le limes, ces fibules se retrouvent aussi dans les sites à l'intérieur de la province de Mésie. Elles sont considérées aussi comme germaniques, mais la symbolique du soleil se trouve exprimée par le cheval.

Type 33. Fibules-broches (pl. XXVIII, 4)

De la tombe près de Butovo, région de Veliko Tarnovo (pl. XXVIII, 4), provient un exemplaire en fer doré ovale portant une pierre pyramidale noire montée au centre. Dans le mobilier funéraire, on a découvert aussi des éléments d'une ceinture militaire à grande boucle circulaire, typique pour la première moitié du IIIe s.

De telles fibules sont enregistrées en Angleterre et dans les provinces sur le Danube moyen (von Patek, 1942, Taf. 15, 22; 17, 12; Thomas, 1966, 139, Abb. 7). Elles se retrouvent aussi en Germanie où elles sont datées du IIIe s. (Bohme, 1972, 43; von Schnurbein, 1977, 78).

VIII. FIBULES SANS CHARNIÈRE OU RESSORT DE L'ARDILLON

Type 34. Fibules "en oméga" (pl. XXVIII, 5)

Ce type est le plus fréquent en Angleterre et rare – en Gaule, en Germanie et dans la péninsule Ibérique. Il est en usage depuis le Ve s. av. J.-C. jusqu'au IVe s. ap. J.-C. et présente de nombreuses variantes. De telles fibules sont enregistrées à Lauriacum, datées du IIe et de la première moitié du IIIe s. (Jobst, 1975, 124). Il s'agit de même de la fibule de Soporu de Cimpie (Cociş, 1989/1993, 279, pl. V, 56). Cette variante est datée aussi du IVe s. (Feugère, 1985, 420).

Les nombreuses variétés de ces fibules à chronologie incertaine ne permettent pas de dater précisément la trouvaille bulgare. Sa datation la plus probable est des IIe – IVe s.

Type 35. Fibules pénannulaires (pl. XXVIII, 6)

En Bulgarie, de telles fibules sont découvertes à Arčar et à Tutrakan (pl. XXVIII, 6). Leurs extrémités sont aplaties et recourbées en haut. La variante est enregistrée en Angleterre, en Suisse et en Europe orientale (Simpson/Hawkes/Hull, 1979, 327, 329). La plupart des trouvailles sont datées du milieu et de la deuxième moitié du IVe s. (Keller, 1971, 56; Bojović, 1983, 71; Feugère, 1986, 421). Or, les exemplaires de Dacie romaine se situent aux IIe – IIIe s. (Moga/Ciugudean/Ciocis/Rodeanu, 1997, 545, pl. XII, 92 ; XIII, 95).

Type 36. Fibules en pince (*Zangenfibeln*) (pl. XXVIII, 7 – 12)

Ces fibules peuvent être divisées en trois variantes. La première variante, produite en Italie septentrionale, domine presque partout, à l'exception de la Bourgogne et de la Grèce. Elle est datée du dernier quart du IIe et de la première moitié du IIIe s., mais se retrouve le plus souvent avec des monnaies de Marc Aurèle (161 – 180) et de Commode (180 – 192) (Behrens, 1954/57, 69; Ettlinger, 1973, 134 ; Feugère, 1985, 431).

La deuxième variante est produite en Bourgogne, elle est datée des IIIe – IVe s. et se distingue par son arc s'élargissant en losange (Feugère, 1985, 431). En Bulgarie, une telle trouvaille provient de Babjak, région de Razlog (pl. XXVIII, 12).

La troisième variante provient d'Olynthe, Grèce, et est datée de 350 av. J.-C. environ (Robinson, 1941, 104, No 354, 355). Elle diffère des spécimens classiques par le pied fort allongé, se terminant par un bouton. Le porte-ardillon est disposé du côté droit. D. M. Robinson (1941, 104) considère les matériaux comme une variante locale du type de Certoza et les fait dater de l'Hallstatt récent. Les autres fibules de Grèce correspondent à la variante classique. Elles proviennent d'Olympie, de Dodone, d'Antigonée et d'autres endroits (Phillipp, 1981, 321 – 324).

Parmi les trouvailles bulgares, il n'y a pas d'exemplaires similaires à ceux d'Olynthe, car ils appartiennent, pour la plupart, à la variante classique et se voient attribuer la chronologie des fibules nord-italiques – le dernier quart du IIe et le début du IIIe s. Seul l'exemplaire de Babjak présente des analogies dans le centre de production bourguignon plus tardif et serait daté du IVe s.

IX. TYPES EXOGÈNES

Type 37. *Hülsenspiralfibeln* (pl. XXIX, 1)

Ce type dérive des *Distelfibeln*, inconnues sur le territoire bulgare (Riha, 1979, 108). L'unique trouvaille de Bulgarie provient de la région de Kustendil (pl. XXIX, 1). De tels matériaux sont les plus fréquents en Angleterre (Hawkes/Hull, 1947, 319), en Gaule (Feugère, 1985, 278) et en Suisse (Ettlinger, 1973, 87 ; Riha, 1979, 108). Des exemplaires isolés sont enregistrés aussi en Pannonie du Sud-Est (von Patek, 1942, 201, Taf. 12, 2, 5, 6).

La datation des fibules de la variante de celle de Kustendil est de la période depuis Tibère (14 – 37) jusqu'au troisième quart du Ier s. (Riha, 1979, 108 – 109; Feugère, 1985, 285 – 289).

Type 38. Type "*Langton-Down*" (pl. XXIX, 2 – 3)

A en juger par sa dénomination, ce type est populaire en Angleterre, mais aussi dans les provinces romaines occidentales – en Gaule, en Rhetie. Il est enregistré sur le Rhin (Ettlinger, 1973, 78; Feugère, 1985, 267).

En Bulgarie, on a découvert une fibule à Lom (pl. XXIX, 2). Dans les régions les plus proches de Bulgarie, des exemplaires isolés sont connus de Pannonie (von Patek, 1942, 115, Taf. 12, 3) et de la nécropole de Jezerine (Radomsky, 1895, 78). Ils sont datés de la période entre Auguste (27 av. J.-C. – 14 ap. J.-C.) et les Flaviens (Ettlinger, 1973, 79; Feugère, 1985, 267). Ces fibules sont considérées comme type exclusivement gaulois.

Il est à noter aussi la fibule de provenance inconnue du musée de Kazanlak (pl. XXIX, 3). Elle n'a pas d'analogies et serait de production locale.

Type 39. *Augenfibeln*

Ce type est populaire dans tout le Barbaricum, mais surtout en Europe septentrionale et centrale, en Ukraine et en Roumanie (Almgren, 1923, 25, 114 – 150; Voigt, 1940, 69; Jamka, 1964, 35; Амброз, 1966, 35). Dans les provinces romaines, il est le plus fréquent en Pannonie (Kovrig, 1937, 112; von Patek, 1942, 195 – 196) et en Germanie (Ritterling, 1912, 120; Ulbert, 1959, 64; Bohme, 1972, 11). Une trouvaille des variantes plus tardives est enregistrée aussi en Grèce – à Olympie (Phillipp, 1981, No 1206).

Type 39a. *Augenfibeln* anciennes (pl. XXIX, 4)

La datation de ces fibules est de la période entre la fin d'Auguste et le milieu du Ier s. (Böhme, 1972, 11; Peškař, 1972, 72). Sur le limes romain, les exemplaires les plus anciens sont découverts dans les camps des légions d'Auguste – Haltern et Oberhausen, avec des formes anciennes du type Aucissa, mais la plupart des trouvailles sont datées du règne de Claude (41 – 54) (Riha, 1979, 68). A l'époque des Flaviens, ces fibules tombent peu à peu en désuétude pour disparaître dans les castella romains dans le dernier quart du Ier s. (Ettlinger, 1973, 68; Riha, 1979, 68 – 69).

Type 39b. *Augenfibeln* tardives (pl. XXIX, 5)

La variante est datée de la période entre la deuxième moitié du Ier et le debut du IIe s. (Preidel 1928, 91; Peškař, 1972, 72 – 73). Dans les castella romains, elle disparaît, tout comme la précédente, dans le dernier quart du Ier s. (Riha, 1979, 69). Selon A. Haralambieva (1996/97, 35 – 36), la production de ces fibules doit être recherchée dans la région d'Apiaria.

Type 40. *Bügelknopffibeln* (pl. XXIX, 6 – 8)

Elles sont considérées comme une imitation barbare des fibules cruciformes sur la base de leur arc courbé et de leur pied rectangulaire ou trapézoïdal presque les mêmes. En Bulgarie, on a découvert quelques exemplaires, surtout sur le limes – à Castra Martis (pl. XXIX, 7), à Novae (pl. XXIX, 8). Les fibules à pied s'élargissant en trapèze (pl. XXIX, 6,

7) sont enregistrées en Germanie méridionale et centrale et en Scandinavie, connues comme type de Leutkirch (Koch, 1974, 237). Dans les nécropoles de Germanie méridionale, elles sont accompagnées de matériaux de la deuxième moitie du IVe s. (Meyer, 1960, 247; Koch, 1974, 236). Les trouvailles de Novae (pl. XXIX, 8) à pied rectangulaire s'inscrivent aussi dans cette chronologie (Meyer, 1960, 228, 245; Keller, 1971, Taf. 17, 3 ; Koch, 1974, 237; Protase/Cociş/Gaiu, 1993, fig. 3, 38).

Type 41. Fibules en trompette anglaises (pl. XXIX, 9)

En général, ces fibules sont en dehors de la typologie des fibules romaines du continent, à plus forte raison que l'émail bleu est utilisé rarement dans les provinces occidentales et en Pannonie. La couleur bleue est symbole de la Bretagne. De telles trouvailles sont datées de la première moitié du IIe s. (Collingwood/Richmond, 1969, 243).

L'unique exemplaire de Bulgarie est d'une collection privée et de provenance inconnue – de Bulgarie du Nord-Est (?) (pl. XXIX, 9). Il est possible qu'il soit importé d'Angleterre et inclus dans la collection.

Traduction – Evelina Borissova

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Агре Д. (2000) Тракийска могила от римската епоха в кв. Дружба, София. — Археология, кн.1 – 2, с. 51 – 59.

Аладжов Д. (1965а) Археологически вести. — Вести на Народния музей в Хасково I, с. 247 – 248.

Аладжов Д. (1965б) Разкопки на тракоримски некропол при Меричлери. — ИАИ XXVIII, с. 77 – 122.

Аладжов Д., Китанова А. (1973) Разкопки на могила I в Хасково. — Археология, кн. 3, с. 70 – 82.

Амброз А. К. (1966) Фибулы юга европейской части СССР — II в. до н. э. – IV в. н. э. Археология СССР. Свод археологических источников Д I-30, Москва.

Бобчева Л. (1983) Тракийско селище от римската епоха в местността "Кованлъка" при с. Топола, Толбухинско. — ИНМВ 19, с. 93 – 97.

Ботушарова Л. (1950) Късноримска гробница при Капитан Димитриево. — ИАИ XVII, с. 244 – 248

Брукнер О., Даутова-Рушевљан В., Милошевич П. (1987) Почеци романизације у Југославским делу провинције Паноније. Нови Сад.

Бръчкова, М. (1963) Няколко неиздадени фибули от Археологическия музей в София. — Археология, кн. 2, с. 71 – 74.

Буюклиев Хр. (1986) Тракийският могилен некропол при Чаталка, Старозагорско. Разкопки и проучвания XVI, София.

Василчин Ив. (1983) Могилни погребения от Толбухински окръг. — ИНМВ 19, с. 88 – 93.

Велков Ив. (1923/24) Светилище на Юпитер Оптимус Максимус до с. Мокреш, Ломско. — ИБАИ II, с. 210 – 212.

Велков Ив. (1930/31) Новооткрити старини. — ИБАИ VI, с. 303.

Велков Ив. (1932/33) Археологически вести. — ИБАИ VII, с. 407 – 408.

Велков Ив. (1938) Погребение от Великото преселение на народите. — ИБАИ XII, с. 419 – 422.

Венедиков Ив. (1952) Светилището при с. Лиляче. — ИАИ XVIII, с. 195 – 213.

Генчева Ев. (1994) За някои допълнителни производства в градската територия на Никополис ад Иструм. Фибули. — В: Сборник "Ряховец" I, Горна Оряховица-Велико Търново, с. 57 – 61.

Генчева Ев. (1996) Функция и предназначение на предметите от сребърното съкровище от Чаушево. — Археология, кн. 1, с. 34 – 38.

Генчева Ев. (2002) Първият военен лагер в Нове, провинция Мизия (Северна България). София – Варшава.

Герасимов Т. (1932) Колективни находки на монети през 1934 год. — Чаушево. — ИБАИ VIII, с. 469.

Гетов Л. (1985) Антична находка от Дуросторум, София. (диплянка)

Гетов Л., Попов Ж. (1972) Гробни находки от Ямболско. — Археология, кн. 3, с. 42 – 52.

Гороховський Е. Л., Сон Н. О. (1989) Фібулы з Тіри. — Археологія (Киев), № 3, с. 69 – 77.

Детев П. (1950) Археологически вести. — ГНАМ – Пловдив II, с. 261.

Димова В. (1966) Античен некропол при с. Пейчиново, Русенско. — ИНМ – Русе II, с. 11 – 27.

Дремсизова Цв. (1960) Нови данни за икономиката на Долна Мизия през римската епоха. — ИНМ – Шумен I, с. 1 – 17.

Дякович Б. (1930) Могилни находки при Пловдив. — ГНБМ – Пловдив, с. 195 – 209.

Зотович Л. (1980) Некропола из времени сеоба народа са уже градске територије Виминација. — Старинар XXXI, с. 95 – 116.

Иванов Т. (1972) Образите на Константин и синовете му върху луковичните фибули от България. — Археология, кн. 4, с. 9 – 29.

Карайотов Ив. (1976) Могилни погребения в района на Нефтохимическия комбинат край Бургас. — ИМЮИБ I, с. 51 – 72.

Любенова В. (1981) Селището от римската и ранновизантийската епоха. — В: Перник, т. I, София, с. 107 – 200.

Любенова В. (1985) Античен производствен и търговски център край Радомир. — Археология, кн. 3, с. 26 – 37.

Любенова В. (1989) Разкопки при махала Арбанас (Радомир) през 1988 година. — АОР, Кърджали, с. 102 – 103.

Машов Сп. (1975) Тракийски некропол от римската епоха при с. Дрешан, Врачанско. — Археология, кн. 1, с. 41 – 50.

Морева Р. (1973) Антично селище от римската епоха при с. Червен, Пловдивско. — МПК, кн. 4, с. 11 – 14.

Ненова-Мерджанова Р. (1998) Бронзовите кани с дръжка, украсена с човешко ходило, от римските провинции Мизия и Тракия. — Археология, кн. 1-2, с. 51 – 57.

Николов Д., Буюклиев Хр. (1967) Нови тракийски погребения от Чаталка, Старозагорско. — Археология, кн. 3, с. 10 – 25.

Овчаров Д. (1979) Тракийска надгробна могила и светилище от III век от н. е. при с. Люблен, Търговищко. — Археология, кн. 3, с. 33 – 46.

Огненова-Маринова Л. (1984) Дребни находки, теракоти, скулптури. — В: Севтополис, т. I, София, с. 159 – 223.

Писарев Ат. (1981) Спасителни разкопки на надгробна могила край с. Крушето, Великотърновско. — ИМСБ VI, с. 33 – 36.

Попов Р. (1912/13) Материали от проучванията на селището Под-града при Мадара. — ИБАД III, с. 90 – 107.

Славчев П., Кокорков Ив. (1975) Антични материали от с. Хотница, Великотърновски окръг. — ГМСБ I, с. 1 – 10.

Стефанов Ст. (1955) Предримски паметници от Нове. — ИАИ XIX, с. 49 – 54.

Султов Б. (1968) Антични гробни находки от Великотърновски окръг. — Известия на ОИМ – Велико Търново IV, с. 41 – 56.

Трбухович Л. (1983) Фибуле са посувраченом ногом из збирке Народног музеја у Београду. — Зборник Народног Музеја XI-1 археологија, с. 91 – 98.

Филов Б. (1911) Новооткрити старини. — ИБАД II, с. 273.

Филов Б. (1914) Римското съкровище от Николаево. — ИБАД IV, с. 1 – 48.

Филов Б. (1915) Новооткрити старини. — ИБАД V, с. 228.

Фурманська А. (1953) Фібули з разкопок Ольвії. — Археологія (Киев) VIII, с. 76 – 94.

Хараламбиева А. (1992) Фибули от I – VII век от Добричкия музей. — Добруджа IX, с. 127 – 140.

Хараламбиева А. (1993) Провинциалноримски фибули от Североизточна България. — ИНМВ 29 (44), с. 87 – 102.

Хараламбиева А. (1994) Новопостъпили фибули от I – VI в. в Добричкия музей. — Добруджа XI, с. 25 – 42.

Хараламбиева А. (1996/97) Фибули с "очички", тип III 44 – 64 по Алмгрен на юг от Долния Дунав. — ИНМВ 32 – 33 (47 – 48), с. 31 – 42.

Хараламбиева А. (1996/1997а) Фибулите от I – VII в.в музея на Дългопол. — ИНМВ 32 - 33 (47 - 48), с. 89 - 129.

Хараламбиева А., Андреева Е. (1994/95) Провинциалноримски коленчати фибули във Варненския археологически музей. — ИНМВ 30 - 31 (45 - 46), с. 5 - 17.

Хараламбиева А., Атанасов Г. (1991) Фибули от I – VI в. в Шуменския музей. — ИНМВ 27 (42), с. 42 – 63.

Хараламбиева А., Атанасов Г. (1992) Новопостъпили фибули от III – VII в. в Шуменския музей. — ИНМВ 28 (43), с. 87 – 120.

Хараламбиева А., Иванов (1986) Късноантични фибули от музея в Русе. — ГМСБ XII, с. 9 – 20.

Цереманович-Кузманович А. (1968) Ситни налази из Доклеје. — Жива антика XVIII, с. 279 – 293.

Almgren O. (1923) Studien über nordeuropaische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtig und der provinzialrömischen und südrüssichen Formen. Mannus Bibliotek, Berlin.

Bajusz I., Cociş S. (1995) Fibule din amfiteatrul roman de la Porolissum. – Acta Musei Porolissensis XIX, p. 39 – 47.

Bajusz I., Cociş S. (1997) Fibule romane de la Porolissum. – Acta Musei Napocensis 34. 1, p. 521 – 534.

Barthel W. (1909) Einzelfunde: E. Fibeln. Das Kastell Zugmantel. – In: Der Obergermanisch-Raetische Limes des Romerreiches 32, Abt. B II, № 8, S. 69 – 86.

Behrens G. (1919) Germanische Kriegergräber des 4 bis 7 Jahrhundert im statischen Altertumsmuzeum zu Mainz. – Mainzer Zeitschrift 14, S. 1 – 16.

Behrens G. (1950) Romische Fibeln mit Inschrift. – In: Reinecke Festschrift. Mainz, S. 1-12.

Behrens G. (1954) Zur Typologie und Technik der provinzialromischen Fibeln. – Jahrbuch des römisch-germanischen Zentralmuzeums Mainz I, S. 220 – 236.

Behrens G. (1954/57) Zangenfibeln. – Vjesnik za arheologiju i historijuDalmatinsku LVI/LIX, 2, S. 67 – 73.

Bejan A. (1976) Un atelier metalurgie din sec. VI e. n. de la Drobeta - Turnu Severin. – Acta Muzei Napocensis XII, p. 257 – 260.

Bergthol E. (1931) Fibules zoomorphes émaillées du Mont Hérapel.– Revue des Musées 32, p. 246 – 249.

Bichir Gh. (1973) Cultura Carpica. Biblioteca de arheologie XX, Bucureşti.

Bichir Gh. (1980) Chronologie et datation de la civilisation Militari – Chilia. – Dacia N.S. 24, p. 157 – 180.

Bichir Gh. (1984) Geto-Dacii din Muntenia in epoca romana. Biblioteca de arheologie 43, Bucureşti.

Bieber M. (1928) Griechische Kleidung. Berlin – Leipzig,

Bieber M. (1967) Entwicklungsgeschichte der griechschen Tracht von der vorgriechischen Zeit bis zum Ausgang der Antike. Berlin.

Bitcher S. A. (1976) Enamelling. – In: D. Strong, D. Brown (ed.). Roman Crafts. Duckworth, p. 43 – 51.

Blümner H. (1893) Der Maximaltarif des Diocletian. Berlin.

Böhme A. (1972) Die Fibeln der Kastelle Saalburg und Zugmantel. – Saalburg Jahrbuch 29, S. 5 – 112.

Bojovic D. (1983) Rimske fibule Singidunuma. Muzej grada Beograda. Seria: Zbirke i legati. Katalog XII, Beograd.

Bonis E., Sellye I. (1988) Romai kori emailmunkak. Budapest.

van Buchem H. J. H. (1966) De gouden speld van Julianus. – Numaga 13, s. 50 – 61.

Burger A. (1966) A Kekesdi koracsaszarkori temeto. – Archaeologiai Ertesito 93, szam 2, s. 254 – 271.

Chenet G. (1926) Agrafes circulaires ou fibules en omega. – Revue des Musées 7, p. 236.

Christescu V. (1935/36) Le “castellum” romaine Sapata de Jos. – Dacia 5/6, p. 435 – 447.

Cociş S. (1986) Fibule emailate din Dacia Romana. – Apulum XXIII, p. 159 – 168.

Cociş S. (1987) Fibule cu inscripţie din Dacia. – Acta Musei Porolissensis XI, p. 159 – 162.

Cociş S. (1989/1993) Fibule romane din Muzeul de Istorie al Transilvaniei (II). – Acta Musei Napocensis, XXVI-XXX, I/1, p.269 – 289

Cociş S. (2002) Uber die Fibeln mit doppelter Durchlochung für die Spiralachse uhd Sehne aus Dakien. – In: Zwischen Rom und dem Barbaricum. Festschrift für Titus Kolnik zum 70. Geburtstag. Nitra, S. 73 – 77.

Cociş S., Ardevan R., Pintea R. (1992) Fibule romane din Dacia Porolissensis. I. Gherla. – Acta Musei Porolissensis XVI, p. 321 – 338.

Cociş S., Nemeş E. (1983) Fibule romane de la Ulpia Traiana Sarmezegetusa. – Acta Musei Napocensis XX, p. 433 – 449.

Cociş S., Opreanu C. (1998) Barbarische Fibeln aus dem römischen Dakien: ihre historische Bedeutung. – Acta Musei Napocensis XXXV/I, S. 195 – 228.

Cociş S., Rusu A. (1984/85) Fibule romane din colecţiile Muzeului Judeţean Deva (I). – Sargetia. Acta Musei Devensis XVIII – XIX, p. 132 – 139.

Cociş S., Rusu A. (1986/87) Fibule romane din colecţiile Muzeului Judeţean Deva (II). – Sargetia. Acta Musei Devensis XX, p. 139 – 147.

Collingwood R. G. (1930) The Archaeology of Roman Britain. London.

Collingwood R. G., Richmond I. (1969) The Archaeology of Roman Britain. London.

Crişan I. H. (1959) Le trésor d’Aţel et ses relations balkano-danubiennes. – Dacia N. S. III, p. 358 – 367.

Crişan I. H. (1979) Fibule romane din colecţiile Muzeului de Istorie al Transilvaniei. – Acta Muzei Porolissensis III, p. 275 – 320.

Czerniak L. (1979) Fibule z badan w roku 1972 i 1974. Klasyfikacja typologiczna i chronologiczna. – In: Novae – sektor zachodni 1974, II, Poznan, s. 81 – 87.

Diaconescu A. (1999) Ornamenta dignitatis: Gradabzeichen und Symbole des sozialen Status bei den lokalen Eliten von Dakien nach dem Aurelianischen Rückzug. – Acta Musei Napocensis 36/I, S. 203 – 243.

Diaconu Gh. (1965) Tirgşor. Necropola din secolele III – IV e. n. Bucureşti.

Diaconu Gh. (1971) Über die Fibel mit umgeschlagenem Fuss in Dazien. – Dacia XV, S. 239 – 265.

Diaconu Gh. (1977) Fibule din aşezarea dacilor liberi de la Tirgşor. – Studii şi cercetari de istorie veche şi arheologie 28, 2, p. 209 – 215.

Dragomir J. T. (1984) Vesigii miletare indite din Patrimoniul Muzeului Judeţean de Istorie Galaţi. Colecţia dr Alexandru Nestor Macellariu. – Peuce IX, p. 157 – 185.

Drescher H. (1959) Ein Beitrage zur Technik der romischer Zwiebelknopffibel. – Germania 37, S. 170 – 179.

Ebert M. (1911) Zur Geschichte der Fibeln mit umgeschlagenem Fuss. – Praehistorische Zeitschrift 3, S. 232 – 237.

Ettlinger E. (1973) Die Fibeln der Schweiz. Bern.

Exner K. (1939) Die provinzialromischen Emailfibeln des Rheinland. – Berichte der Romisch-Germanischen Kommission 29, S. 31 – 121.

Feugère M. (1985) Les fibules en Gaule Meridionale de la conquête à la fin du Ve s. ap. J. C. Revue Archéologique de Narbonnaise, Suppl. 12, Paris.

Fischer F. (1966) Frühe Fibeln aus Aquileia. – Aquileia Nostra, S. 8 – 26.

Fischer Th. (1988) Zur römischen Offiziersausrüstung im 3. Jahrhundert. – Bayerische Vorgeschichtsblatter 53, S. 167 – 190.

Frisch T. G., Toll N. P. (1949) The Excavations at Dura-Europos. Final Report 4, IV. Fascicle 1: The Bronze Objects. New Haven.

Frischbier E. (1922) Germanische Fibeln im Anschluss den Pyrmonter Brunnenfund. Mannus, 28.

Furtwangler A. (1890) Olympia IV, Berlin.

Garbsch J. (1965) Die norisch-pannonische Frauentracht im I – II Jahrhundert. München.

Garbsch J. (1966) Der Moosberg bei Murnau. Munchner Beitrage zur Vor-und Früchgeschichte XII, München.

Garbsch J. (1974) Ein Flügelfragment vom Lorenzberg bei Epfach. Bemerkungen zu Fibel der Frauentracht von Raetien und Iuvavum. – In: Studien zur Vor-und Frühgeschichtlichen Archaologie. Festschrift fur J. Werner zum 65 Geburtstag 1, S. 163 – 183.

Garbsch J. (1985) Die norisch-pannonische Tracht. – Aufstieg und Niedergang der Romischen Welt II 12, 3, S. 546 – 577.

Genčeva E. (1998) Zapinki rzymskie i poźnoantyczne z Novae. – Novensia 11, s. 7 – 80.

Genrich A. (1954) Formenkreise und Stammesgruppen in Schleswig-Holstein nach geschloßenen Funden des 3. bis 6. Jahrhunderts. Offa Bücher 10, Neumünster.

Gerov B. (1977) Die Einfälle der Nordvolker im den Ostbalkanraum im Lichte der Münzschatzfunde. I. Das II. und III. Jahrhundert (101 – 284). – Aufstieg und Niedergang der Romischen Welt II, 6, S. 110 – 181.

Glüsing P. (1972) Studien zur Chronologie und Trachtgeschichte der Spatlatenezeit und der frühromischen Kaiserzeit. Kiel.

Godlowski K. (1970) The Chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe. Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellonskiego. Prace archeologiczne 11, Kraków.

Gomolka-Fuchs G. (1982) Die Kleinfunde vom 4. bis 6. Jh. aus Iatrus. – In: Iatrus-Krivina II. Berlin, S. 149 – 205.

Gourvest J. (1956) Le fibules de Nauheim. – Rhodania II, p. 11 – 13.

Gschwantler K. (1991) Bronzewerkstätten in Austria Romana. – Romisches Osterreich 17/18, S. 107 – 141.

Gudea N., Lucacel V. (1979) Fibule romane in Muzeul de Istorie şi Arta din Zalau. – Acta Muzei Porolissensis III, p. 321 – 368.

Haralambieva A. (1998) Darstellungen christlicher Symbole, Inschriften und Heiligen auf Trachtzubehor des 4. – 7. Jhs. aus heutigem Bulgarien. – Vjesnik za Arheologiju i historiju Dalmatinsku 87/89 (=Acta XIII Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae), S. 367 – 373.

Hawkes C. F. C., Hull M. R. (1947) Camulodunum. First Report on the Excavation at Colchester 1930 – 1939. The Brooches. Report of the Research Committee of the Society of Antiquities of London 14. Oxford.

Henry F. (1933) Emailleures d'Occident. – Prehistoire 2, vol. I.

Horedt K. (1973) Eine spatrömischen Fingerringform. – Archäologisches Korrespondenzblatte 3, S. 227 – 230.

Hundt H. J. (1964) Ein Urnengrab von Kemnitz, Kr. Potsdam-Land und ein Exkurs über die reichprofilierten kaiserzeitlichen Fibeln. – Varia Archaeologica 16, S. 162 – 180.

Isac D., Cociş S. (1995) Fibulele din castrele romane de la Gilau şi Căşeiu. O analiza ĭn context stratigrafic. – Ephemeris Napocensis 5, 103 – 138.

Jamka R. (1964) Fibule typu oczkowatego w Europie środkowej ze szczególnym uwzględnieniem ziem polskich. – Materialy starożytne X, s. 7 – 104.

Jenny W. E. (1935) Zur Herkunft der Trompetenornamentes. – Jahrbuch für prahistorische und etnographische Kunst 10, S. 31 – 48.

Jobst W. (1975) Die römischen Fibeln aus Lauriacum. Forschungen in Lauriacum 10. Linz.

Jovanovic A. (1978) Nakit u rimskoj Dardaniju. Savez arheoloskih drustava Jugoslavije. Dissertationes et Monographiae XXI. Beograd.

Keller E. (1971) Die spätrömischen Gräbfunde in Südbayern. Münchner Beitrage zur Vor- und Frühgeschichte 14, München.

Keller E. (1973) Frühromerzeitliche Korpergräber aus Heimstetten, Ldkr. München. – Archaeologisches Korrespondenzblatte 3, Heft 3, S. 325 – 328.

Kerchler H. (1967) Die römischen Brandbestattungen unter Hugeln in Niederösterreich (norisch-pannonischen Hügelgräber). Beiträge zur Kenntnis der norisch-pannonischen Hügelgrabkultur 2. Archaeologia Austriaca 8, Wien.

Kitov G., Pavlov P. (1987) Kultura tracka na ziemiach okręgu Loweczanskiego. Sofia.

Koch R. (1974) Spatkaiserzeitliche Fibeln aus Lauriacum-Ziegelfeld. – In: Studien zur Vor- und Frühgeschichtlichen Archäologie. Festschrift für J. Werner zum 65 Geburtstag I, S. 227 – 246.

Kolnik T. (1961) Pohrebisko v Bešeňove (Prisperok k študiu doby rimskej na Slovensku). – Slovenska archeologia IX, s. 219 – 300.

Kolšek V. (1972) Les nécropoles de Celeia et Šempeter. – Inventaria Archaeologica 16, Belgrad.

Kondic V. (1961) Zbirka rimskih fibula z Vrsackog muzeja. – Rad Vojvodanskih Muzeja 10, s. 201 – 216.

Konrad M. (1994) Ein Fibel-Depotfund aus Bregenz (Brigantium). Weihefund in einem Tempel (?). – Germania 72, 1, S. 217 – 229.

Koščevic R. (1975) Die Werkstate kraftig profilierter Fibeln in Siscia. – Archaeologia Jugoslavica XVI, S. 51 – 61.

Koščevic R. (1980) Anticke fibule s porucja Siska. Zagreb.

Kossack G. (1962) Frühe romische Fibeln aus Alpenvorland und ihre Bedentung für germanischen Kulturverhältnisse. – In: Bayerns Frühzeit. Schriftenreihe zur bayerischen Landesgeschichte 62, S. 125 – 137.

Kovrig I. (1937) Die Haupttypen der kaiserzeitlichen Fibeln in Pannonien. Dissertationes Pannonicae II, 4, Budapest.

Kramer W. (1957) Cambodunumforschungen 1953-I. Materialhefte zur Bayerische Vorgeschichte 9.

Krasovska L. (1965) Popelnicove pohrebisko v Ivanke pri Dunaju. – Slovenska archeologia XIII, s. 163 – 182.

Kuchenbuch F. (1954) Die Fibel mit umgeschlagenem Fuss. Studien zur Chronologie der Jüngerenkaiserzeit im freien Germanien. – Saalburg Jahrbuch 13, S. 5 – 52.

De Laet S. J., van Doorselaer A, Spitaels P., Thoen H. (1972) La nécropole gallo-romaine de Blicquy (Haut Belgique). Dissertationes Gandenses, vol. 2, XIV, Brugge.

Lamiová-Schmiedlova M. Spony z doby rimskej na Slovensku. Študijne zvesti AUSAV 5, Nitra.

Lerat L. (1956) Les fibules gallo-romaines. Catalogue des collections archéologiques de Besançon II. Annales Litteraires de l'Universite de Besançon III, Archéologie 3.

Lerat L. (1957) Les fibules gallo-romaines de Mandeure. Catalogue des collections archéologiques de Montbeliard. Annales Litteraires de l'Universite de Besançon XVI, Archéologie 4.

Mączynska-Tempelman M. (1989) Das Frauentrachtzubehör des mittel-und osteuropaischen Barbaricums in der romischen Kaiserzeit. Krakow.

Maier F. (1991) The Oppida of Second and First Centuries B. C. – In: The Celts. Milano, s. 411 – 425.

Mănucu M. (1984) Necropola daco-romană de la Enisala, comuna Sarnichioi, jug. Tulcae. – Peuce IX, p. 31 – 39.

Marić Z. (1963) Keltski elementi u mladom željeznom dobu Bosne i Hercegovine. – Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu XVIII, s. 63 – 83.

Marić Z. (1968) Japodske nekropole u dolini Une. – Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu N.S. XXIII, s. 5 – 80.

Marović I. (1961) Fibeln mit Inschrift vom Typus Aucissa in den archaologischen Museen von Zagreb, Zadar und Split. – Jahrbuch des römisch-germanischen Zentralmuzeums Mainz 8, S. 106 – 120.

Matouschek J., Nowak H. (1981/82) Unpublizierte Hasen-und Hundefibeln aus österreichischen Privatsammlungen. – Romisches Ostereich 9/10, S. 131 – 182.

Matouschek J., Nowak H. (1985/86) Unpublizierte Tierfibeln und Fibeln mit Thermiomorphen Gestaltungselementen aus osterreichischen Privatsammlungen. – Romisches Ostereich 13/14, S. 101 – 222.

Menke M. (1974) Raetische Siedlung und Bestattungsplatze der frühromischen Kaiserzeit im Voralpenland. – In: Studien zur Vor-und Frühgeschichtlichen Archäologie. Festschrift für J. Werner zum 65 Geburtstag I, S. 141 – 159.

Menke M. (1977) Zur Struktur und Chronologie der spätkeltischen und frühromischen Siedlung im Reichenhaller Becken. – In: Ausklang der Latene Zivilisation und Anfäge der germanische Besiedlung im mittleren Donaugebiert. Bratislava, S. 223 – 238.

Meyer E. (1960) Die Bugelknopffibeln. – Arbeits-und Forschungberichte zur sachsischen Bodenkmalpflege 8, S. 216 – 349.

Mitrea B., Preda C. (1966) Necropole din secolul al IV-lea e. n. în Muntenia. Biblioteca de arheologie X, Bucureşti.

Moga V., Ciugudean H., Cociş S., Rodeanu N. (1997) Fibule romane de la Apulum. – Acta Musei Napocensis 34. I, p.535 – 558.

Motyková-Šneidrová K. (1965) Zur Chronologie der altesten romischen Kaiserzeit in Böhmen. – Berliner Jahrbuch für Vor-und Frühgeschicgte 5, S. 103 – 174.

Noll R. (1952) Romerzeitliche Fibelinschriften. – Germania 30, 3/4, S. 395 – 399.

Oldenstein J. (1976) Zur Ausrüstung romischer Auxiliareinheiten. Studien zu Beschlägen und Zierat an der Ausrüstung der römischen Auxiliareinheiten des obergermanisch-raetischen Limesgebietes aus dem zweiten und dritten Jahrhundert n. Chr. – Bericht der Romisch-Germanischen Kommission 57, S. 49 – 284.

von Patek E. (1942) Verbreitung und Herkunft der Fibeltypen in Pannonien. Dissertationes Pannonicae II, 19, Budapest.

Pescheck Ch. (1953) Zur Sudausbreitung der Fibel mit umgeschlagenem Fuss. – Prahistorische Zeitschrift 34/35, S. 255 – 266.

Peškar I. (1972) Fibeln aus romischen Kaiserzeit in Mahren. Praga.

von Petrikovits H. (1974) Militärische Fabricae der Römer. – In: Actes du IXe Congrès International d'Etudes sur les frontières romaines. Bucureşti, S. 399 – 407.

Petkovic S. (1998) Meaning and Provenance of Horses'Protomes Decoration on the Roman Antler Combs. – Starinar XLIX, s. 215 – 228.

Petrovic J. (1942) Ilirsko-rimsko blago iz Šapca. – Glasnik hrvatskih zemaljskih muzeja LIII, 7, Lubljana.

Petru S. (1972) Emonske nekropole. Katalogi in Monografije VII, Lubljana.

Petru S., Petru P. (1978) Neviodunum (Drnovo pri Krškem). Katalogi in Monografije XVII, Lubljana.

Philipp H. (1981) Bronzeschmuck aus Olympia. Olympische Forschungen XIII, Berlin.

Plešnicar-Gec L. (1972) Severno Emonsko grobisce. Katalogi in Monografije VIII, Lubljana.

Popescu D. (1938) Fibules en bronze des collections du Musée National des Antiquités. – Dacia 5/6, p. 239 – 246.

Popescu D. (1945) Fibeln aus dem Nationalmuseum für Altertumer in Bucuresti. – Dacia 9/10, S. 485 – 505.

Popilian G. (1976) Un quartier artisanal r Romuli. – Dacia 20, p. 221 – 250.

Preda C. (1986) Geto-dacii din bazinul Oltului Inferior. Dava de la Sprincenata. Bucureşti.

Preidel H. (1928) Die absolute Chronologie der germanischen Fibeln der frühromischen Kaiserzeit. Mannus 20, Berlin, S. 79 – 117.

Preidel H. (1930) Die germanischen Kulturen in Bohmen und ihre Träger I. Die Kulturen II. Berlin.

Protase D. (1976) Un cimitir dacic din epoca romană la Soporu de Cimpie. Contribuţie la problema continuităţii in Dacia. Bucureşti.

Protase D., Cociş S., Gaiu C. (1993) Fibule din castrul roman şi aşezarea civilă de la Ilişua (jud. Bistriţa-Nasăud). – Revista Bistriţei VII, p. 51 – 61.

Pröttel Ph. (1988) Zur Chronologie der Zwiebelknopffibeln. – Jahrbuch des römisch-germanischen Zentralmuzeums Mainz 35, Teil 1, S. 347 – 372.

Raddatz K. (1957) Der Thorsberger Moorfund. Gürtelteile und Körperschmuk. Offa Bücher, 13, Neumünster.

Radimsky W. (1895) Die Nekropole von Jezerine in Pritoka bei Bihac. – Wissenschaftliche Mitteillungen aus Bosnien und Herzegovina III, S. 39 – 218.

Rieckhoff S. (1975) Münzen und Fibeln aus dem Vicus des Kastells Hufingen (Schwarzwald-Baar Kreis). – Saalburg Jahrbuch XXXII, S. 3 – 104.

Rieckhoff-Pauli S. (1977) Die Fibeln aus dem römischen Vicus von Sulz am Neckar. – Saalburg Jahrbuch XXXIV, S. 5 – 28.

Riegl A. (1927) Spätrömische Kunstindustrie. Wien.

Riha E. (1979) Die romischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst. Forschungen in Augst 3.

Ritterling E. (1912) Das fruhromische Lager bei Hofheim im Taunus. – Annales des Nassauischen Vereins fur Altertumskunde 40.

Robinson D. M. (1941) Excavations at Olyntus. X. Metal and Minor Miscellaneous Finds. Baltimore.

Rostovtzeff M. (1931) Skythien und der Bosporus. London.

Sanie S. (1973) Importuri elenistice şi romane in citeva şi aşezari din Moldova. – Studii şi cercetări de historie veche 24, 3, p. 407 – 434.

Schleiermacher M. (1993) Die römische Fibeln von Kempten-Cambodunum. Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte, Reihe A 63, S. 13 – 43.

von Schnurbein S. (1977) Das römische Gräberfeld von Regensburg. Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte, Reihe A 61.

Schulz W. (1926) Zur Entstelung der Augenfibel. – Germania X, S. 110 – 112.

Schulze-Dorrlamm M. (1986) Romanisch oder Germanisch? Untersuchungen zu den Armbrust-und Bügelknopffibeln des 5. und 6. Jahrhunderts n. Chr. aus den Gebieten westlich der Rhein und südlich der Donau. – Jahrbuch des römisch-germanischen Zentralmuzeums Mainz 33. 2, S. 593 – 720.

Sellye I. (1939) Les bronzes émaillés de la Pannonien romaine. Dissertationes Pannonicae II. 8. Budapest.

Simoni K. (1989) Funde aus der Volkerwanderungszeit in den Sammlingen des archaologischen Museums in Zagreb. – Vjesnik Arheoloskog Muzeja u Zagrebu XXII, S.107 – 134.

Simpson G., Hawkes C. F. C., Hull M. R. (1979) Some British and Iberian Peninsular Brooches and Other Early Types in the Rhineland and the "Decumates Agri". – Antiquity Journal LIX – 2, p. 319 – 342.

Spitaels P. (1970) La villa d'Anthée, centre d'émaillerie légendaire. – Helinium 10, p. 209 – 214.

Šribar V. (1968) K absolutni kronologije najdb iz zahodne Emone. – Arheoloski Vesnik 19, s. 445.

Sultov B. (1976) Centres antique de poteries en Mesie Inférieure. Sofia.

Sultov B. (1983) Ceramic production on the territory of Nicopolis ad Istrum. Terra Antiqua Balcanica I. Sofia.

Szydlowski J. (1979) Die eingliedrigen Fibeln mit umgeschlagenem Fuss in Ostereich im Rahmen ihres Vorkommens in Mitteleuropa. – Archeologia Austriaca 63, S. 21 – 29.

Tackenberg K. (1928/29) Germanische Funde in Bulgarien. – ИБАИ V, S. 263 – 272.

Teodor D. (1988) Consideratii privind fibulele romano-bizantine din secolele V – VII e. n. in spatiul Carpato-Dunareano-Pontic. – Arheologia Moldovei XII, p. 197 – 223.

Thomas S. (1963) Zur Verbreitung und Zeitstellung der fünfscheibigen Emailfibeln. – Germania 41, S. 344 – 350.

Thomas S. (1966) Die provinzialrömischen Scheibenfibeln der römischen Kaiserzeit im frein Germanien. – Berliner Jahrbuch für Vor-und Fruhgeschichte 6, S. 119 – 178.

Tischler O. (1878) Ostpreussische Graberfelder III. – Schriften der physikalisch-okonomischen Geselschaft zu Konigsberg 19.

Tischler O. (1881) Uber Formen der Gewandnadel. Beitrage zur Anthropologie und Urgeschichte 4. Bayerns.

Tischler O. (1885) Die Gewandnadeln. In: A. B. Meyer. Gurina im Obergailthal. Drezden.

Topal J. (1981) The Southern Cemetery of Matrica (Szazhalombatta Dunafured). Budapest.

Uenze S. (1974) Gegossene Fibeln mit Scheinumwicklung des Bugels in den ostlichen Balkanprovinzen. – In: Studien zur Vor-und Frühgeschichtlichen Archäologie. Festschrift fur J. Werner zum 65 Geburtstag II, S. 483 – 494.

Uenze S. (1992) Die spatantiken Befestigungen von Sadovec (Bulgarien). Münchner Beitrage zur Vor-und Frühgeschichte 43. München.

Ulbert G. (1959) Die romischen Donau-Kastelle Aislingen und Burghofe. Limesforschungen. Studien zur Organisation der römischen Reichsgrenze au Rhein und Donau I. Berlin.

Ulbert G. (1969) Das fruhrömische Kastell Rheingonheim. Limesforschungen. Studien zur Organisation der romischen Reichsgrenze au Rhein und Donau IX. Berlin.

Velkov I. (1938) Ein Silberschatz des 3 Jh. aus Čaušev o, Nordbulgarien. – Germania 22, S. 106 – 107.

Velkov I. (1942) Volkerwanderungszeitliche Grabfunde aus Bulgarien. – Germania 26, S. 48 – 50.

Vikic B., Gorenc M. (1958) Arheoloska istraživanja antiknog kupalista u Varaždinskim Toplicama od 1953-1955 godine. – Vjesnik Arheoloskog Muzeja u Sarajevu, treca seria I. Zagreb.

Vinski Z. (1967) Kasnoanticki starosjedioci u salonitanskog regiji prema arheoloskog ostavstini predslavenskog supstrata. – Vjesnik za arheologiju i historiju Dalmatinsku 69, s. 5 – 86.

Vodoz V. (1983) Les fibules du sanctuaire indigène de Martigny. – Archéologie Suisse 6, p. 78 – 81.

Voigt Th. (1940) Die Germanen des 1. und 2. Jahrhunderts im Mittelelbgebiet. Jahresschrift fur mitteldeutsche Vorgeschichte 32.

Voigt Th. (1969) Eine ostalpine Blechbügelfibel des 1.Jahrhunderts u. z. von Möringen, Kr. Stendal. – Ausgrabungen und Funde 14, S. 33 – 37.

Vulpe R. (1924) Les fouilles de Tinosul, dep. De Prahova – station gète. – Dacia 1, p. 166 – 223.

Werner J. (1955) Die Nauheimer Fibel. – Jahrbuch des römisch-germanischen Zentralmuzeums Mainz 2, S. 170 – 195.

Werner J. (1961) Bemerkungen zu norischen Trachtzubehör und zu Fernhandelbeziehungen der spatlatenezeit im Salzburger Land. – Mitteilungen der Geschichte für Salzburger Landeskunde 101, S. 143 – 160.

Werner J. (1977) Spätlatene-Schwerter norischer Herkuft. – In: Ausklang der Latene-Zivilisation und Anfäge der germanischen Besiedlung im mittleren Donaugebiet. Bratislava, S. 367 – 401.

Werner J. (1989) Zu den römischen Mantelfibeln zweier Kriegergräber von Leuna. – Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte 72, S. 121 – 134.

Winter H. (1981/82) Römische Hakenkreuzfibeln von österreichischen Fundstellen aus Privatbesitz. – Romisches Osterreich 9/10, S. 231 – 251.

Winter H. (1985/86) Römische Vogelfibeln von österreichischen Fundstellen aus Privatbesitz. – Römisches Österreich 13/14, S. 323 – 369.

Woźniak Z. (1974) Wschodne pogranicze kultury latenskiej. Wroclaw.

Zirra V. (1979) À propos de la présence des éléments laténiens sur la rive occidentale de la Mer Noire. – In: Les mouvements celtiques du Ve au I^e s. av. n. e. Paris, p. 189 – 191.

ТАБЛИЦИ

ТАБЛИЦА I.

Тип I.

1. *Пазарджик*, селищна могила "Юнаците". Еднодедна бронзова фибула с гладък, плосък лък с правоъгълно сечение. Крачето – отделено от лъка с малък пръстен. Иглодържателят – четириъгълен с кръгла дупка. Пружината – с 4 навивки с долна тетива. Дълж. 6,4 см. ИМ-Пазарджик.

Тип 1а.

2. *Лом*, от коритото на р. Дунав. Еднодедна леко деформирана бронзова фибула от кръгла тел със силно извит лък с врязан елховиден орнамент. Иглодържателят – малък, с кръгъл отвор в средата. Пружината – с 4 навивки и с долна тетива. Дълж. 3,5 см. ГИМ-Лом.

Тип 2.

3. *Неговановци*, Видинско. Еднодедна бронзова фибула с дъговидно извит лък, леко стеснен към крачето. Иглодържателят – отливан с четириъгълен отвор. Пружината – с 20 навивки и тетива, обвита около лъка. Дълж. 7,5 см. НАМ-София.

Тип 3.

4. *Болярово*, Хасковско, гроб в м. Дрънака или Ямача. Еднодедна бронзова фибула с дъговидно извит лък с кръгло сечение. Крачето не е отделено от лъка и завършва с кръгло топче. Пружината – с 11 навивки и горна тетива, завита около лъка. Иглодържателят – малък, четириъгълен. Дълж. 8,5 м. ИМ-Хасково.

5. *Павликени*, керамични работилници. Еднодедна желязна фибула с дъговидно извит лък с ромбовидно сечение. Крачето завършва със сравнително голямо биконично топче. Иглодържателят – масивен, четириъгълен. Пружината – дълга, частично запазена, с тетива, завита около лъка. Дълж. 10,0 см. ИМ-Велико Търново.

6. *Местонамиране неизвестно*. Еднодедна желязна фибула с дъговидно извит плосък лък, с ромбовидно разширение в средата. Иглодържателят – масивен, четириъгълен. Пружината – частично запазена, завита около лъка. Дълж. 8,9 см. ИМ-Велико Търново.

7. *Павликени*, керамични работилници. Еднодедна бронзова фибула с дъговидно извит лък, стеснен към крачето, което завършва с квадратно топче. Лъкът – украсен с врязан орнамент "птиче око", две успоредни пунктирани линии и мрежест орнамент. Иглодържателят – голям, четириъгълен. Пружината – с 6 навивки и долна тетива. Дълж. 9,4 см. ИМ-Велико Търново

Табл. I.

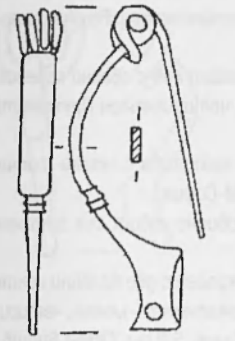
1

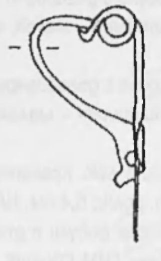
2

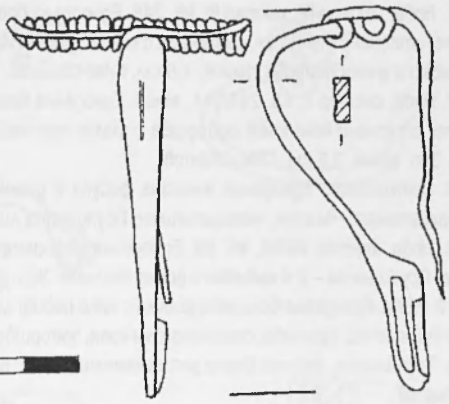
3

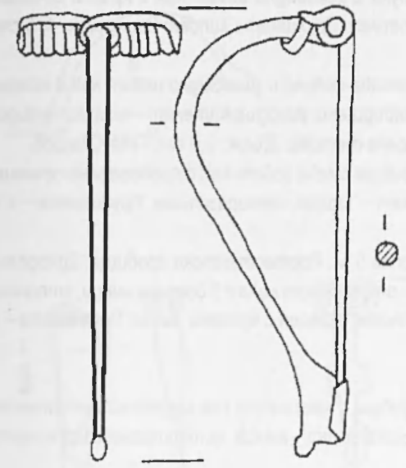
4

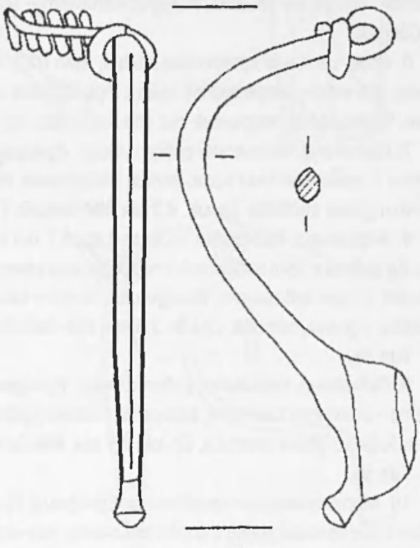
5

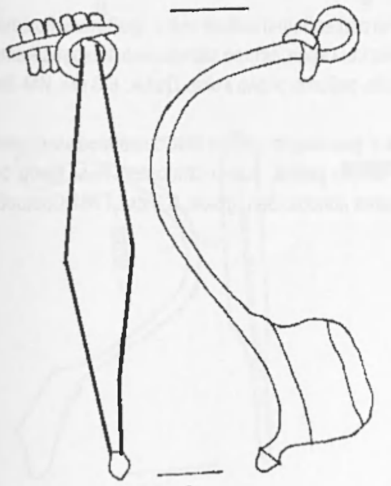
6

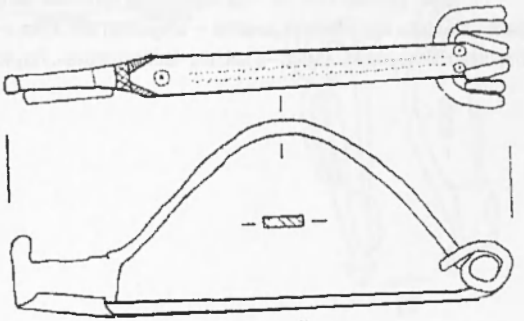
7

ТАБЛИЦА II.

Тип 4а.

1. *Нове*, сектор IV, хектар III, кв. 248. Едноделна бронзова фибула с дъговидно извит лък с овално сечение. Крачето, стеснено към края, завършва с малко топче. Иглодържателят – малък, четириъгълен. Пружината – с 6 навивки и долна тетива. Дълж. 4,6 см. ГИМ-Свищов.

2. *Нове*, сектор X, кв. 291/311, яма I. Едноделна бронзова фибула с дъговидно извит лък с овално сечение. Крачето, стеснено към края, завършва с малко топче. Иглодържателят – малък, четириъгълен Пружината липсва. Зап. дълж. 3,5 см. ГИМ-Свищов.

3. *Севтополис*. Едноделна желязна фибула с дъговидно извит лък. Крачето завършва с малко топче. Иглодържателят – малък, четириъгълен. Пружината липсва. Зап. дълж. 6,4 см. НАМ-София.

4. *Нове*, хектар XXXIX, кв. 89. Едноделна деформирана бронзова фибула с дъговидно извит лък с кръгло сечение. Пружината – с 4 навивки и долна тетива. Зап. дълж. 4,3 см. ГИМ-Свищов.

12. *Нове*. Едноделна бронзова фибула с леко извит лък с правоъгълно сечение, украсен с две врязани ленти с напречни насечки. Крачето, стеснено към края, завършва с биконично топче. Иглодържателят – малък, четириъгълен. Пружината, завита върху допълнителна ос, е с 6 навивки и долна тетива. Дълж. 5,2 см. ГИМ-Свищов.

Тип 4б.

5. *Нове*, хектар XXVI, помещение А. Едноделна бронзова фибула с дъговидно извит лък с кръгло сечение. Крачето – остро завършено. Иглодържателят – малък, четириъгълен. Пружината липсва. Зап. дълж. 4, 5 см. ГИМ-Свищов.

6. *Нове*, източна крепостна стена, кула № 1. Еднодела бронзова фибула с дъговидно извит лък с кръгло сечение. Крачето – отделено от лъка с три врязани линии, остро завършено. Иглодържателят – малък, четириъгълен. Пружината, подсилена със специална ос, е с 8 навивки и долна тетива. Дълж. 3,6 см. ГИМ-Свищов.

7. *Павликени*, керамични работилници. Еднодела бронзова фибула с леко извит лък с правоъгълно сечение. Крачето – стеснено към края, остро завършено. Иглодържателят – малък, четириъгълен. Пружината – с 4 навивки и долна тетива. Дълж. 4,2 см. ИМ-Велико Търново.

8. *Меричлери*, Хасковско, могила I, гроб 7 от могилен некропол в м. Протестантски гробища. Еднодела бронзова фибула с леко извит лък с правоъгълно сечение. Крачето – отделено от лъка с 5 врязани линии, стеснено към края, остро завършено. Иглодържателят – малък, четириъгълен, украсен с врязани линии. Пружината – с 4 навивки и долна тетива. Дълж. 3,5 см. ИМ-Хасково.

Тип 5а.

9. *Павликени*, керамични работилници. Еднодела бронзова фибула с леко извит лък с правоъгълно сечение. Крачето – стеснено към края, завършва с малко удебеление. Иглодържателят – малък, четириъгълен. Пружината – с 7 навивки и долна тетива. Дълж. 3,7 см. ИМ-Велико Търново.

Тип 5б.

10. *Местонамиране неизвестно*. Еднодела бронзова фибула с дъговидно извит лък с правоъгълно сечение, украсен с две врязани линии и малки кръгчета. Крачето – стеснено към края, остро завършено. Иглодържателят – малък, четириъгълен. Пружината – с 5 навивки и долна тетива, завита около лъка. Дълж. 6,3 см. ИМ-Велико Търново.

11. *Нове*, хектар XXVI, кв. 152. Еднодела бронзова фибула с дъговидно извит лък с правоъгълно сечение, украсен с малки кръгчета. Крачето – отделено от лъка с 4 малки ребра, силно стеснено към края, остро завършено. Иглодържателят –s малък, четириъгълен. Пружината липсва. Зап. дълж. 6,3 см. ГИМ-Свищов.

Табл. II.

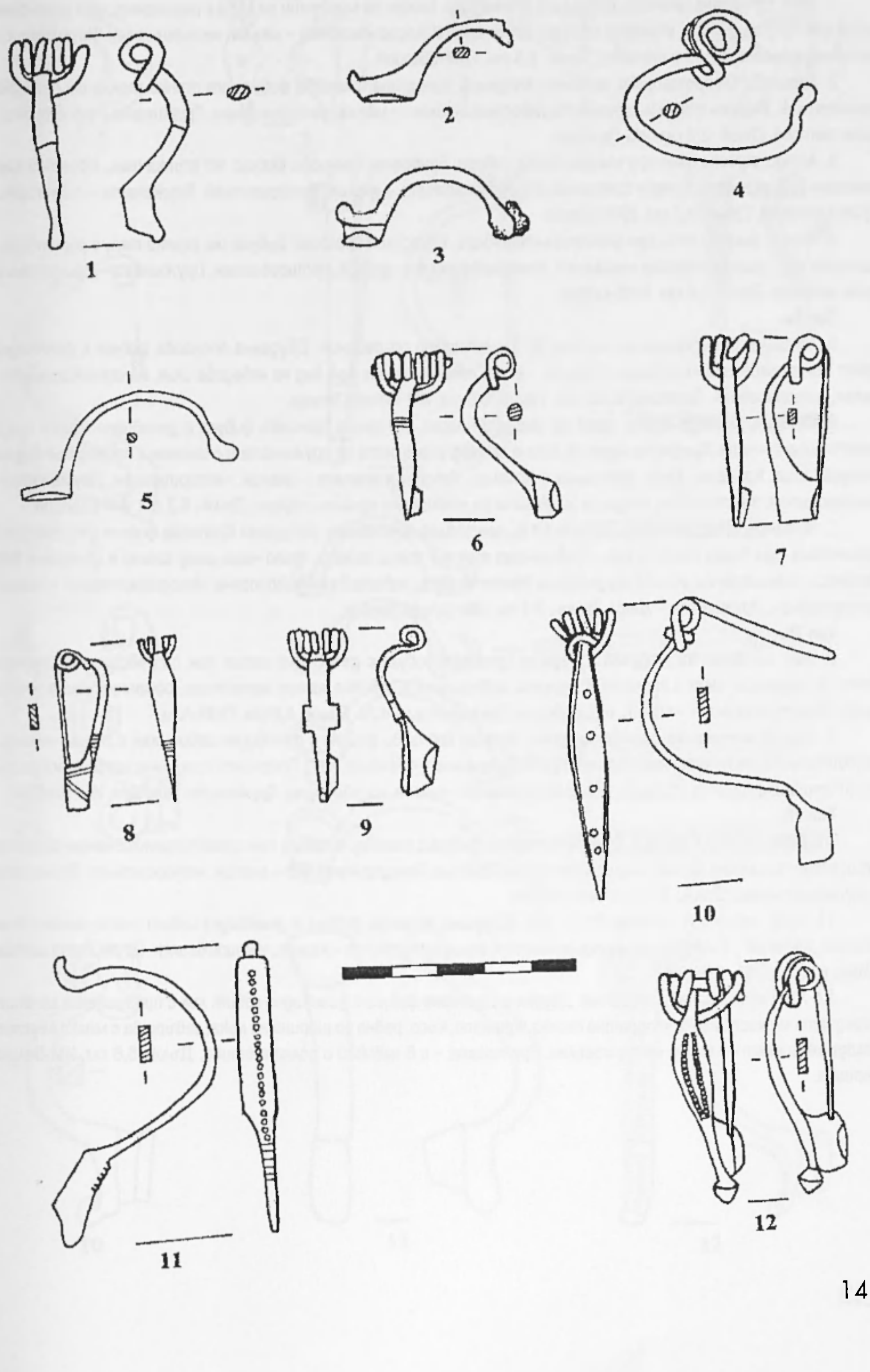
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12

ТАБЛИЦА III.

Тип 6.

1. *Нове*. Еднодelна бронзова фибула от тънка тел, която на мястото на лъка е разширена чрез изчукване и образува куха полусфера, украсена с врязан орнамент. Иглодържателят – малък, четириъгълен. Пружината – частично запазена, с долна тетива. Дълж. 3,5 см. ГИМ-Свищов.

2. *Кирилово*, Старозагорско, античен кладенец. Еднодelна бронзова фибула от тънка тел, с ромбовидно разширен лък, украсен с врязан орнамент. Иглодържателят – малък, четириъгълен. Пружината – с 5 навивки и долна тетива. Дълж. 2,8 см. АМ-Пловдив.

3. *Айтос*, римски бани при минералните извори. Еднодelна бронзова фибула от тънка тел, с ромбовидно разширен лък, украсен с врязан орнамент. Иглодържателят – малък, четириъгълен. Пружината – с 5 навивки и долна тетива. Дълж. 1,7 см. НАМ-София.

4. *Айтос*, римски бани при минералните извори. Еднодelна бронзова фибула от тънка тел, с ромбовидно разширен лък, украсен с врязан орнамент. Иглодържателят – малък, четириъгълен. Пружината – с 5 навивки и долна тетива. Дълж. 1,6 см. НАМ-София.

Тип 7а.

5. *Чаталка*, Старозагорско, могила № 7, централно погребение. Двуделна бронзова фибула с дъговидно извит лък с правоъгълно сечение. Крачето – късо, извито нагоре във вид на лебедова шия. Иглодържателят – малък, четириъгълен. Пружината липсва. Дълж. 5,6 см. ИМ-Стара Загора.

6. *Пловдив*, Джендемтепе, храм на Диана и Аполон. Двуделна бронзова фибула с дъговидно извит лък с правоъгълно сечение. Предната част на лъка е завита около оста на пружината и е изнесена напред във вид на лебедова шия. Крачето, късо, завършва с колелце. Иглодържателят – малък, четириъгълен. Пружината – несиметрична, завита около отделна ос. Иглата се намира от едната страна. Дълж. 6,2 см. АМ-Пловдив.

7. *Чаталка*, Старозагорско, могила № 6, централно погребение. Двуделна бронзова фибула със сребърна преплетена тел върху плоския лък. Сребърната тел е 7 пъти завита около него, след което е сплетена във верижка и преминава по цялата му дължина. Крачето, късо, завършва с малко топче. Иглодържателят – малък, четириъгълен. Пружината – липса. Дълж. 3,4 см. ИМ-Стара Загора.

Тип 7б.

8. *Лом,* от брега на р. Дунав. Двуделна бронзова фибула с дъговидно извит лък с правоъгълно сечение. Лъкът в предната част и крачето в задната завършват с извити нагоре израстъци, оформени като птичи глави. Иглодържателят – малък, тръбовиден. Пружината липсва. Дълж. 5,0 см. ГИМ-Лом.

9. *Перник*, селище от римската епоха. Четири бронзови фибули с дъговидно извит лък с триъгълно или правоъгълно сечение, украсени с врязани успоредни линии и с "птиче око". Предният и задният край на фибулите са завити във формата на рогче. Иглодържателите – малки, тръбовидни. Пружините липсват. ИМ-Перник.

Тип 7в.

10. *Нове*, сектор X, кв. 168. Двуделна желязна фибула с дъговидно извит лък с правоъгълно сечение. Крачето, късо, равно по ширина на лъка, завършва с малко колелце. Иглодържателят – малък, четириъгълен. Пружината – силно корозирала. Дълж. 5,8 см. ГИМ-Свищов.

11. *Нове*, сектор IV, хектар III, кв. 250. Двуделна желязна фибула с дъговидно извит лък с правоъгълно сечение. Крачето – късо, равно по ширина на лъка. Иглодържателят – малък, четириъгълен. Пружината липсва. Дълж. 6,1 см. ГИМ- Свищов.

12. *Местонамиране неизвестно*. Двуделна сребърна фибула с дъговидно извит лък с правоъгълно сечение, в средната му част малка квадратна плочка. Крачето, късо, равно по ширина на лъка, завършва с малко колелце. Иглодържателят – малък, четириъгълен. Пружината – с 6 навивки и долна тетива. Дълж. 5,8 см. ИМ-Велико Търново.

Табл. III.

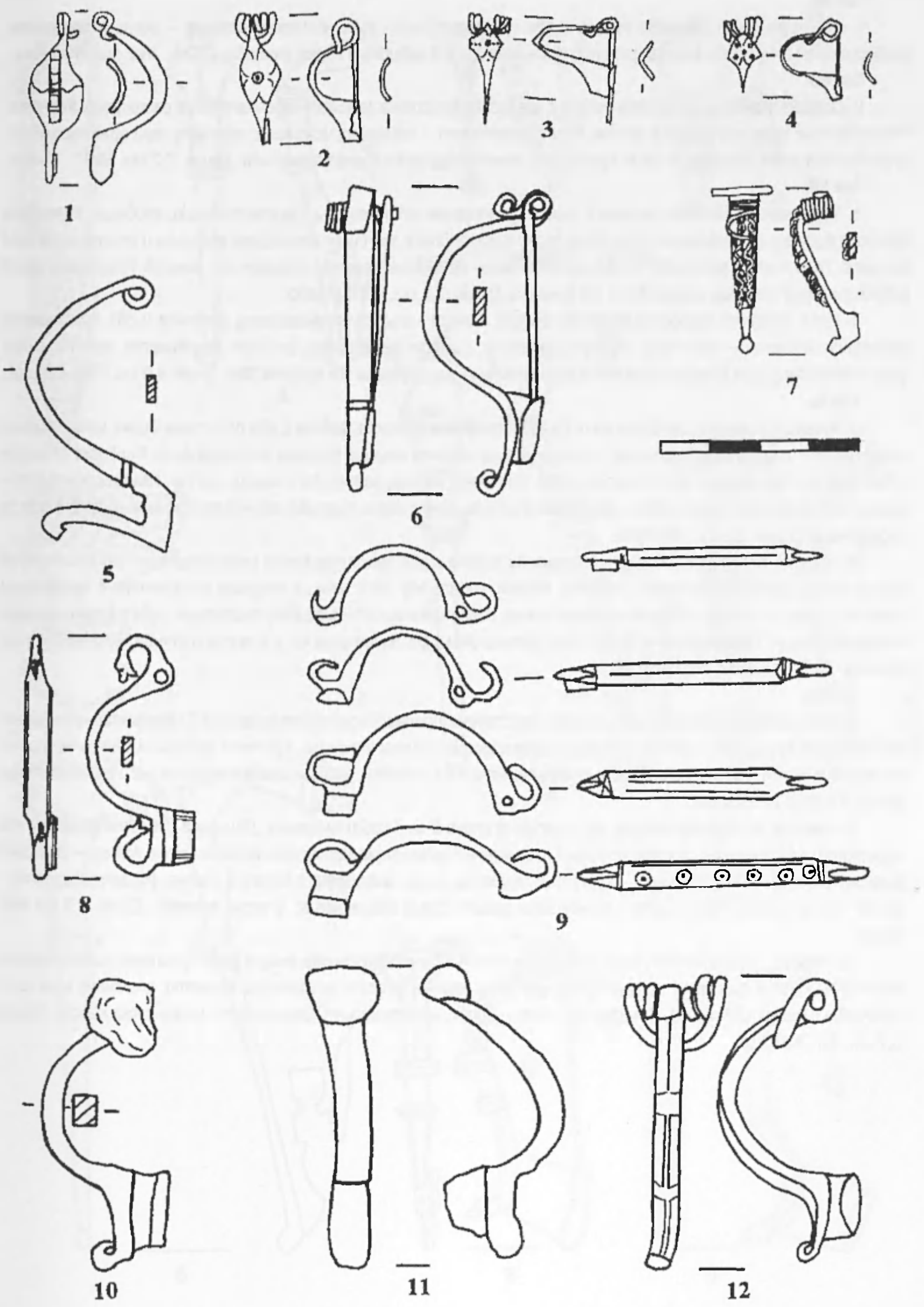
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12

ТАБЛИЦА IV.

Тип 8а.

1. *Лом.* Еднодελна бронзова фибула с два пръстена върху лъка. Иглодържателят – голям, триъгълен, перфориран с множество кръгли дупчици. Пружината – с 6 навивки и горна тетива. Дълж. 16,2 см. ГИМ-Лом.

Тип 8б.

2. *Сердика.* Еднодελна бронзова фибула с два малки пръстена на лъка. Главичката му е разширена. Крачето, стеснено към края, завършва с топче. Иглодържателят – голям, триъгълен с изрязани три правоъгълници. Пружината липсва. Запазена е само кукичката, която поддържа горната тетива. Дълж. 7,2 см. МИС – София.

Тип 8в.

3. *Меричлери*, Хасковско, могила I, гроб 3 от могилен некропол в м. Протестантски гробища. Еднодελна бронзова фибула с два биконични пръстена върху лъка, който е със силно разширена главичка и се стеснява към крачето. То е тънко и завършва с профилирано топче. Иглодържателят – триъгълен, рамков. Пружината – с 8 навивки и горна тетива, поддържана от кукичка. Дълж. 3,6 см. ИМ-Хасково.

4. *Нове.* Част от еднодελна бронзова фибула. Лъкът – със силно разширена главичка и два профилирани пръстена. Крачето – отчупено. Иглодържателят – частично запазен, рамков. Пружината, завита около допълнителна ос, е с 4 запазени навивки и горна тетива, поддържана от кукичка. Зап. дълж. 4,0 см. ГИМ-Свищов.

Тип 8г.

5. *Белене*, Плевенско, от брега на р. Дунав. Еднодελна бронзова фибула с два пръстена върху лъка, който е силно извит и с правоъгълно сечение. В предната му част се намира подпора за пружината. Първият пръстен е във вид на стилизирана животинска глава. Крачето, тънко, завършва с малко топче. Иглодържателят – голям, четириъгълен с два отвора. Пружината липсва, но е с горна тетива, от която е запазена кукичката за поддържане. Дълж. 9,5 см. ИМ-Русе.

6. *Брезово*, Пловдивско. Еднодελна бронзова фибула с два пръстена върху лъка, предният от които е във вид на стилизирана животинска главичка. Лъкът, извит под прав ъгъл, е отделен от крачето с профилиран пръстен. Крачето, тънко, завършва с малко топче. Иглодържателят – масивен, триъгълен с два ажурно изрязани четириъгълници. Пружината – с 9 навивки, завити около допълнителна ос, и с горна тетива, поддържана от кукичка. Дълж. 10,4 см. АМ-Пловдив.

Тип 8д.

7. *Нове.* Двуделна бронзова фибула с два пръстена и трапецовидно сечение на лъка. Главичката – разширена за подпора на пружината. Лъкът – украсен с две надлъжни линии тремоло. Крачето завършва с конично топче. Иглодържателят – висок, четириъгълен. Пружината – с 7 навивки, завити около специална ос, и горна тетива. Дълж. 7,2 см. ГИМ-Свищов.

8. *Рогозен*, Врачанско, селище от римската епоха в м. Турски кладенец. Двуделна бронзова фибула с два пръстена и шестоъгълно сечение на лъка. Главичката – разширена за подпора на пружината. Лъкът – украсен с врязани коси чертички. Крачето, украсено с тремоло линии, завършва с конично топче. Иглодържателят – висок, четириъгълен. Пружината – с 6 навивки, завити около специална ос, и горна тетива. Дълж. 6,0 см. ИМ-Враца.

9. *Пловдив*, Джендемтепе, храм на Диана и Аполон. Двуделна бронзова фибула с два пръстена и шестоъгълно сечение на лъка. В предната му част две издължени рамена за оста на шарнира. Крачето, стеснено към края, завършва с биконично топче. Иглодържателят – висок, четириъгълен. Шарнирният механизъм липсва. Дълж. 5,7 см. АМ-Пловдив.

Табл. IV.

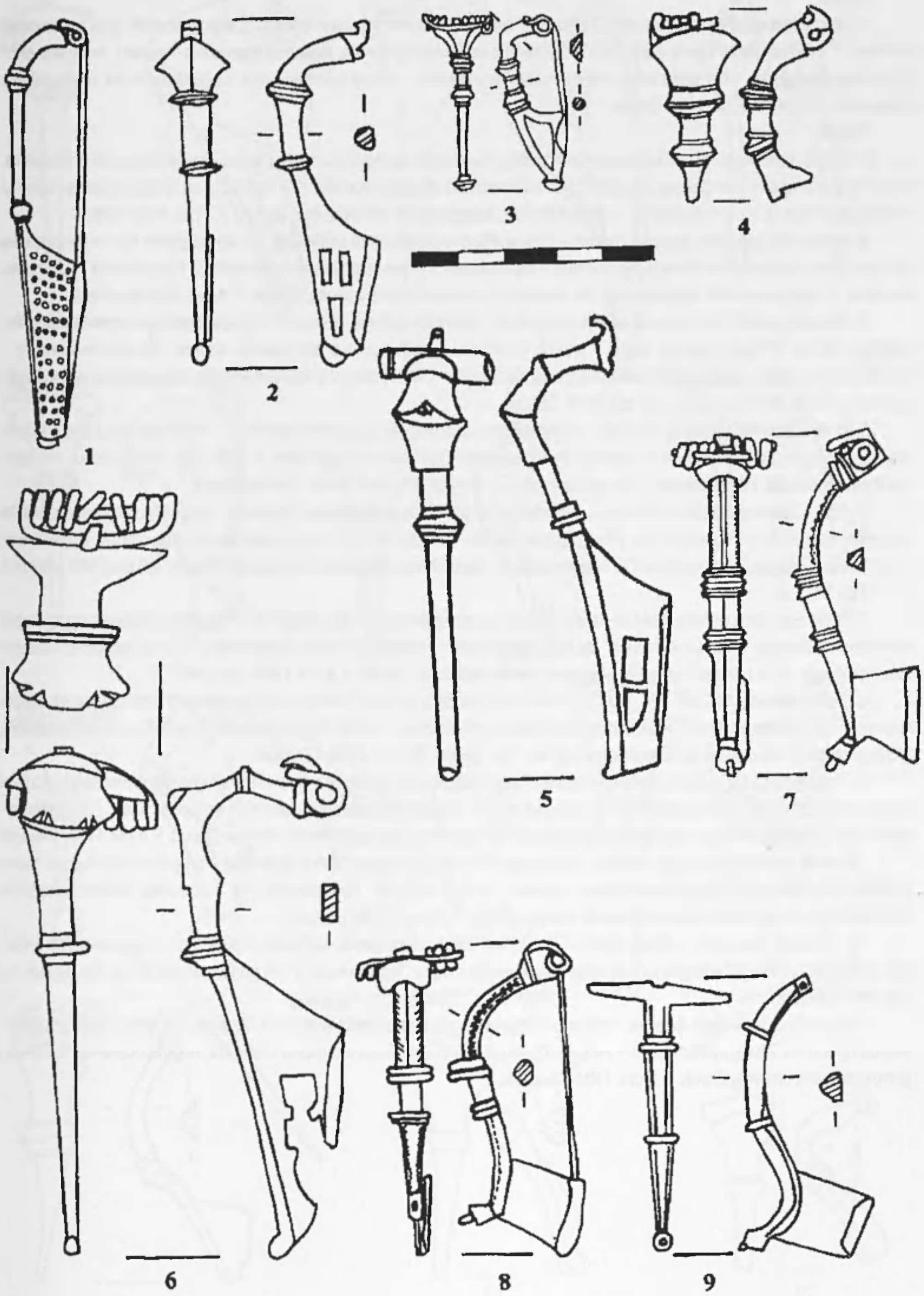

ТАБЛИЦА V.

Тип 9а.

1. *Местонамиране неизвестно.* Бронзова фибула. Лъкът – силно извит с тромпетовидно разширена главичка. Тънкото дълго краче е отделено от лъка с масивен пръстен. Иглодържателят – голям, триъгълен, с два изрязани отвора – четириъгълен и триъгълен. Пружината – частично запазена, с горна тетива, поддържана от кукичка. Дълж. 6,6 см. НАМ-София.

Тип 9б.

2. *Айтос*, римски бани при минералните извори. Бронзова фибула. Лъкът – с фуниевидно разширена главичка. Тънкото дълго краче е отделено от лъка с малък пръстен. Иглодържателят – триъгълен, с един изрязан кръгъл отвор. Пружината – с 8 навивки и с горна тетива, поддържана от кукичка. Дълж. 7,7 см. НАМ-София.

3. *Монтана.* Бронзова фибула. Лъкът – с фуниевидно разширена главичка. Тънкото дълго краче е отделено от лъка с малък пръстен. Иглодържателят – триъгълен, с един изрязан кръгъл отвор. Пружината –частично запазена, с горна тетива, поддържана от кукичка и допълнителна плочка. Дълж. 5,4 см. ИМ-Монтана.

4. *Айтос*, римски бани при минералните извори. Бронзова фибула. Лъкът – с фуниевидно разширена главичка. Тънкото краче е отделено от лъка с малък пръстен и завършва с биконично топче. Иглодържателят – четириъгълен, с два изрязани кръгли отвора. Пружината – с 8 навивки и с горна тетива, поддържана от кукичка и допълнителна плочка. Дълж. 5,3 см. НАМ-София.

5. *Нове.* Бронзова фибула. Лъкът – с фуниевидно разширена главичка. Крачето, отделено от лъка с малък пръстен, завършва с биконично топче. Иглодържателят – четириъгълен, с два изрязани кръгли отвора. Пружината липсва. Поддържана е от допълнителна плочка. Дълж. 4,8 см. ГИМ-Свищов.

6. *Нове.* Бронзова фибула. Лъкът – с фуниевидно разширена главичка. Крачето, отделено от лъка с малък пръстен, завършва с кръгло топче. Иглодържателят – четириъгълен, с един изрязан кръгъл отвор. Пружината – частично запазена, с горна тетива, поддържана от кукичка и допълнителна плочка. Дълж. 4,6 см. ГИМ-Свищов.

Тип 9в.

7. *Нове.* Бронзова фибула. Лъкът – с фуниевидно разширена главичка. Крачето, отделено от лъка с профилиран пръстен, завършва с конично топче. Иглодържателят – четириъгълен. Пружината – с 10 навивки, завити около отделна ос, и с горна тетива, поддържана от кукичка. Дълж. 4,9 см. ГИМ-Свищов.

8. *Нове*, сектор XVII, кв. 188, яма 3. Част от бронзова фибула. Лъкът – с фуниевидно разширена главичка. Крачето – отделено от лъка с малък пръстен. Иглодържателят липсва. Пружината – с 7 навивки и горна тетива, поддържана от кукичка и допълнителна плочка. Зап. дълж. 3,5 см. ГИМ-Свищов.

9. *Нове.* Бронзова фибула. Лъкът – с фуниевидно разширена главичка. Крачето, отделено от лъка с масивен, профилиран пръстен, завършва с малко кръгло топче. Иглодържателят – голям, четириъгълен. Пружината – частично запазена, с горна тетива, поддържана от кукичка и допълнителна плочка. Дълж. 6,8 см. ГИМ-Свищов.

10. *Нове.* Бронзова фибула. Лъкът – с фуниевидно разширена главичка. Крачето – отделено от лъка с голям профилиран пръстен. Иглодържателят – малък, четириъгълен. Пружината – с 9 навивки и горна тетива, поддържана от кукичка и допълнителна плочка. Дълж. 5,6 см. ГИМ-Свищов.

11. *Димум.* Бронзова фибула. Лъкът – с фуниевидно разширена главичка. Крачето – отделено от лъка с малък пръстен. Иглодържателят липсва. Пружината също. Поддържана е от допълнителна плочка. Дълж. 5,0 см. ГИМ-Свищов.

12. *Димум.* Бронзова фибула. Лъкът – с фуниевидно разширена главичка. Крачето – отделено от лъка с малък пръстен. Иглодържателят – липсва. Пружината също. Била е с горна тетива, поддържана от кукичка и допълнителна плочка. Дълж. 3,8 см. ГИМ-Свищов.

Табл. V.

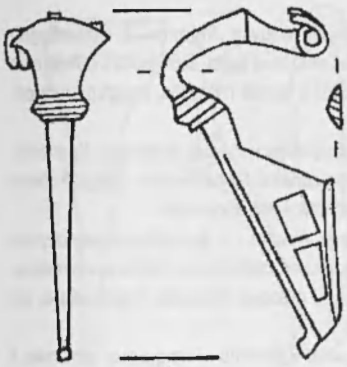
1

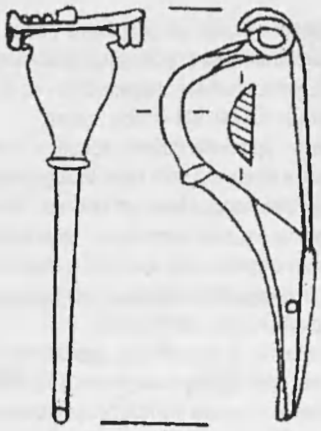
2

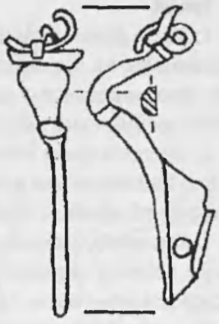
3

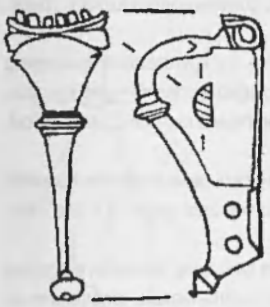
4

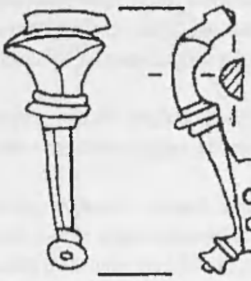
5

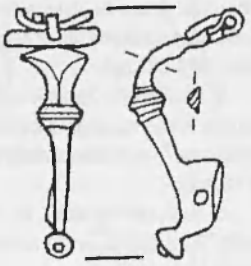
6

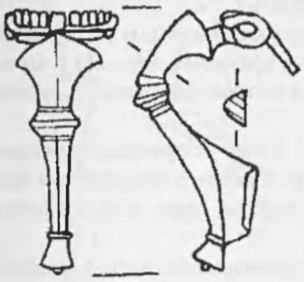
7

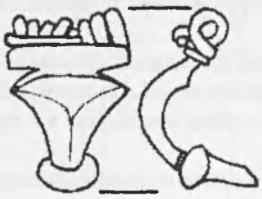
8

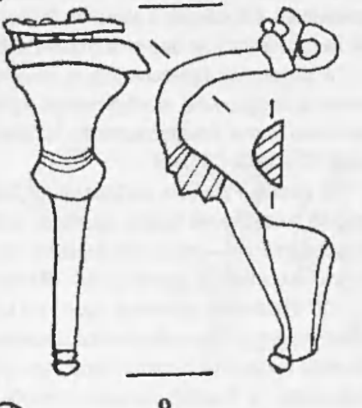
9

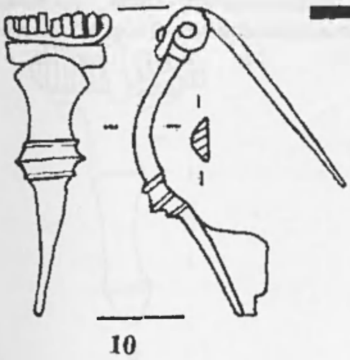
10

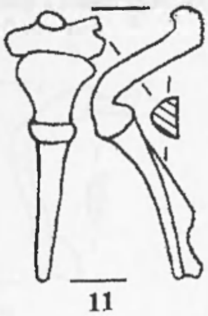
11

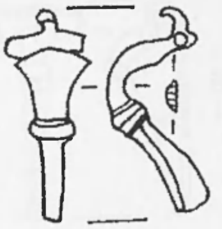
12

ТАБЛИЦА VI.

Тип 9в.

1. *Малка Верея*, Старозагорско, селище от римската епоха. Бронзова фибула. Лъкът – с фуниевидно разширена главичка. Крачето, отделено от лъка с профилиран пръстен и стеснено към края, завършва с биконично топче. Иглодържателят – голям, четириъгълен. Пружината – с 8 навивки и горна тетива, поддържана от кукичка и допълнителна плочка. Дълж. 6,8 см. ИМ-Стара Загора.

2. *Местонамиране неизвестно*. Бронзова фибула. Лъкът – с ромбовидно разширена главичка. Крачето, отделено от лъка с малък пръстен, е стеснено към края. Иглодържателят липсва. Пружината – завита около отделна ос, с 6 навивки и горна тетива, поддържана от кукичка. Дълж. 6,3 см. ГИМ-Казанлък.

3. *Калугерово*, Хасковско, селище от римската епоха. Бронзова фибула. Лъкът – с фуниевидно разширена главичка. Крачето, отделено от лъка с профилиран пръстен и стеснено към края, завършва с биконично топче. Иглодържателят – голям, четириъгълен. Пружината – частично запазена, с горна тетива, поддържана от кукичка и допълнителна плочка. Дълж. 7,2 см. ИМ-Хасково.

4. *Нове*. Бронзова фибула. Лъкът – с крушовидно разширена главичка. Крачето – отделено от лъка с профилиран пръстен, стеснено към края. Иглодържателят – сравнително малък, четириъгълен. Пружината липсва. Била е завита върху отделна ос и с горна тетива, поддържана от кукичка и допълнителна плочка. Дълж. 6,4 см. ГИМ-Свищов.

5. *Калугерово*, Хасковско, селище от римската епоха. Бронзова фибула. Лъкът – с крушовидно разширена главичка. Крачето, отделено от лъка с профилиран пръстен, е стеснено към края. Иглодържателят – деформиран. Пружината – частично запазена, с горна тетива, поддържана от кукичка и допълнителна плочка. Дълж. 7,2 см. ИМ-Хасково.

6. *Нове*, сектор XXXIX, кв. 69. Част от бронзова фибула. Лъкът – с ромбовидно разширена главичка. Крачето липсва. Пружината – с 11 навивки и горна тетива, поддържана от масивна кукичка. Зап. дълж. 3,0 см. ГИМ-Свищов.

7. *Червен*, Пловдивско, гроб. Бронзова фибула. Лъкът – с ромбовидно разширена главичка. Крачето, отделено от лъка с малък пръстен и стеснено към края, завършва с малко топче. Иглодържателят – малък, четириъгълен. Пружината – с 8 навивки и горна тетива, поддържана от кукичка и допълнителна плочка. Иглата се намира в края на пружината от дясната страна на фибулата. Дълж. 5,5 см. АМ-Пловдив.

8. *Филипопол*. Бронзова фибула, сплескана от долната страна. В предната част лъкът има две издължени рамена за поддържане на пружината. Крачето, отделено от лъка с просто удебеление, завършва с голямо полукръгло топче. Иглодържателят липсва. Пружината – с 16 навивки и горна тетива, поддържана от кукичка. Дълж. 5,2 см. АМ-Пловдив.

9. *Ряхово*, Русенско, от брега на р. Дунав при Апиария. Бронзова фибула. Лъкът – с фуниевидно разширена главичка и издължена шийка. Крачето, отделено от лъка със стъпаловиден пръстен, е стеснено към края. Иглодържателят – частично запазен. Пружината липсва. Била е с горна тетива, поддържана с кукичка и допълнителна плочка. Дълж. 3,6 см. ИМ-Русе.

10. *Меричлери*, Хасковско, гроб 1 от могила II от могилен некропол в м. Протестантски гробища. Сребърна фибула. Лъкът – с фуниевидно разширена главичка. Крачето – дълго, отделено от лъка с профилиран пръстен, завършва с полукръгло топче. Украсено е с релефен S-овиден орнамент. Иглодържателят – малък, триъгълен. Пружината – с 8 навивки и горна тетива, поддържана с кукичка и допълнителна плочка. Дълж. 4,0 см. ИМ-Хасково.

Табл. VI.

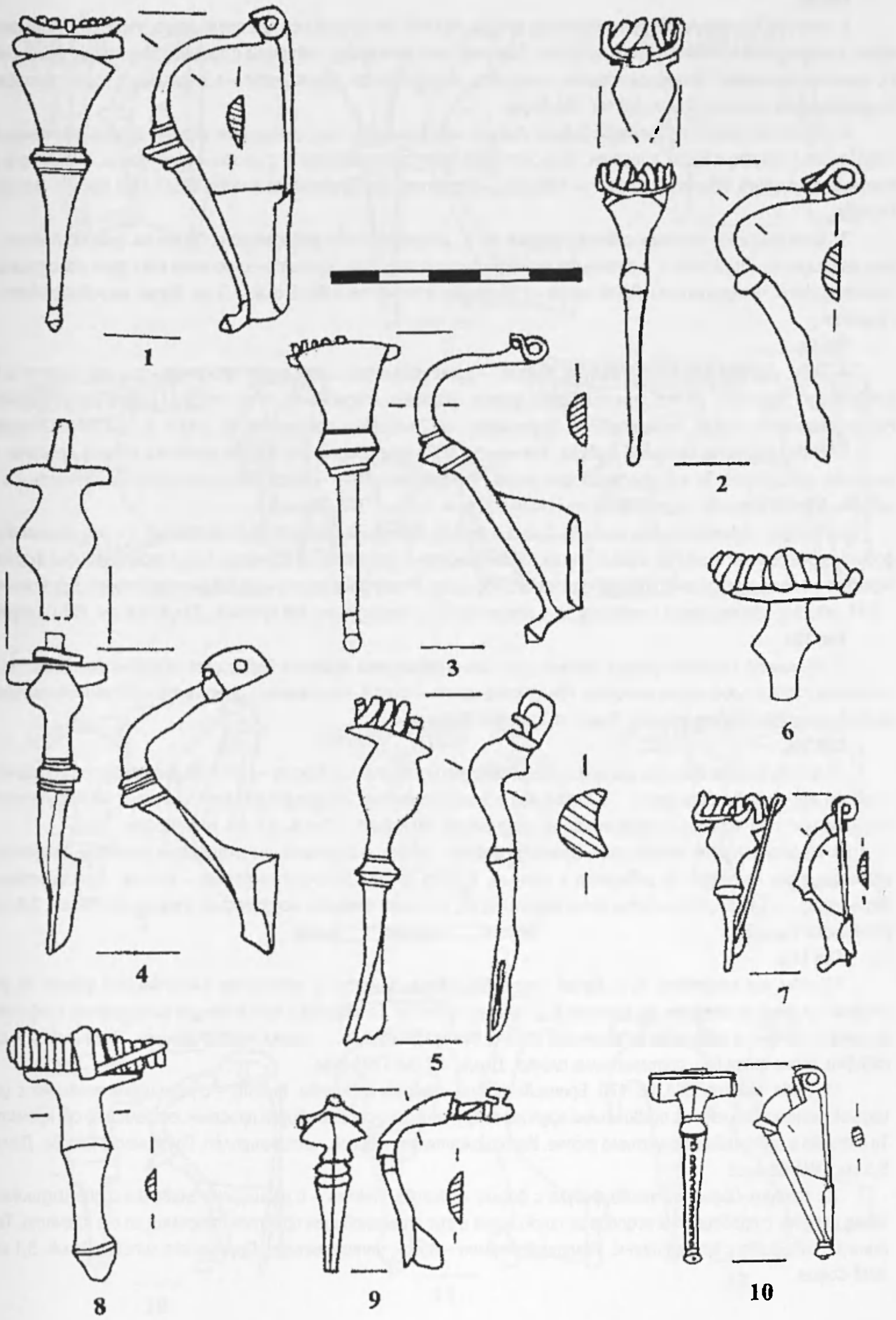
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10

ТАБЛИЦА VII.

Тип 9г.

1. *Брегово*, Видинско. Двуделна бронзова фибула. Лъкът, леко разширен при пружината, украсен с тремоло линии, е отделен от крачето с висок пръстен. То е стеснено към края и завършва с профилирано топче. Украсено е с тремоло орнамент. Иглодържателят – масивен, четириъгълен. Пружината – с 9 навивки и горна тетива, поддържана от кукичка. Дълж. 4,3 см. ИМ-Видин.

2. *Шуменско*. Двуделна бронзова фибула. Лъкът, леко разширен при пружината, украсен с тремоло линии, е отделен от крачето с висок пръстен. То е стеснено към края и завършва с профилирано топче. Украсено е с тремоло орнамент. Иглодържателят – масивен, четириъгълен. Пружината липсва. Дълж. 6,0 см. ИМ-Велико Търново.

3. *Трансмариска*, източен сектор, сондаж № 1. Двуделна слабо деформирана бронзова фибула. Лъкът – леко разширен при пружината, отделен от крачето с широк пръстен. Крачето – стеснено към края. Иглодържателят – малък, четириъгълен. Пружината – с 9 навивки и горна тетива. Дълж. 4,3 см. Музей на рибарството-Тутракан.

Тип 9д.

4. *Нове*. Двуделна бронзова фибула. Лъкът – силно геометризиран с два пръстена, при пружината и в началото на крачето. То е с трапецовидна форма, украсено, подобно на пръстените, с врязан орнамент. Иглодържателят – висок, четириъгълен. Пружината – с 17 навивки и горна тетива. Дълж. 3,7 см. ГИМ-Свищов.

5. *Нове*. Двуделна бронзова фибула. Лъкът – с тромпетовидно разширена главичка и един пръстен в началото на крачето. То е с трапецовидна форма. Иглодържателят – висок, четириъгълен. Пружината – с 8 навивки и горна тетива, поддържана от кукичка. Дълж. 2,8 см. ГИМ-Свищов.

6. *Пловдив*, Джендемтепе, храм на Диана и Аполон. Двуделна бронзова фибула. Лъкът – с разширена във форма на две рамена главичка и голям профилиран пръстен в началото на крачето. То е с трапецовидна форма. Украсено е с врязан орнамент от три кръгчета и две линии. Иглодържателят – малък, четириъгълен. Пружината – с 14 навивки, завити около специална ос, и горна тетива, поддържана от кукичка. Дълж. 5,4 см. АМ-Пловдив.

Тип 10а.

7. *Шуменско*. Бронзова фибула. Лъкът – със силно разширена главичка във форма на тромпет. Крачето – отделено с голям профилиран пръстен. Иглодържателят – малък, триъгълен. Пружината – с 6 навивки и горна тетива, поддържана от кукичка. Дълж. 4,1 см. ИМ-Добрич.

Тип 10б.

8. *Айтос*, римски бани при минералните извори. Бронзова фибула. Лъкът – с фуниевидно разширена главичка, отделен от по-дебелото краче. То завършва с конично топче. Иглодържателят – малък, четириъгълен. Пружината – с 14 навивки и горна тетива, поддържана от кукичка. Дълж. 3,2 см. НАМ-София.

9. *Местонамиране неизвестно*. Бронзова фибула. Лъкът – с фуниевидно разширена главичка, отделен с удебеление от крачето. То завършва с голямо, кръгло топче. Иглодържателят – малък, четириъгълен. Пружината – с 14 навивки, завити около специална ос, и с горна тетива, поддържана от кукичка. Дълж. 3,6 см. ИМ-Велико Търново.

Тип 11а.

10. *Лом*, от коритото на р. Дунав. Бронзова фибула. Лъкът – с разширена главичка във форма на две странични рамена, отделен от крачето със сложен пръстен. То започва с кръстовидно разширение, след това е силно стеснено и завършва с биконично топче. Иглодържателят – голям, четириъгълен. Пружината – с 8 навивки, горна тетива и допълнителна плочка. Дълж. 4,7 см. ГИМ-Лом.

11. *Нове*, сектор XXVI, кв. 170. Бронзова фибула с форма на котва. Лъкът – с разширена главичка с две издължени назад рамена и с правоъгълна подпора за пружината и стъпаловиден пръстен, отделящ го от крачето. То е тънко и завършва с полукръгло топче. Иглодържателят – висок, четириъгълен. Пружината липсва. Дълж. 5,5 см. ГИМ-Свищов.

12. *Суходол-София*. Бронзова фибула с форма на котва. Лъкът – с разширена главичка с две издължени назад рамена, с правоъгълна подпора за пружината и със стъпаловиден пръстен, отделящ го от крачето. То е тънко и завършва с кръгло топче. Иглодържателят – висок, четириъгълен. Пружината липсва. Дълж. 5,1 см. НАМ-София.

Табл. VII.

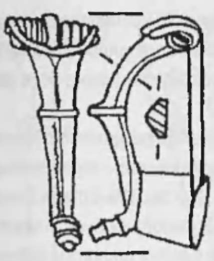
1

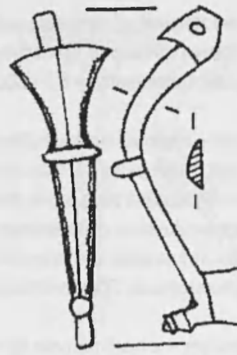
2

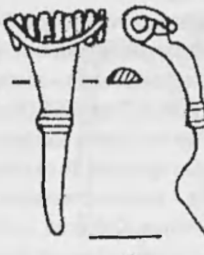
3

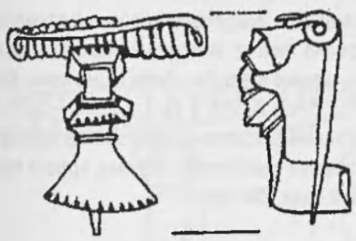
4

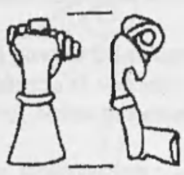
5

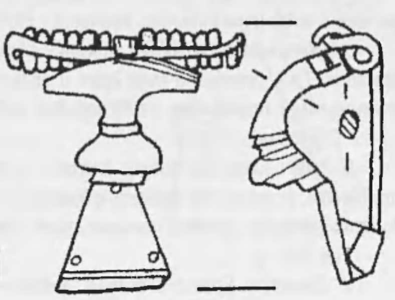
6

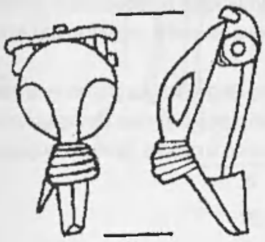
7

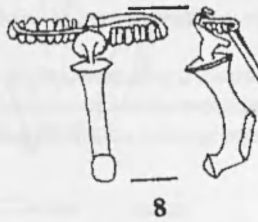
8

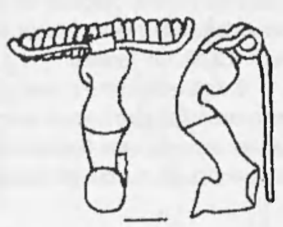
9

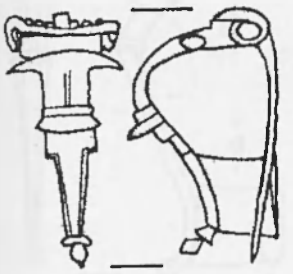
10

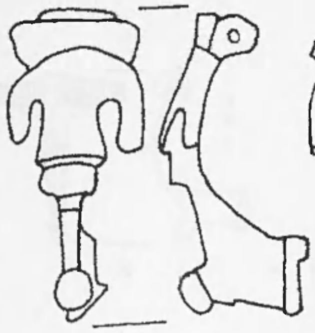
11

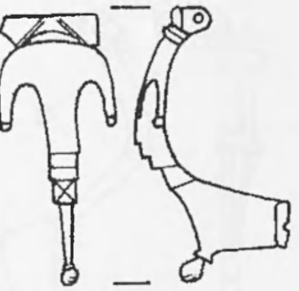
12

ТАБЛИЦА VIII.

Тип 12а.

1. *Нове*. Бронзова фибула. Лъкът – с овално сечение и биконична главичка, разделен от крачето с биконичен пръстен. Върху двете биконични удебеления – врязан орнамент. Крачето е с равна ширина и завършва с полукръгло топче. Иглодържателят – голям, четириъгълен. Пружината – с 7 навивки, завити около специална ос, и горна тетива. Дълж. 5,7 см. ГИМ-Свищов.

2. *Августа Траяна*. Бронзова фибула. Лъкът – с кръгло сечение и конусовидна главичка, разделен от крачето с профилиран пръстен. То се стеснява към края и завършва с малко топче. Иглодържателят – трапецовиден. Пружината – частично запазена, завита около специална ос, с горна тетива. Дълж. 7,0 см. ИМ-Стара Загора.

3. *Ботунец*, Софийско, гроб в могила, разположена на северозапад от селото. Бронзова фибула. Лъкът – с полукръгло сечение и конична главичка, разделен от крачето с биконичен пръстен. То е с равна ширина и завършва с кръгло топче. Иглодържателят – голям, четириъгълен. Пружината липсва. Запазена е само горната тетива. Дълж. 3,8 см. МИС-София.

4. *Ятрус*, сектор Iа. Бронзова фибула. Лъкът – с правоъгълно сечение и биконична главичка, разделен от крачето с биконичен пръстен. Крачето – отчупено. Пружината липсва. Зап. дълж. 5,3 см. ГИМ-Свищов.

5. *Ловеч*. Бронзова фибула. Лъкът – с кръгло сечение и конична главичка, разделен от крачето с биконичен пръстен. То е стеснено към края и завършва с голямо, полукръгло топче. Иглодържателят – голям, четириъгълен. Пружината – с 19 навивки, завити около специална ос, и горна тетива, увита около лъка. Дълж. 8,7 см. ИМ-Ловеч.

6. *Ловеч*. Бронзова фибула. Лъкът – с триъгълно сечение, биконична главичка и правоъгълна подпора за пружината, разделен от крачето с биконичен пръстен. То е с равна ширина и завършва с голямо, кръгло топче. Иглодържателят – малък, четириъгълен. Пружината липсва. Дълж. 6,8 см. ИМ-Ловеч.

Тип 12б.

7. *Деултум*. Бронзова фибула. Лъкът – с трапецовидно сечение и разширена главичка във вид на две странични рамена, разделен от крачето с малък пръстен. То се стеснява към края и завършва с биконично топче. Иглодържателят – висок, четириъгълен. Пружината липсва. Дълж. 6,5 см. ИМ-Бургас.

8. *Местонамиране неизвестно*. Лъкът – с трапецовидно сечение и разширена главичка във вид на две странични рамена, разделен от крачето с малък пръстен. То е стеснено към края и завършва с биконично топче. Иглодържателят – висок, четириъгълен. Пружината – с 15 навивки и горна тетива, поддържана с кукичка. Дълж. 3,3 см. ИМ-Хасково.

9. *Кабиле*. Лъкът – с трапецовидно сечение и разширена главичка във вид на две малки странични рамена, разделен от крачето с малък пръстен. То е стеснено към края и завършва с полукръгло топче. Иглодържателят – голям, четириъгълен. Пружината – частично запазена, навита около специална ос, и с горна тетива, поддържана с кукичка. Дълж. 5,5 см. ИМ-Ямбол.

Табл. VIII.

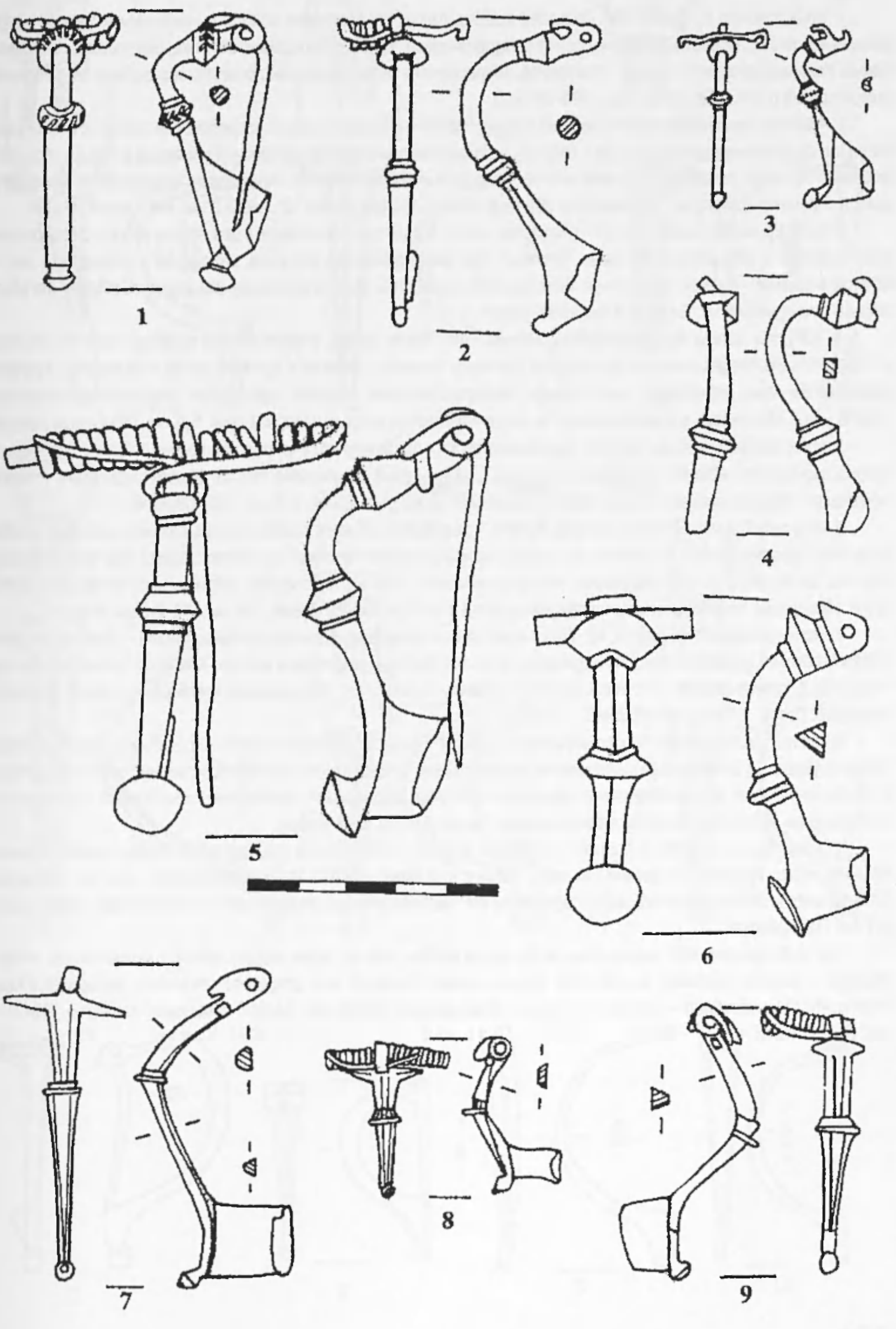

ТАБЛИЦА IX.

Тип 13.

1. *Нове,* сектор X, кв.252/272. Бронзова фибула. Лъкът – дъговидно извит, с правоъгълно сечение с две врязани линии и с правоъгълна предна плочка с надпис Aucissa. Крачето, отделено от лъка, завършва с полукръгло топче. Иглодържателят – малък, триъгълен. Шарнирният механизъм лежи в легло, образувано от извитата нагоре предна плочка. Дълж. 5,1 см. ГИМ-Свищов.

2. *Августа Траяна.* Бронзова позлатена фибула. Лъкът – дъговидно извит, с правоъгълно сечение с централно ребро и с правоъгълна предна плочка с надпис Aucissa. Украсен с врязан орнамент от линии и точки. Крачето, отделено от лъка, завършва с кръгло топче. Иглодържателят – малък, триъгълен. Шарнирният механизъм лежи в специален цилиндър, затворен от двете страни с по едно топче. Дълж. 5,3 см. ИМ-Стара Загора.

3. *Нове.* Бронзова фибула. Лъкът – дъговидно извит, с правоъгълно сечение с централно ребро и с правоъгълна предна плочка с две ажурно изрязани "очички". Крачето, отделено от лъка, завършва с полукръгло топче. Иглодържателят – малък, триъгълен. Шарнирният механизъм лежи в специален цилиндър, затворен от двете страни с по едно топче. Дълж. 5,4 см. НАМ-София.

4. *Августа Траяна.* Бронзова фибула. Лъкът – дъговидно извит, с правоъгълно сечение с централно ребро и с правоъгълна предна плочка с две ажурно изрязани "очички". Украсен с врязани линии и чертички. Крачето, отделено от лъка, завършва с малко топче. Иглодържателят – малък, триъгълен. Шарнирният механизъм лежи в легло, образувано от подвиването на предната плочка отдолу нагоре. Дълж. 5,0 см. ИМ-Стара Загора.

5. *Нове.* Бронзова фибула. Лъкът – дъговидно извит, с правоъгълно сечение с централно ребро и с правоъгълна предна плочка. Крачето не е отделено от лъка и завършва с полукръгло топче. Иглодържателят – малък, триъгълен. Шарнирният механизъм лежи в специален цилиндър. Дълж. 4,8 см. ГИМ-Свищов.

6. *Августа Траяна.* Бронзова фибула. Лъкът – дъговидно извит, с правоъгълно сечение с централно ребро, украсено с врязани линии и с правоъгълна предна плочка с врязани "очички" от двете страни. Крачето, отделено от лъка, завършва с полукръгло топче. Иглодържателят – малък, триъгълен. Шарнирният механизъм лежи в легло, образувано от подвиването на предната плочка отгоре надолу. Дълж. 5,0 см. ИМ-Стара Загора.

7. *Нове*, сектор IV, хектар IX, кв. 79, сондаж на виа квинтана. Бронзова фибула. Лъкът – дъговидно извит, с овално сечение, украсен с врязани надлъжни линии и с правоъгълна предна плочка. Крачето, отделено от лъка, завършва с кръгло топче. Иглодържателят – малък, триъгълен. Шарнирният механизъм лежи в специален цилиндър. Дълж. 4,7 см. ГИМ-Свищов.

8. *Айтос*, римски бани при минералните извори. Бронзова фибула. Лъкът – дъговидно извит, с овално сечение, украсен с врязани надлъжни линии и с правоъгълна предна плочка. Крачето, отделено от лъка, завършва с полукръгло топче. Иглодържателят – малък, триъгълен. Шарнирният механизъм лежи в легло, образувано от подвиването на предната плочка отгоре надолу. Дълж. 3,6 см. НАМ-София.

9. *Нове.* Бронзова фибула. Лъкът – дъговидно извит, с правоъгълно сечение и без предна плочка. Украсен с врязани линии. Крачето, отделено от лъка, завършва с малко топче. Иглодържателят – малък, триъгълен. Шарнирният механизъм лежи в легло, образувано от подвиването на предния край на лъка отгоре надолу. Дълж. 5,1 см. ГИМ-Свищов.

10. *Нове*, сектор XXVI, помещение А. Бронзова фибула. Лъкът – дъговидно извит, с правоъгълно сечение, украсен с врязани надлъжни линии и без предна плочка. Крачето не е отделено от лъка и завършва с малко топче. Иглодържателят – малък, триъгълен. Шарнирният механизъм лежи в специален цилиндър. Дълж. 4,6 см. ГИМ-Свищов.

Табл. IX.

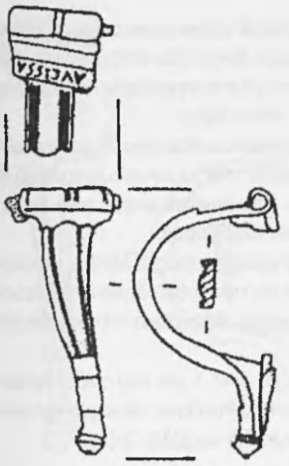

1

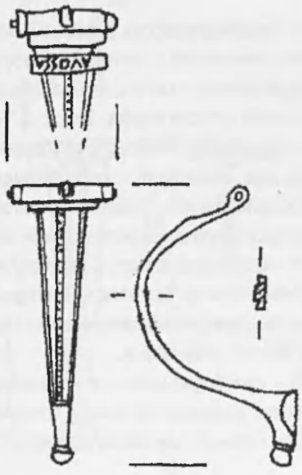

2

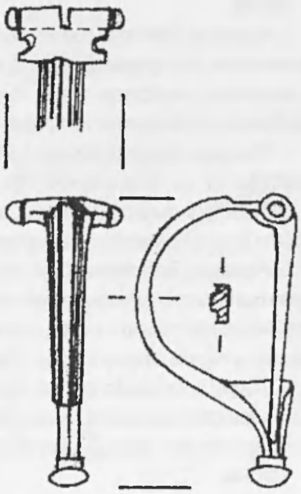

3

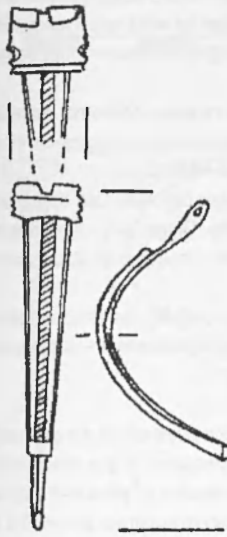

4

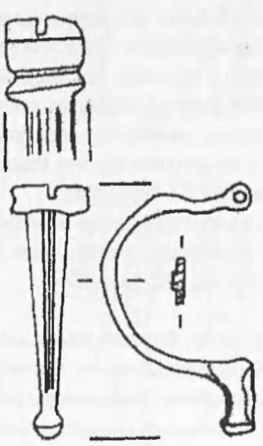

5

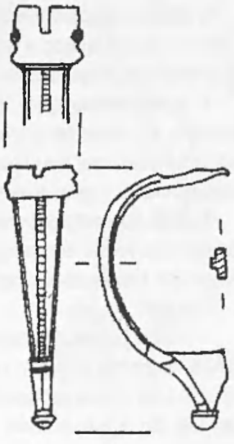

6

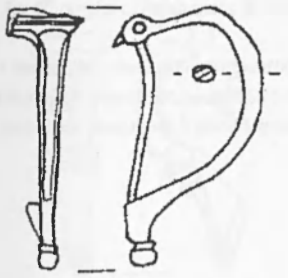

7

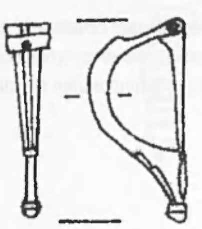

8

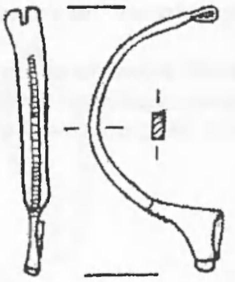

9

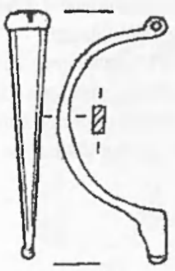

10

ТАБЛИЦА Х.

Тип 13.

1. *Рациария.* Сребърна фибула. Лъкът – дъговидно извит, с правоъгълно сечение с централно ребро, украсено с врязани линии, и с предна плочка с врязани орнаменти – "очички", триъгълници, линии. Крачето, отделено от лъка, завършва с полукръгло топче. Иглодържателят – малък, триъгълен. Шарнирният механизъм лежи в легло, образувано от подвиването на предната плочка отгоре надолу. Дълж. 5,3 см. НАМ-София.

2. *Рациария.* Бронзова фибула. Лъкът – дъговидно извит, с правоъгълно сечение с централно ребро, украсено с врязани линии, и с предна плочка с две дупчици, едната от които оформена като "око". Крачето, отделено от лъка, завършва с полукръгло топче. Иглодържателят – малък, триъгълен. Шарнирният механизъм лежи в специален цилиндър, затворен от двете страни с по едно топче. Дълж. 5,8 см. НАМ-София.

3. *Рациария.* Бронзова фибула. Лъкът – дъговидно извит, с триъгълно сечение и с предна плочка, украсена с врязан орнамент и изрязани дупки от двете страни. Крачето не е отделено от лъка и завършва с полукръгло топче. Иглодържателят – малък, триъгълен. Шарнирният механизъм лежи в легло, образувано от подвиването на предната плочка отдолу нагоре. Дълж. 5,5 см. НАМ-София.

4. *Сердика.* Бронзова фибула. Лъкът – дъговидно извит, с правоъгълно сечение с две надлъжни врязани линии и с правоъгълна предна плочка. Крачето, отделено от лъка, е силно стеснено към края. Иглодържателят – малък, триъгълен. Шарнирният механизъм лежи в специален цилиндър. Дълж. 5,5 см. НАМ-София.

Тип 14а.

5. *Нове*, сектор Х, хектар XVII, кв. 90, яма. Бронзова фибула. Лъкът – с надлъжни канелюри. Високите им части са украсени с врязани чертички. Два странични израстъка се намират в края на лъка при прехода към крачето. То е по-тясно, с три пръстена накрая, всичките украсени с чертички. Иглодържателят – триъгълен. Шарнирният механизъм лежи в специален цилиндър. Дълж. 3,3 см. ГИМ-Свищов.

6. *Местонамиране неизвестно.* Бронзова фибула с канелиран лък с правоъгълно сечение. Крачето, отделено със стъпаловиден преход, е стеснено към края и завършва с малко топче. Иглодържателят – триъгълен, с едно изрязано кръгче. Шарнирният механизъм лежи в специален цилиндър. Дълж. 6,1 см. НАМ-София.

7. *Нове*, сектор Х, кв. 309/308. Бронзова фибула с канелиран лък с правоъгълно сечение. Два странични израстъка, единият отчупен, се намират в края на лъка при прехода към крачето. Отделено с три врязани линии, то е стеснено към края и завършва с профилирано таопче. Иглодържателят – триъгълен. Шарнирният механизъм лежи в специален цилиндър. Дълж. 5,2 см. ГИМ-Свищов.

8. *Нове.* Бронзова фибула с канелиран лък с централно ребро и с назъбени външни ръбове. Крачето, отделено с две врязани линии, е стеснено към края и завършва с профилирано топче. Иглодържателят – триъгълен. Шарнирният механизъм липсва. Зап. дълж. 4,0 см. ГИМ-Свищов.

Тип 14б.

9. *Айтос*, римски бани при минералните извори. Бронзова фибула. Лъкът – с правоъгълно сечение с централно ребро. В предната си част се разширява в полукръгла плочка. Крачето, плоско, отделено с два пръстена, е стеснено към края и завършва с други два пръстена. Централното ребро и пръстените са украсени с врязан орнамент. Иглодържателят – триъгълен. Шарнирният механизъм лежи в специален цилиндър. Дълж. 4,3 см. НАМ-София.

10. *Нове.* Бронзова фибула. Лъкът – с правоъгълно сечение и плочка, украсена с врязани чертички и кръгче с вдлъбнатина в средата. Той започва и завършва с по два пръстена. Крачето е стеснено към края и завършва с профилирано топче. Иглодържателят – триъгълен. Шарнирният механизъм лежи в специален цилиндър. Дълж. 4,0 см. ГИМ-Свищов.

11. *Дортикум.* Бронзова фибула. Лъкът – с правоъгълно сечение и допълнителна плочка, украсена с растителен, сребърен орнамент, изработен в техника ниело. Крачето, отделено с два малки пръстена, завършва с пръстен и полукръгло топче. Иглодържателят – отчупен. Шарнирният механизъм лежи в специален цилиндър. Дълж. 3,6 см. ИМ-Видин.

Табл. X.

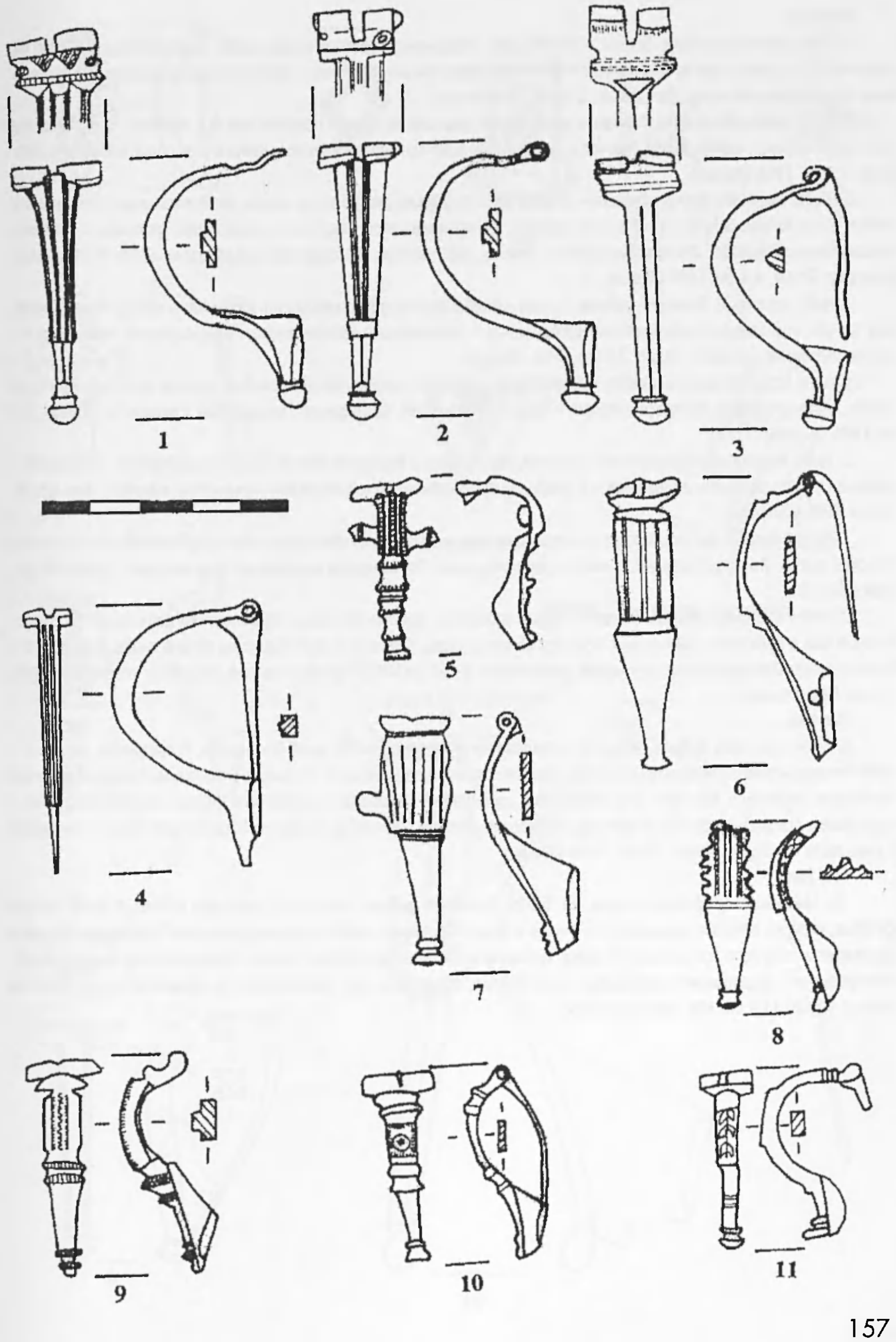
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11

ТАБЛИЦА XI.

Тип 14в.

1. *Нове.* Бронзова фибула. Лъкът – ромбовиден. Разделен от врязани линии на два триъгълника, в които са вписани по три малки триъгълничета, изпълнени с червен емайл. Крачето – отчупено. Шарнирният механизъм лежи в специален цилиндър. Зап. дълж. 3,5 см. ГИМ-Свищов.

2. *Нове.* Бронзова фибула. Лъкът – ромбовиден, украсен по края с врязани линии с насечки. Средната му част е изпълнена с червен емайл. Крачето – отчупено. Шарнирният механизъм лежи в специален цилиндър. Зап. дълж. 2,4 см. ГИМ-Свищов.

3. *Нове.* Бронзова фибула. Лъкът – с правоъгълна форма, разделен на малки правоъгълници, изпълнени с червен и син емайл. В края на лъка и на крачето се намират три закръглени израстъка, украсени с врязани концентрични кръгове. Иглодържателят – малък, триъгълен. Шарнирният механизъм лежи в специален цилиндър. Дълж. 4,8 см. ГИМ-Свищов.

4. *Нове*, сектор XI. Бронзова фибула. Лъкът – ромбовиден, с две симетрични издължени части, върху които има по два пръстена. Ромбовидното разширение е изпълнено с червен емайл. Шарнирният механизъм и иглодържателят липсват. Дълж. 4,0 см. ГИМ-Свищов.

5. *Нове.* Бронзова фибула. Лъкът – ромбовиден, изпълнен с червен емайл и главичка с един пръстен. Крачето – късо, с два пръстена. Иглодържателят – малък, триъгълен. Шарнирният механизъм е челюстен. Дълж. 3,4 см. ГИМ-Свищов.

6. *Нове.* Бронзова фибула. Лъкът – плосък, триъгълен с вписан в него по-малък триъгълник. Големият – изпълнен със синьо-зелен, а малкият – с червен емайл. Крачето и шарнирният механизъм липсват. Зап. дълж. 3,0 см. ГИМ-Свищов.

7. *Нове.* Бронзова фибула. Лъкът – листовиден, разделен от едно централно ребро на две половини, изпълнени с червен емайл. Иглодържателят – малък, четириъгълен. Пружинният механизъм не е запазен. Дълж. 4,0 см. ГИМ-Свищов.

8. *Нове.* Бронзова фибула. Лъкът – трапецовиден, с вписан по-малък триъгълник, изпълнен със синьо-зелен емайл с оранжеви цветчета с бели вдлъбнати среди. Крачето е във форма на птича глава, направена с врязани линии. Иглодържателят – малък, триъгълен. Шарнирният механизъм лежи в специален цилиндър. Дълж. 4,7 см. ГИМ-Свищов.

Тип 14г.

9. *Нове.* Бронзова фибула. Лъкът – с квадратно сечение с дълбок жлеб в средата. В предната му част – правоъгълна плочка с полукръгъл пръстен, украсен с врязани орнаменти. Страничните плоскости са украсени с пунктиран орнамент. Крачето не е отделено и самият лък завършва с полукръгло топче. Иглодържателят – триъгълен, специално изрязан, с едно ажурно кръгче. Иглата – дъговидно извита. Шарнирният механизъм лежи в специален цилиндър. Дълж. 5,5 см. ГИМ-Свищов.

Тип 15а.

10. *Никополис ад Иструм*, агора, кв. 55/25. Бронзова фибула. Лъкът – дъговидно извит, с правоъгълно сечение, украсен с врязан орнамент от точки и линии. Предната плочка – силно разширена, украсена с врязани орнаменти. Крачето, отделено от лъка, е тясно и завършва с кръгло топче. Иглодържателят – широк, четириъгълен. Шарнирният механизъм лежи в легло, образувано от подвиването на предната плочка отгоре надолу. Дълж. 11,9 см. ИМ-Велико Търново.

Табл. XI.

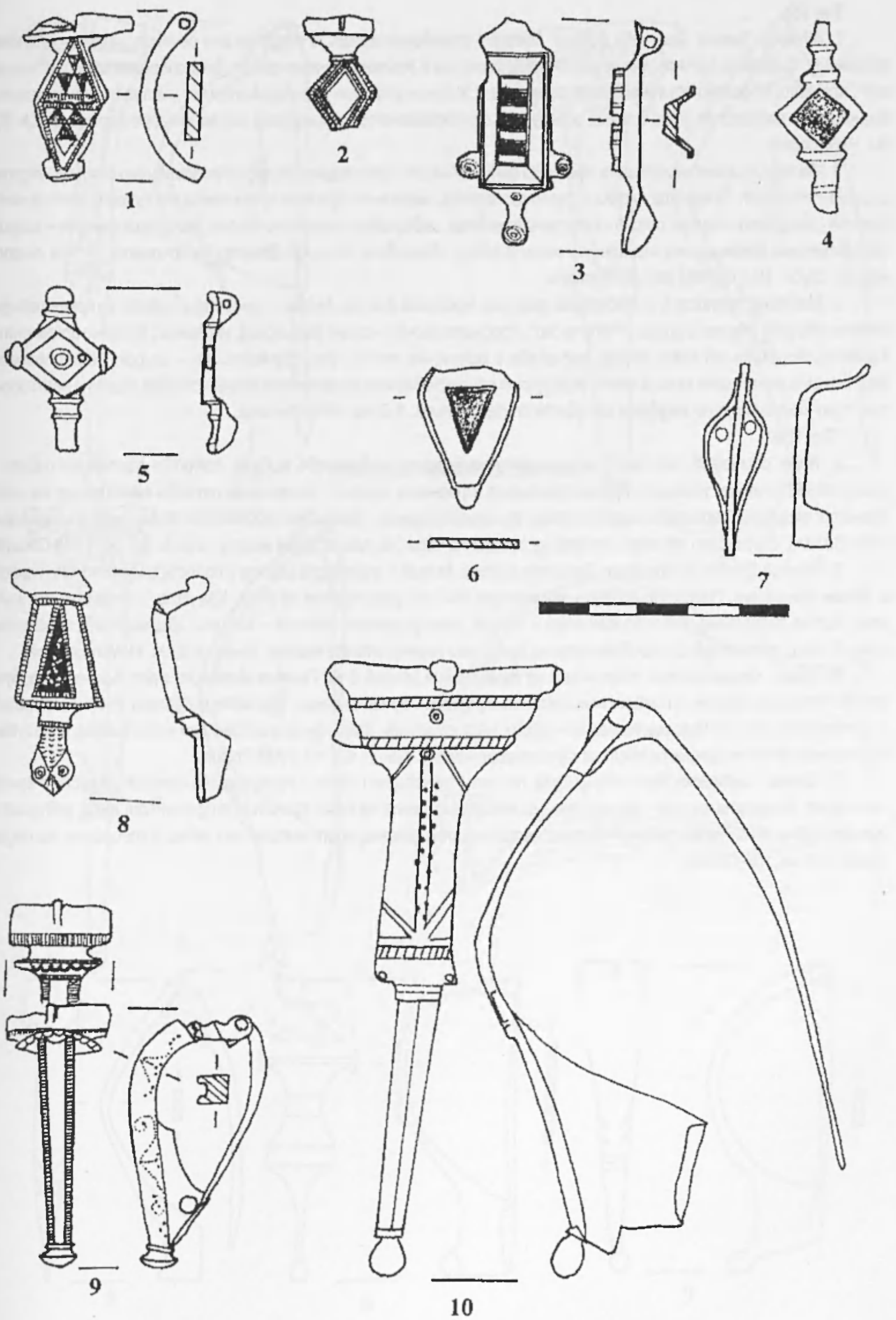
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10

ТАБЛИЦА XII.

Тип 15а.

1. *Августа Траяна*. Бронзова фибула. Лъкът – дъговидно извит, с правоъгълно сечение, украсен с врязан орнамент. Предната плочка – силно разширена, украсена с врязани орнаменти от вълнообразни линии и "птиче око". Крачето, отделено от лъка, тясно, завършва с биконично топче. Иглодържателят – широк, четириъгълен. Шарнирният механизъм лежи в легло, образувано от подвиването на предната плочка отгоре надолу. Дълж. 9,7 см. НАМ-София.

2. *Местонамиране неизвестно*. Бронзова фибула. Лъкът – дъговидно извит, с трапецовидно сечение, украсен с врязан орнамент. Предната плочка – силно разширена, украсена с врязани орнаменти от линии и "птиче око". Крачето, отделено от лъка, тясно и стеснено към края, завършва с биконично топче. Иглодържателят – широк, четириъгълен. Шарнирният механизъм лежи в легло, образувано от подвиването на предната плочка отгоре надолу. Дълж. 10,5 см. ИМ-Велико Търново.

3. *Монтана*, крепост в м. Лесковско градище. Бронзова фибула. Лъкът – дъговидно извит, с трапецовидно сечение, украсен с врязани линии и "птиче око". Предната плочка – силно разширена, украсена с врязани орнаменти. Крачето, отделено от лъка, тясно, завършва с биконично топче. Иглодържателят – широк, четириъгълен. Шарнирният механизъм лежи в легло, образувано от подвиването на предната плочка отгоре надолу и затворено с по едно топче (едното загубено) от двете страни. Дълж. 9,5 см. ИМ-Монтана.

Тип 15б.

4. *Нове*, сектор IV, хектар X, от пълнежа на кладенеца. Бронзова фибула. Лъкът – дъговидно извит, с правоъгълно сечение, украсен с врязан орнамент. Предната плочка – заместена от леко разширение на лъка. Крачето, отделено, завършва с малко топче. Иглодържателят – голям, четириъгълен. Шарнирният механизъм лежи в легло, образувано от подвиването на предната част на лъка отгоре надолу. Дълж. 8,6 см. ГИМ-Свищов.

5. *Христо Даново*, Пловдивско. Бронзова фибула. Лъкът – дъговидно извит, с правоъгълно сечение, украсен с врязан орнамент. Предната плочка – заместена от леко разширение на лъка. Крачето – отделено от лъка, късо, остро завършено. Иглодържателят – широк, четириъгълен. Иглата – извита. Шарнирният механизъм лежи в легло, образувано от подвиването на предната плочка отгоре надолу. Дълж. 6,2 см. ГИМ-Казанлък.

6. *Лозен*, Харманлийско, светилище на тракийския конник в м. Голяма Маденска река. Бронзова фибула. Лъкът – ажурно изрязан, с правоъгълно сечение и украсен с врязани линии. Крачето, отделено, тънко, завършва с четвъртито топче. Иглодържателят – голям, четириъгълен. Шарнирният механизъм лежи в легло, образувано от подгъването на предната част на лъка отгоре надолу. Дълж. 6,3 см. НАМ-София.

7. *Трънак*, Сливенско. Бронзова фибула. Лъкът – дъговидно извит, с правоъгълно сечение, украсен с врязан орнамент. Предната плочка – заместена от леко разширение на лъка. Крачето, отделено от лъка, завършва с кръгло топче. Иглодържателят – широк, четириъгълен. Шарнирният механизъм лежи в специален цилиндър. Дълж. 6,6 см. ИМ-Сливен.

Табл. XII.

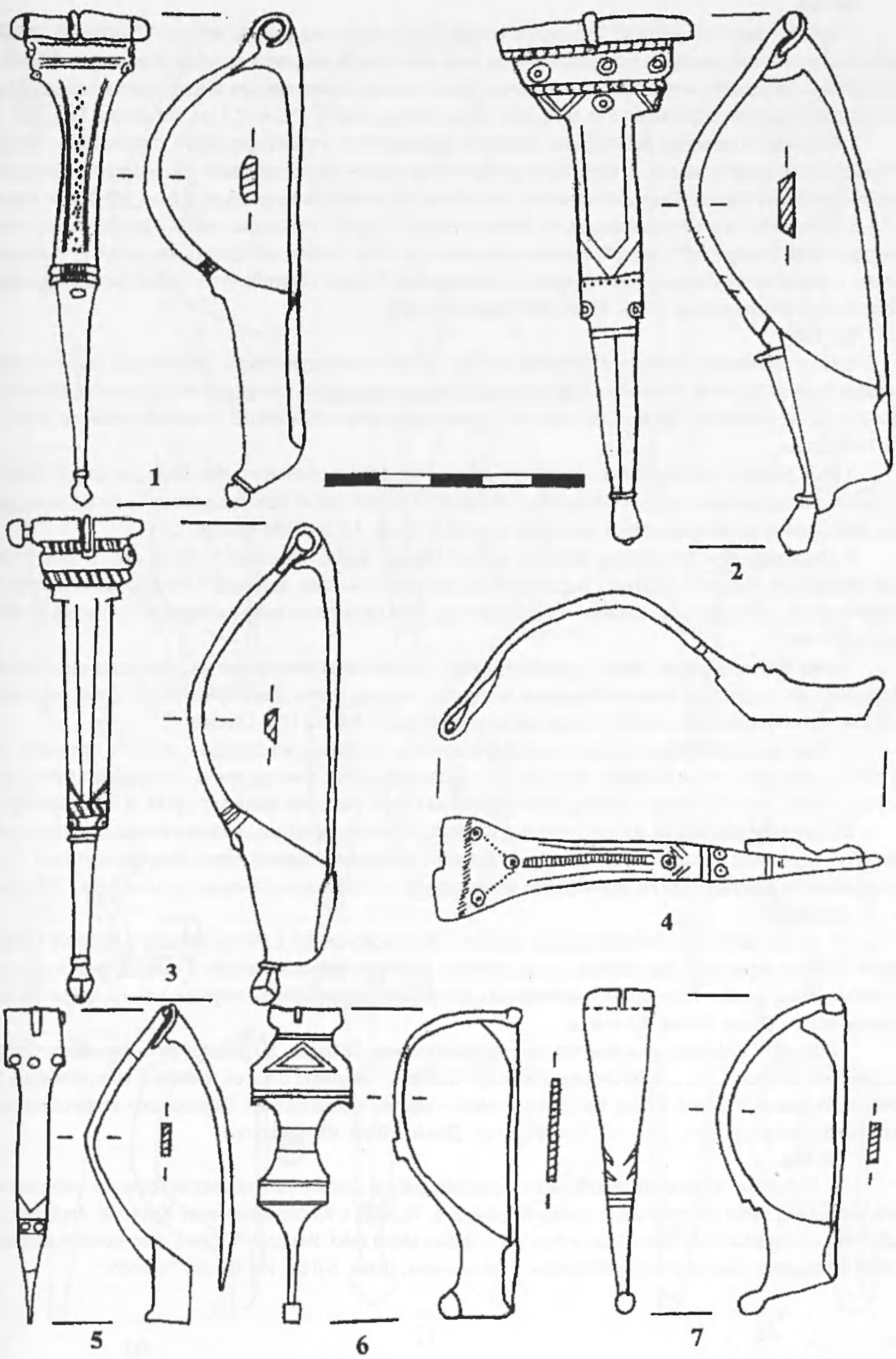

ТАБЛИЦА XIII.

Тип 15б.

1. *Бутово*, Великотърновско, керамични работилници. Бронзова фибула. Лъкът – дъговидно извит, с правоъгълно сечение, украсен с врязан орнамент, леко разширен в предната си част. Крачето, отделено от лъка и тясно, завършва с малко топче. Иглодържателят – широк, четириъгълен. Шарнирният механизъм лежи в легло, образувано от подвиването на предната плочка отгоре надолу. Дълж. 7,4 см. ИМ-Велико Търново.

2. *Павликени*, керамични работилници. Бронзова фибула. Лъкът – дъговидно извит, с правоъгълно сечение, леко разширен в предната си част. Крачето не е отделено от лъка – тясно, завършва с малко топче. Иглодържателят – малък, триъгълен. Шарнирният механизъм лежи в специален цилиндър. Дълж. 6,8 см. ИМ-Велико Търново.

3. *Павликени*, керамични работилници. Желязна фибула. Лъкът – дъговидно извит, с правоъгълно сечение, силно разширен в предната си част. Крачето не е отделено от лъка – тясно, завършва с малко топче. Иглодържателят – широк, четириъгълен. Шарнирният механизъм лежи в легло, образувано от подвиването на предната част на лъка отгоре надолу. Дълж. 9,6 см. ИМ-Велико Търново.

Тип 15в.

4. *Местонамиране неизвестно.* Бронзова фибула. Лъкът – дъговидно извит, с триъгълно сечение и плочка в предната част. Крачето, отделено с нисък пръстен, стеснено към края, завършва с конично топче. Иглодържателят – висок, четириъгълен. Иглата – извита. Шарнирният механизъм лежи в специален цилиндър. Дълж. 5,5 см. НАМ-София.

5. *Нове.* Бронзова фибула. Лъкът – дъговидно извит, с триъгълно сечение и плочка в предната част. Крачето, отделено с нисък пръстен, стеснено към края, завършва с конично топче. Иглодържателят – висок, четириъгълен. Шарнирният механизъм лежи в специален цилиндър. Дълж. 4,6 см. ГИМ-Свищов.

6. *Местонамиране неизвестно.* Бронзова фибула. Лъкът – дъговидно извит, с триъгълно сечение и плочка в предната част. Крачето, отделено с нисък пръстен, стеснено към края, завършва с конично топче. Иглодържателят – висок, четириъгълен. Иглата – извита. Шарнирният механизъм лежи в специален цилиндър. Дълж. 3,8 см. НАМ-София.

7. *Нове.* Бронзова фибула. Лъкът – дъговидно извит, с полукръгло сечение и плочка в предната част. Крачето, отделено с нисък пръстен, стеснено към края, завършва с конично топче. Иглодържателят – висок, четириъгълен. Шарнирният механизъм лежи в специален цилиндър. Дълж. 4,0 см. ГИМ-Свищов.

8. *Нове.* Бронзова фибула. Лъкът – дъговидно извит, с многоъгълно сечение и плочка в предната част. Крачето, отделено с нисък пръстен, стеснено към края, завършва с конично топче. Иглодържателят – висок, четириъгълен. Иглата – извита. Шарнирният механизъм лежи в специален цилиндър. Дълж. 4,0 см. ГИМ-Свищов.

9. *Нове.* Бронзова фибула. Лъкът – дъговидно извит, с почти триъгълно сечение и плочка в предната част. Крачето, отделено с нисък пръстен, стеснено към края, завършва с конично топче. Иглодържателят – висок, четириъгълен. Иглата – извита. Шарнирният механизъм лежи в специален цилиндър. Дълж. 3,6 см. ГИМ-Свищов.

Тип 15г.

10. *Кунево*, Ямболско. Бронзова фибула. Лъкът – дъговидно извит, с овално сечение и плочка в предната част. Крачето, отделено с три врязани линии, стеснено към края, завършва завито в колелце. Иглодържателят – малък, четириъгълен. Шарнирният механизъм лежи в легло, образувано от подвиването на предната плочка отдолу нагоре. Дълж. 5,9 см. ИМ-Ямбол.

11. *Дунавец*, Тутраканско, ранносредновековна крепост. Бронзова фибула. Лъкът – дъговидно извит, с триъгълно сечение и без плочка в предната част. Крачето, отделено с нисък пръстен, стеснено към края, завършва с голямо кръгло топче. Иглодържателят – малък, четириъгълен. Шарнирният механизъм лежи в специален дълъг цилиндър, украсен с врязани линии. Дълж. 5,0 см. ИМ-Силистра.

Тип 15д.

12. *Павликени*, керамични работилници. Бронзова фибула. Лъкът – с правоъгълно сечение, най-широк при шарнира. След това се стеснява и преминава в краче. Украсен с врязан орнамент. Крачето, подвито, за да образува иглодържателя, чийто край е три пъти завит около лъка. Иглата – извита. Шарнирният механизъм лежи в специален цилиндър със сравнително дълги рамена. Дълж. 5,0 см. ИМ-Велико Търново.

Табл. XIII.

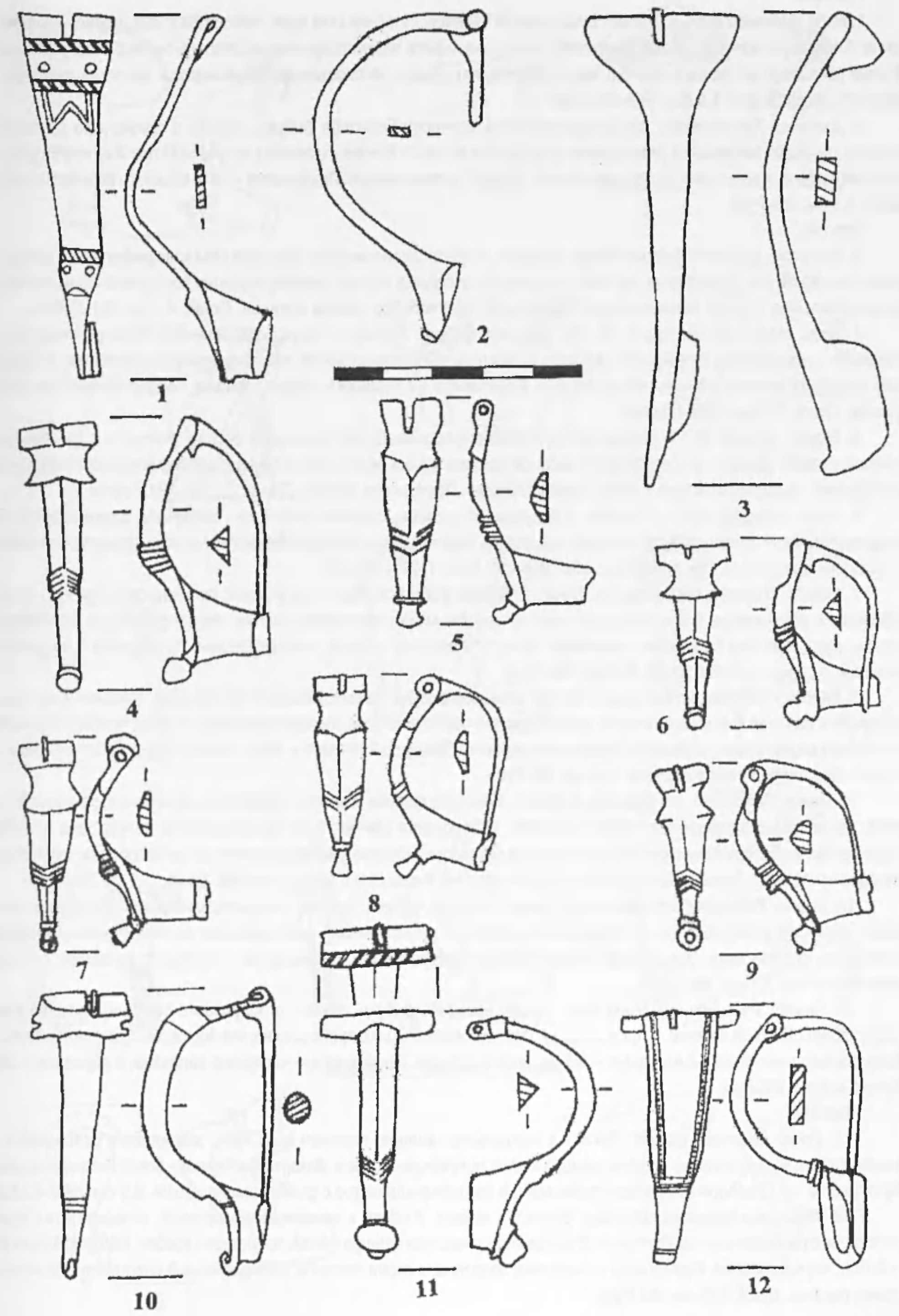
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12

ТАБЛИЦА XIV.

Тип 16а.

1. *Нове*. Бронзова фибула. Лъкът, с полукръгло сечение, стеснен към края, завършва с разширение и малко топче. В предната му част се намира голяма полукръгла плочка, перпендикулярно поставена спрямо него, украсена с врязан орнамент от точки и насечки. Иглодържателят – висок, четириъгълен. Пружината – частично запазена, с горна тетива. Дълж. 4,5 см. ГИМ-Свищов.

2. *Дунавец*, Тутраканско, ранносредновековна крепост. Бронзова фибула. Лъкът, с полукръгло сечение, стеснен към края, завършва с разширение. В предната му част се намира голяма полукръгла плочка, перпендикулярно поставена спрямо него. Иглодържателят – висок, четириъгълен. Пружината – с 10 навивки и горна тетива. Дълж. 3,8 см. ИМ-Русе.

Тип 16б.

3. *Шуменско*. Бронзова фибула. Лъкът, масивен, с правоъгълно сечение, стеснен към края, завършва с разширение и малко топче. В предната му част се намира полукръгла плочка, перпендикулярно поставена спрямо него. Иглодържателят – висок, четириъгълен. Пружината – с 5 навивки и горна тетива. Дълж. 4,0 см. ИМ-Добрич.

4. *Нове*, сектор IV, хектар X, кв. 73. Бронзова фибула. Лъкът, с полукръгло сечение, стеснен към края, завършва с разширение. В предната му част се намира полукръгла плочка, перпендикулярно поставена спрямо него. Иглодържателят – висок, четириъгълен. Пружината – с 8 навивки и горна тетива, поддържана от голяма кукичка. Дълж. 2,8 см. ГИМ-Свищов.

5. *Бургас*, могила № 1 в района на Нефтохимическия комбинат. Бронзова фибула. Лъкът – с полукръгло сечение и равна ширина. В предната му част се намира малка полукръгла плочка, перпендикулярно поставена спрямо него. Иглодържателят – висок, четириъгълен. Пружината липсва. Дълж. 3,2 см. ИМ-Бургас.

6. *Нове*. Бронзова фибула. Лъкът, с полукръгло сечение, стеснен към края, завършва с разширение. В предната му част се намира малка полукръгла плочка, перпендикулярно поставена спрямо него. Иглодържателят – висок, четириъгълен. Пружината липсва. Дълж. 3,4 см. ГИМ-Свищов.

7. *Ряхово*, Русенско, от брега на р. Дунав. Бронзова фибула. Лъкът, с полукръгло сечение, стеснен към края, завършва с разширение. В предната му част се намира малка полукръгла плочка, перпендикулярно поставена спрямо него, украсена с тремоло орнамент. Иглодържателят – висок, четириъгълен. Пружината – частично запазена, с горна тетива. Дълж. 3,6 см. ИМ-Русе.

8. *Ряхово*, Русенско, от брега на р. Дунав. Бронзова фибула. Лъкът, с полукръгло сечение, стеснен към края, завършва с разширение и малко топче. В предната му част се намира голяма полукръгла плочка, перпендикулярно поставена спрямо него, украсена с тремоло орнамент. Иглодържателят – висок, четириъгълен. Пружината – с 8 навивки и горна тетива. Дълж. 3,6 см. ИМ-Русе.

9. *Белене*, Плевенско, от брега на р. Дунав. Бронзова фибула. Лъкът, с правоъгълно сечение, стеснен към края, завършва с разширение, извито нагоре. В предната му част се намира малка полукръгла плочка, перпендикулярно поставена спрямо него. Задната му част е украсена с врязани насечки и метоповиден орнамент. Иглодържателят – висок, четириъгълен. Пружината – с 8 навивки и горна тетива. Дълж. 3,2 см. ИМ-Русе.

10. *Белене*, Плевенско, от брега на р. Дунав. Бронзова фибула. Лъкът, с многоъгълно сечение, стеснен към края, завършва с разширение. В предната му част се намира малка шестоъгълна плочка, перпендикулярно поставена спрямо него. Иглодържателят – висок, четириъгълен. Пружината – частично запазена, с горна тетива. Дълж. 3,7 см. ИМ-Русе.

11. *Ряхово*, Русенско, от брега на р. Дунав. Бронзова фибула. Лъкът, с полукръгло сечение, стеснен към края, завършва с разширение. В предната му част се намира малка правоъгълна плочка, перпендикулярно поставена спрямо него. Иглодържателят – висок, трапецовиден. Пружината – частично запазена, с горна тетива. Дълж. 4,2 см. ИМ-Русе.

Тип 16в.

12. *Ескус*. Бронзова фибула. Лъкът, с полукръгло сечение, стеснен към края, завършва с разширение и малко топче. В предната му част се намира малък полукръгъл гребен. Иглодържателят – висок, четириъгълен. Пружината – с 12 навивки и горна тетива, лежи в специален цилиндър с дълги рамена. Дълж. 3,5 см. НАМ-София.

13. *Местонамиране неизвестно*. Бронзова фибула. Лъкът, с многоъгълно сечение, стеснен към края, завършва с разширение и малко топче. В предната му част се намира малък полукръгъл гребен. Иглодържателят – висок, четириъгълен. Пружината – частично запазена, с горна тетива, разположена в специален цилиндър с дълги рамена. Дълж. 3,6 см. ИМ-Русе.

Табл. XIV.

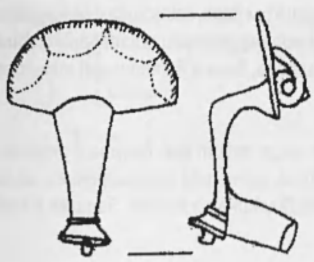
1

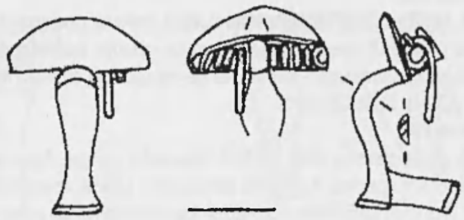
2

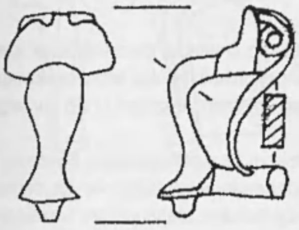
3

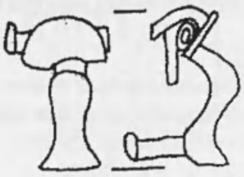
4

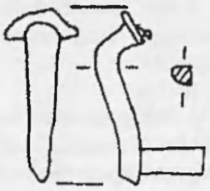
5

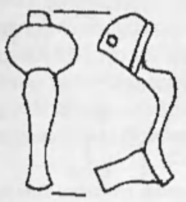
6

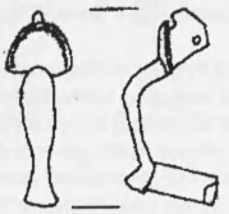
7

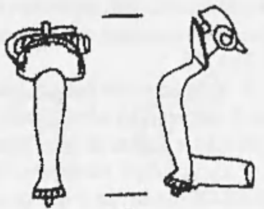
8

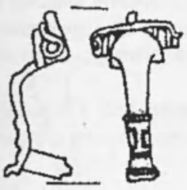
9

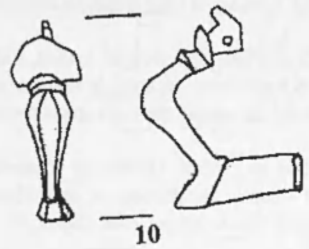
10

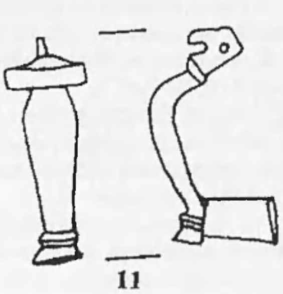
11

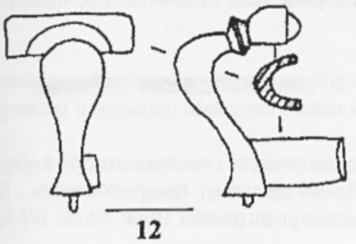
12

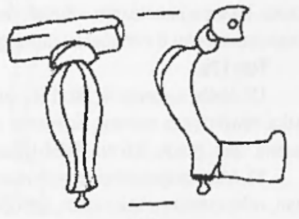
13

ТАБЛИЦА XV.

Тип 16г.

1. *Нове*, сектор VIII. Бронзова фибула. Лъкът, с полукръгло сечение, стеснен към края, завършва с разширение и малко топче. В предната му част се намира малка полукръгла плочка, перпендикулярно поставена спрямо него. Иглодържателят – висок, напречно сложен спрямо лъка. Пружината липсва. Била е в специален цилиндър. Дълж. 2,7 см. ГИМ-Свищов.

Тип 16д.

2. *Нове*, сектор VIIIА, кв. 118. Бронзова фибула. Лъкът – в предната си част завит във волута и украсен с две вдлъбнати елипси. Крачето, отделено с малък пръстен, стеснено към края, завършва с разширение и малко топче. Иглодържателят, поставен напречно спрямо лъка, е с форма на кука. Пружината липсва. Запазен е само цилиндърът, в който се е намирала. Дълж. 4,1 см. ГИМ-Свищов.

Тип 16е.

3. *Нове*. Бронзова фибула. Лъкът, с правоъгълно сечение, стеснен към края, завършва с разширение. Иглодържателят – висок, четириъгълен. Пружината – без подпорна плочка, с 8 навивки и горна тетива. Дълж. 3,5 см. ГИМ-Свищов.

Тип17а.

4. *Местонамиране неизвестно*. Бронзова фибула. Лъкът, с многоъгълно сечение, стеснен към края, завършва с разширение и малко топче. В предната му част се намира малка полукръгла плочка, перпендикулярна спрямо него. Иглодържателят – висок, четириъгълен. Иглата – извита. Шарнирният механизъм е в цилиндър със сравнително дълги рамена. Дълж. 3,4 см. НАМ-София.

5. *Люлин*, Ямболско, Бялдядова могила, гроб № 3. Златна фибула. Лъкът, с трапецовидно сечение, се разширява към края и завършва с малко топче. В предната му част се намира малка полукръгла плочка, перпендикулярна спрямо него, украсена с гранулация. Иглодържателят – висок, четириъгълен. Шарнирният механизъм е в специален цилиндър със сравнително дълги рамена. Дълж. 2,5 см. ИМ-Ямбол.

Тип 17б.

6. *Нове*. Бронзова фибула. Лъкът, с полукръгло сечение, стеснен към края, завършва с разширение и малко топче. В предната му част се намира малка полукръгла плочка. Иглодържателят – висок, четириъгълен, напречен спрямо лъка, с форма на кука. Шарнирният механизъм лежи в специален цилиндър. Дълж. 2,7 см. ГИМ-Свищов.

7. *Дуросторум*, казармени бараки на военния лагер. Бронзова фибула. Лъкът, с полукръгло сечение, стеснен към края, завършва с разширение и малко топче. В предната му част се намира малка полукръгла плочка. Иглодържателят – висок, четириъгълен, напречен спрямо лъка, с форма на кука. Шарнирният механизъм лежи в специален цилиндър. Дълж. 3,7 см. ИМ-Силистра.

8. *Ряхово*, Русенско, от брега на р. Дунав. Бронзова фибула. Лъкът, с полукръгло сечение, стеснен към края, завършва с разширение и малко топче. В предната му част се намира малка полукръгла плочка. Иглодържателят – висок, четириъгълен, напречен спрямо лъка, с форма на кука. Шарнирният механизъм лежи в специален цилиндър. Дълж. 3,6 см. ИМ-Русе.

9. *Ряхово*, Русенско, от брега на р. Дунав. Бронзова фибула. Лъкът, с шестоъгълно сечение, стеснен към края, завършва с разширение и малко топче. В предната му част се намира профилиран гребен. Иглодържателят – висок, четириъгълен, напречен спрямо лъка, с форма на кука. Шарнирният механизъм лежи в специален цилиндър. Дълж. 3,6 см. ИМ-Русе.

10. *Рациария*. Бронзова фибула с форма на делфин. Тялото му образува лъка на фибулата, а опашката – извитото нагоре краче. Иглодържателят – висок, четириъгълен, поставен напречно спрямо лъка, с форма на кука. Шарнирният механизъм е без цилиндър. Дълж. 3,6 см. НАМ-София.

Тип 176.

11. *Нове*. Бронзова фибула. Лъкът, раздвоен, украсен с врязани линии, се събира в крачето, което завършва с халка. Иглодържателят – висок, четириъгълен, поставен напречно спрямо лъка, с форма на кука. Шарнирният механизъм лежи 6 специален цилиндър. Дълж. 4,0 см. ГИМ-Свищов.

Тип 17г.

12. *Нове*, сектор III, кв. 156, северна порта. Част от бронзова фибула. Лъкът – с трапецовидно сечение и малка полукръгла плочка. Крачето липсва. Шарнирният механизъм лежи в специален цилиндър с много дълги рамена. Зап. дълж. 3,6 см. ГИМ-Свищов.

13. *Местонамиране неизвестно*. Бронзова фибула. Лъкът, с полукръгло сечение и с полукръгла плочка в предната част, леко стеснен към края, завършва с малко топче. Украсен е с врязан орнамент. Иглодържателят – висок, четириъгълен. Шарнирният механизъм лежи в специален цилиндър с много дълги рамена. Дълж. 4,8 см. ИМ-Враца.

Табл. XV.

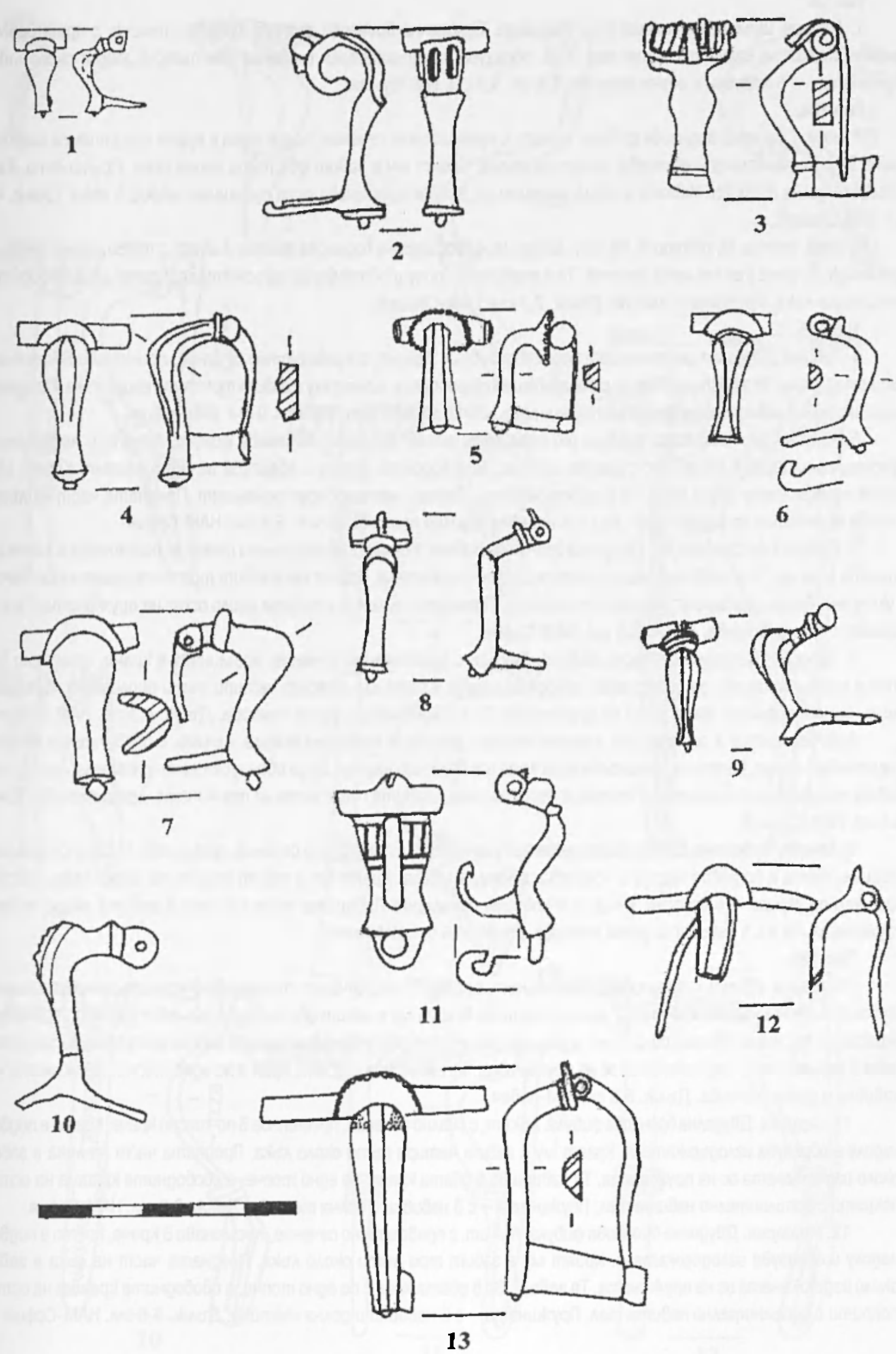
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13

ТАБЛИЦА XVI.

Тип 18.

1. *Мадара*, Шуменско, селище в м. Подграда. Еднodелна бронзова фибула. Лъкът – плосък, с правоъгълно сечение. Краят на крачето, завит под лъка, образува иглодържателя и накрая две пъти е завит около лъка. Пружината – с 5 навивки и горна тетива. Дълж. 4,7 см. ИМ-Шумен.

Тип 19а.

2. *Нове*. Двуделна бронзова фибула. Лъкът, с правоъгълно сечение, преминава в краче със същата ширина, което е подвито надолу и образува иглодържателя. Краят му е завит два пъти около лъка. Пружината – с 7 навивки и долна тетива. Навита е около отделна ос, която преминава през специален отвор в лъка. Дълж. 4,5 см. ГИМ-Свищов.

3. *Нове,* сектор IV, хектар III, кв. 334. Двуделна деформирана бронзова фибула. Лъкът, с правоъгълно сечение, преминава в краче със същата ширина. То е подвито надолу и образува иглодържателя. Краят му е завит три пъти около лъка. Пружината липсва. Дълж. 7,3 см. ГИМ-Свищов.

Тип 19б.

4. *Кабиле.* Двуделна деформирана бронзова фибула. Лъкът, с правоъгълно сечение, преминава в краче със същата ширина. То е подвито надолу и образува иглодържателя. Краят му е завит три пъти около лъка. Предната част на лъка е завита около оста на пружината, която липсва. Зап. дълж. 4,9 см. ИМ-Ямбол.

5. *Калугерово*, Хасковско, селище от римската епоха. Двуделна бронзова фибула. Лъкът, с правоъгълно сечение, преминава в краче със същата ширина. То е подвито надолу и образува иглодържателя. Краят му е завит четири пъти около лъка. На същото място – врязан метоповиден орнамент. Предната част на лъка е завита около оста на пружината. Тя е с 8 навивки и долна тетива. Дълж. 6,6 см. НАМ-София.

6. *Габаре*, Белослатинско. Двуделна бронзова фибула. Лъкът, с правоъгълно сечение, преминава в краче със същата ширина. То е подвито надолу и образува иглодържателя. Краят му е завит три пъти около лъка. Лъкът е украсен с врязан орнамент от триъгълничета. Предната му част е завита около оста на пружината. Тя е с 4 навивки и долна тетива. Дълж. 4,5 см. НАМ-София.

7. *Сердика*. Двуделна сребърна фибула. Лъкът, с правоъгълно сечение, преминава в краче, стеснено към края и подвито надолу, за да образува иглодържателя. Краят му е завит четири пъти около лъка. Предната част на лъка е завита около оста на пружината. Тя е с 9 навивки и долна тетива. Дълж. 4,3 см. НАМ-София.

8. *Нове*, сектор X, хектар XVII, лагерни терми. Двуделна сребърна фибула. Лъкът, с правоъгълно сечение, преминава в краче, което се разширява към края и е подвито надолу, за да образува иглодържателя. Краят му е завит четири пъти около лъка. Предната част на лъка е завита около оста на пружината, която липсва. Дълж. 6,3 см. ГИМ-Свищов.

9. *Ханово*, Ямболско. Двуделна бронзова фибула. Лъкът, с полукръгло сечение, преминава в краче със същата ширина, което е подвито надолу и образува иглодържателя. Краят му е завит три пъти около лъка. Лъкът и крачето са украсени с врязани линии и елховиден орнамент Предната част на лъка е завита около оста на пружината. Тя е с 5 навивки и долна тетива. Дълж. 9,6 см. ИМ-Ямбол.

Тип 19в.

10. *Мелта*. Двуделна бронзова фибула. Лъкът, с правоъгълно сечение, преминава в краче със същата ширина, което е подвито надолу и образува иглодържателя. Краят му е завит два пъти около лъка. Лъкът и крачето са украсени с врязан елховиден орнамент и два метопа – в края на лъка и в началото на крачето. Предната част на лъка е завита около издължената ос на пружината. Тя завършва в двата края с по едно топче. Пружината – с 4 навивки и долна тетива. Дълж. 6,6 см. ИМ-Ловеч.

11. *Сердика*. Двуделна бронзова фибула. Лъкът, с овално сечение, преминава в по-тясно краче, което е подвито надолу и образува иглодържателя. Краят му е завит четири пъти около лъка. Предната част на лъка е завита около издължената ос на пружината. Тя завършва в двата края с по едно топче, а свободните краища на оста са покрити с допълнително навита тел. Пружината – с 8 навивки и долна тетива. Дълж. 6,0 см. НАМ-София.

12. *Рациария*. Двуделна бронзова фибула. Лъкът, с правоъгълно сечение, преминава в краче, което е подвито надолу и образува иглодържателя. Краят му е завит три пъти около лъка. Предната част на лъка е завита около издължената ос на пружината. Тя завършва в двата края с по едно топче, а свободните краища на оста са покрити с допълнително навита тел. Пружината – с 6 навивки и долна тетива. Дълж. 6,8 см. НАМ-София.

Табл. XVI.

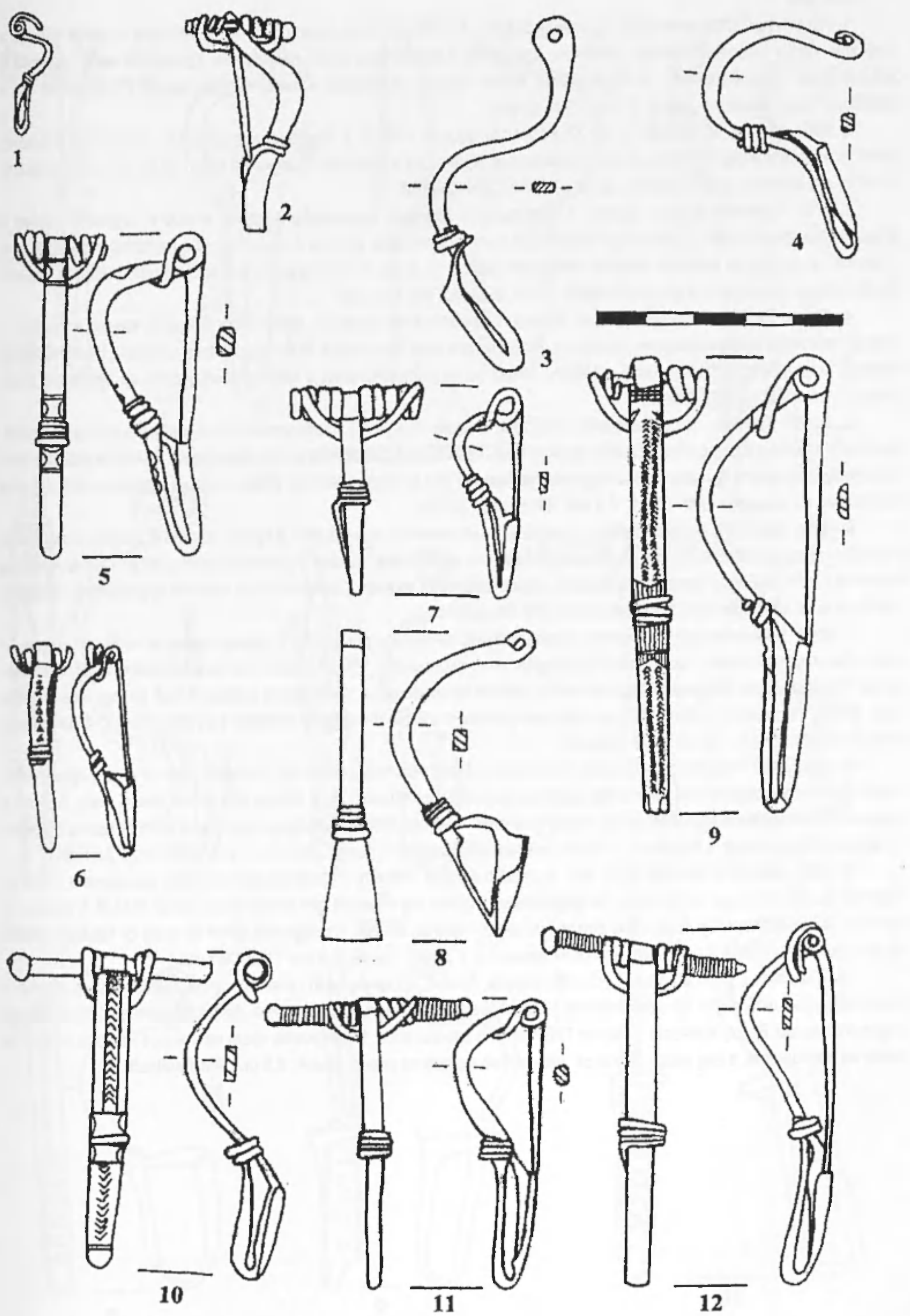
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12

ТАБЛИЦА XVII.

Тип 2[а.

1. *Чолак-кьой*, Старозагорско. Бронзова фибула. Лъкът, с петоъгълно сечение, преминава в краче, което е подвито надолу и образува иглодържателя. Краят му е завит три пъти около лъка. Предната част на лъка е завита около издължената ос на пружината, която завършва в двата края с по едно топче. Пружината – с 4 навивки и долна тетива. Дълж. 7,5 см. НАМ-София.

2. *Нове*, сектор IV, хектар X, кв. 22. Бронзова фибула. Лъкът, с правоъгълно сечение, преминава в краче, което е подвито надолу и образува иглодържателя. Краят му е отчупен. Предната част на лъка е завита около оста на пружината, която липсва. Дълж. 7,3 см. ГИМ-Свищов.

3. *Нове*. Бронзова фибула. Лъкът, с правоъгълно сечение, преминава в краче, което е подвито надолу и образува иглодържателя. Краят му е завит два пъти около лъка. Лъкът е украсен с две пунктирани надлъжни линии. В предната му част се намира специален отвор за оста на пружината, над който стои извито рогче. Пружината – с 4 навивки и долна тетива. Дълж. 5,8 см. ГИМ-Свищов.

4. *Стара Загора*. Бронзова фибула. Лъкът, с правоъгълно сечение, преминава в краче, което е подвито надолу и образува иглодържателя. Краят му е завит един път около лъка. Лъкът е украсен с прави и вълнообразни врязани линии. Предната му част е завита около оста на пружината и извита във форма на лебедова шия. Дълж. 4,0 см. ИМ-Стара Загора.

5. *Братя Кунчеви*, Старозагорско. Бронзова фибула. Лъкът, с правоъгълно сечение, преминава в краче, което е подвито надолу и образува иглодържателя. Краят му е завит два пъти около лъка. Лъкът е украсен със сложен орнамент от врязани линии и кръгчета. Предната му част е завита около оста на пружината и извита във форма на лебедова шия. Дълж. 8,2 см. ИМ-Стара Загора.

6. *Нове*. Бронзова фибула. Лъкът, с правоъгълно сечение, преминава в краче, което е подвито надолу и образува иглодържателя. Краят му е завит два пъти около лъка. Лъкът е украсен с прави пунктирани линии, а крачето с метоповидни врязани орнаменти. Предната част на лъка е завита около оста на пружината и извита във форма на лебедова шия. Дълж. 6,6 см. ГИМ-Свищов.

7. *Нове*. Бронзова фибула. Лъкът, с правоъгълно сечение, преминава в краче, което е подвито надолу и образува иглодържателя. Краят му е завит два пъти около лъка. Лъкът и крачето са украсени с прави зигзаговидни врязани линии. Предната част на лъка е завита около оста на пружината и извита във форма на лебедова шия. Оста, издължена, завършва с по едно профилирано топче от двете страни. Пружината – с 4 навивки и долна тетива. Дълж. 6,0 см. ГИМ-Свищов.

8. *Кирилово*, Старозагорско, антична кладенец. Бронзова фибула. Лъкът, с полукръгло сечение, преминава в краче, което е подвито надолу и образува иглодържателя. Краят му е завит два пъти около лъка. Лъкът е украсен с пунктирани надлъжни линии. Върху крачето – надпис MINNA. В предната част на лъка се намира отвор за оста на пружината, а над него израстък, извит във форма на рогче. Дълж. 6,4 см. ИМ-Стара Загора.

9. *Нове*, сектор IV, хектар II, кв. 337. Бронзова фибула. Лъкът, с правоъгълно сечение, преминава в краче, което е подвито надолу и образува иглодържателя. Краят му е завит два пъти около лъка. Лъкът е украсен с врязани надлъжни линии и чертички. Върху крачето – надпис MINNA. В предната част на лъка се намира отвор за оста на пружината, а над него издължен израстък с дупка. Дълж. 6,6 см. ГИМ-Свищов.

10. *Филипопол*, римски бани. Бронзова фибула. Лъкът, с полукръгло сечение, преминава в краче, което е подвито надолу и образува иглодържателя. Краят му е завит два пъти около лъка. Лъкът е украсен с пунктирани надлъжни линии. Върху крачето – надпис ГАВРАИЛ, на гръцки език. В предната част на лъка се намира отвор за оста на пружината, а над него израстък, извит във форма на рогче. Дълж. 8,9 см. АМ-Пловдив.

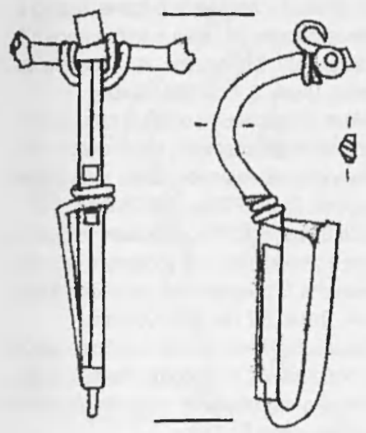

1

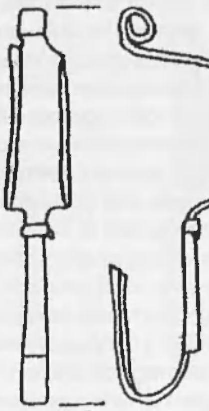

2

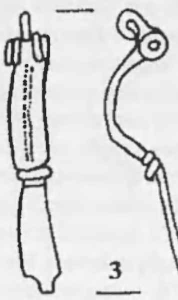

3

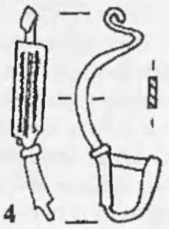

4

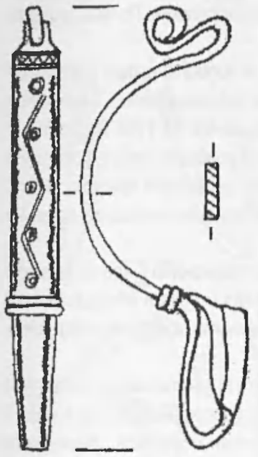

5

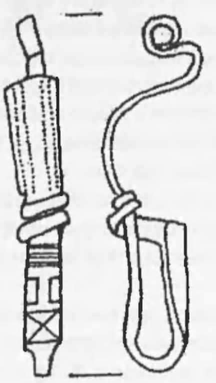

6

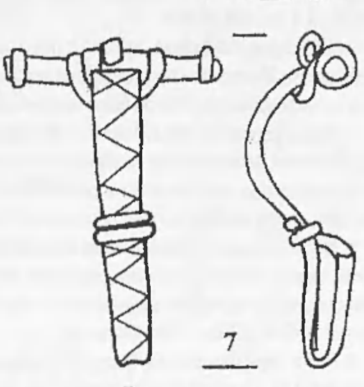

7

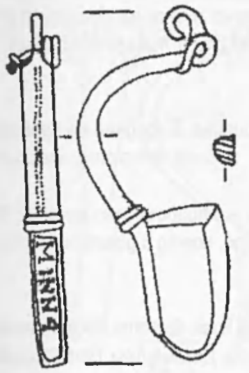

8

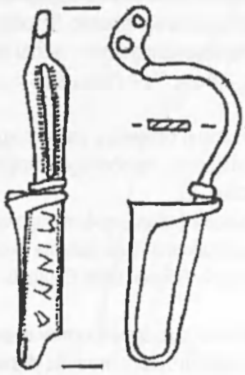

9

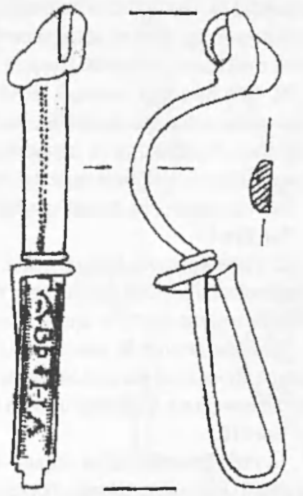

10

ТАБЛИЦА XVIII.

Тип 20б.

1. *Лесново*, Софийско. Бронзова фибула. Лъкът, с почти триъгълно сечение, преминава в краче, което е подвито надолу и образува иглодържателя. Мястото на сливането на иглодържателя и лъка е отбелязано с 9 успоредни врязани линии. По три подобни има и в средата на крачето и в края му. В предната част на лъка се намира отвор за оста на пружината, а над него издължен израстък с дупка. Дълж. 8,7 см. НАМ-София.

2. *Нове*, сектор V, хектар VIII, кв. 360, западна порта. Бронзова фибула. Лъкът, с правоъгълно сечение, преминава в краче, което е подвито надолу и образува иглодържателя. Мястото на сливането на иглодържателя и лъка е отбелязано с 13 успоредни врязани линии. Лъкът и крачето са украсени с пунктирани и вълнообразни надлъжни линии. В предната част на лъка се намира отвор за оста на пружината, а над него издължен израстък. Дълж. 7,7 см. ГИМ-Свищов.

3. *Нове*. Бронзова фибула. Лъкът, с правоъгълно сечение, преминава в краче, което е подвито надолу и образува иглодържателя. Мястото на сливането на иглодържателя и лъка е отбелязано с 16 успоредни врязани линии. Лъкът е украсен с метоповиден орнамент от врязани линии и кръгчета. В предната му част се намира отвор за оста на пружината, а над него издължен многостенен израстък. Дълж. 5,7 см. ГИМ-Свищов.

4. *Тъжа*, Казанлъшко. Бронзова фибула. Лъкът, с правоъгълно сечение, преминава в краче, което е подвито надолу и образува иглодържателя. Мястото на сливането на иглодържателя и лъка е отбелязано с 11 успоредни врязани линии. Лъкът е украсен с две тройки от точки. В предната му част се намира отвор за оста на пружината, а над него издължен израстък. Оста на пружината – частично запазена. Дълж. 5,2 см. Сбирка на читалището в с. Тъжа.

5. *Кабиле*. Бронзова фибула. Лъкът – с овално сечение, украсен с пунктирани надлъжни линии. Крачето – частично запазено. Мястото на сливането на иглодържателя и лъка е отбелязано с 10 успоредни врязани линии. В предната част на лъка се намира отвор за оста на пружината, а над него издължен израстък. Полуфабрикат. Зап. дълж. 4,4 см. ИМ-Ямбол.

6. *Нове*. Бронзова фибула. Лъкът, с полукръгло сечение, преминава в краче, което е подвито надолу и образува иглодържателя. Мястото на сливането на иглодържателя и лъка е отбелязано с 6 успоредни врязани линии. В предната част на лъка се намира отвор за оста на пружината, а над него издължен израстък. Дълж. 4,2 см. ГИМ-Свищов.

7. *Нове*. Бронзова фибула. Лъкът, с полукръгло сечение, преминава в краче, което е подвито надолу и образува иглодържателя. Мястото на сливането на иглодържателя и лъка е отбелязано с 8 успоредни врязани линии. Върху крачето при отливането е отпечатан кръст. В предната част на лъка се намира отвор за оста на пружината, а над него издължен израстък. Дълж. 4,3 см. ГИМ-Свищов.

8. *Местонамиране неизвестно*. Бронзова фибула. Лъкът, с полукръгло сечение, преминава в краче, което е подвито надолу и образува иглодържателя. Мястото на сливането на иглодържателя и лъка е отбелязано с 5 успоредни врязани линии. В предната част на лъка се намира отвор за оста на пружината, а над него издължен израстък. Дълж. 3,7 см. ГИМ-Казанлък.

9. *Нове*. Бронзова фибула. Лъкът, с полукръгло сечение, преминава в краче, което е подвито надолу и образува иглодържателя. Мястото на сливането на иглодържателя и лъка е отбелязано с 12 успоредни врязани линии. В предната част на лъка се намира отвор за оста на пружината, а над него издължен израстък. Желязната пружина е частично запазена. Дълж. 3,8 см. ГИМ-Свищов.

10. *Нове*, сектор IV, хектар II, кв. 18. Бронзова фибула. Лъкът, с правоъгълно сечение, преминава в краче, което е подвито надолу и образува иглодържателя. Мястото на сливането на иглодържателя и лъка е отбелязано с 7 успоредни врязани линии. По двойки те са разположени и на три места по крачето. В предната част на лъка се намира отвор за оста на пружината, а над него издължен израстък. Желязната пружина – частично запазена. Дълж. 4,0 см. ГИМ-Свищов.

11. *Нове*. Бронзова фибула като № 6. Дълж. 3,8 см. ГИМ-Свищов.

Тип 21а.

12. *Нове*. Бронзова фибула. Лъкът – с правоъгълно сечение и равна с крачето ширина. В предния му край се намира отвор за оста на пружината. Иглодържателят – тръбовиден. Пружината – завита около отделна ос, с 12 навивки и долна тетива. Дълж. 6,2 см. ГИМ-Свищов.

13. *Нове*, сектор IV, хектар II, кв. 380. Бронзова фибула, деформирана. Лъкът – с правоъгълно сечение. В предната му част се намира отвор за оста на пружината. Тя е навита около дълга ос, която в двата края има по едно топче, и е с 4 навивки и долна тетива. Дълж. 9,5 см. ГИМ-Свищов.

Тип 21б.

14. *Нове*. Бронзова фибула. Лъкът – с кръгло сечение, с по един пръстен в началото и в края. Крачето, късо и тясно, преминава в малък иглодържател. Пружината – с 12 навивки и долна тетива, увита около лъка. Дълж. 3,8 см. ГИМ-Свищов.

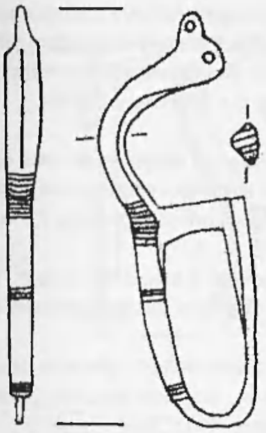
1

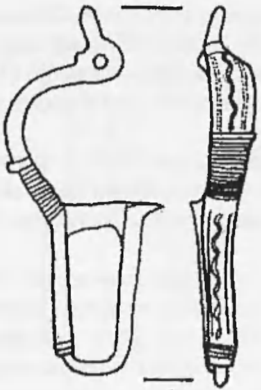
2

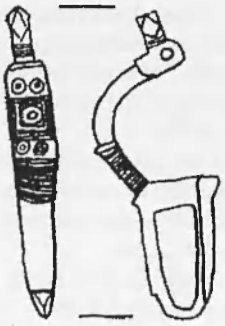
3

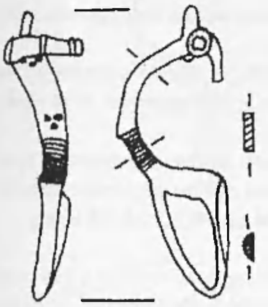
4

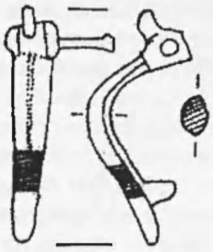
5

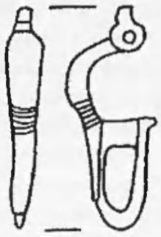
6

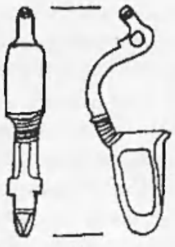
7

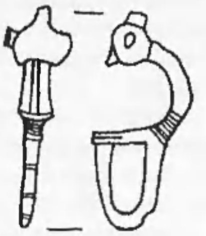
10

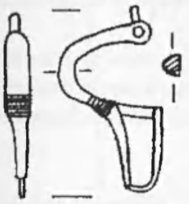
8

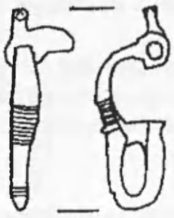
9

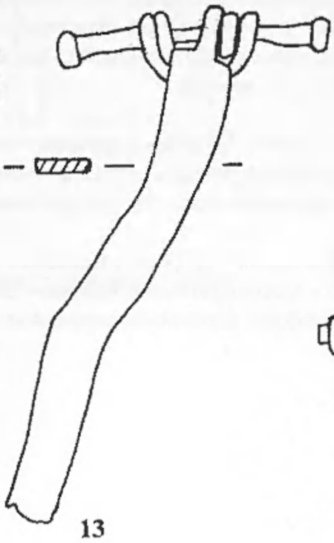
13

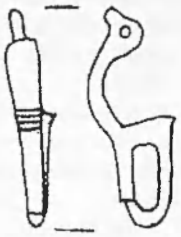
11

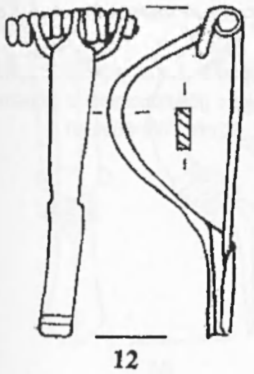
12

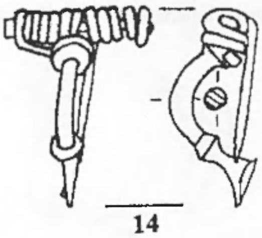
14

ТАБЛИЦА XIX.

Тип 22.

1. *Хаджи Димитриево*, Свищовско, каменен гроб в могила. Сребърна фибула с позлата. Лъкът – с полукръгло сечение и допълнително запоена сребърна тел, украсена с врязани напречни чертички. В края му се намират два странични израстъка. Крачето се разширява към края и завършва с малко топче. Иглодържателят – малък, четириъгълен. Шарнирният механизъм – разположен в дълъг цилиндър. Дълж. 5,6 см. ИМ-Велико Търново.

Тип 23а.

2. *Местонамиране неизвестно.* Желязна фибула. Лъкът – с правоъгълно сечение. В предната му част се намират две сравнително къси рамена и малък конусовиден израстък в средата. Крачето – отделено от лъка чрез дълбоко изрязан четириъгълник. Иглодържателят – тръбовиден. Шарнирна конструкция на иглата. Дълж. 5,6 см. ИМ-Сливен.

3. *Нове*. Бронзова фибула. Лъкът – с полукръгло сечение и две странични рамена в предната му част, с топче в средата. Крачето – отделено от лъка с двоен триъгълен пръстен, равно отрязано. Иглодържателят – тръбовиден. Шарнирна конструкция на иглата. Дълж. 5,2 см. ГИМ-Свищов.

4. *Беляново*, Свищовско, гроб № 2 от могила. Бронзова фибула. Лъкът – с полукръгло сечение и две странични рамена в предната му част (едното отчупено). Крачето – отделено от лъка с двоен триъгълен пръстен, равно отрязано. Иглодържателят – тръбовиден. Шарнирна конструкция на иглата. Дълж. 4,8 см. ГИМ-Свищов.

5. *Нове.* Бронзова фибула. Лъкът – с триъгълно сечение и две странични рамена в предната му част, с топче в средата. Крачето – отделено от лъка с двоен триъгълен пръстен, заоблено накрая. Иглодържателят – тръбовиден. Шарнирна конструкция на иглата. Дълж. 4,3 см. ГИМ-Свищов.

6. *Рязово*, Русенско, от брега на р. Дунав. Бронзова фибула. Лъкът – с трапецовидно сечение и две странични рамена в предната му част, с профилирано топче в средата. Крачето – украсено с врязан орнамент. Иглодържателят – тръбовиден. Шарнирна конструкция на иглата. Дълж. 4,9 см. ИМ-Русе.

7. *Рациария*. Бронзова фибула. Лъкът – с трапецовидно сечение и две странични рамена в предната му част, със закръглени топчета в средата и в двата им края. Крачето – отделено от лъка с двоен триъгълен пръстен, равно отрязано. Иглодържателят – тръбовиден. Шарнирна конструкция на иглата. Дълж. 5,2 см. ИМ-Видин.

Тип 23б.

8. *Рязово,* Русенско, от брега на р. Дунав. Бронзова фибула. Лъкът – с полукръгло сечение и две дълги странични рамена в предната му част със закръглени топчета в средата и в двата им края. Крачето – отделено от лъка с три малки израстъка, равно отрязано. Иглодържателят – тръбовиден. Шарнирна конструкция на иглата. Дълж. 5,5 см. ИМ-Русе.

9. *Местонамиране неизвестно*. Бронзова фибула, покрита с бяла амалгама. Лъкът – с многоъгълно сечение, с дълги рамена в предната част (едното отчупено). Украсен с врязан орнамент от линии и точки. Крачето, отделено от лъка с пръстен, стеснено към края, завършва с топче. Иглодържателят – тръбовиден. Шарнирна конструкция на иглата. Дълж. 5,1 см. ИМ-Русе.

Тип 23 в.

10. *Нове*. Бронзова фибула. Лъкът – раздвоен с триъгълно сечение и на двете части. Отпред се намират късите рамена за оста на шарнира. В средата им – закръглено топче. Крачето – отделено от лъка с два пръстена и 5 навивки от бронзова тел. Иглодържателят – тръбовиден. Шарнирна конструкция на иглата. Дълж. 6,4 см. ГИМ-Свищов.

11. *Нове*. Бронзова фибула. Лъкът – раздвоен, с триъгълно сечение и на двете части, украсен с врязан орнамент. Отпред в средата – профилирано топче. Крачето – отделено от лъка с два пръстена и с врязани линии. Иглодържателят – тръбовиден. Шарнирна конструкция на иглата. Дълж. 6,2см. ГИМ-Свищов.

Табл. XIX.

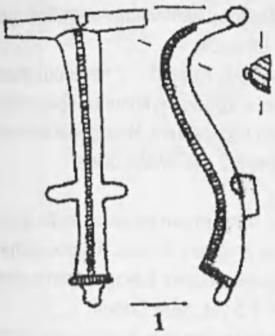
1

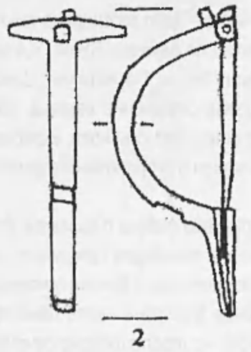
2

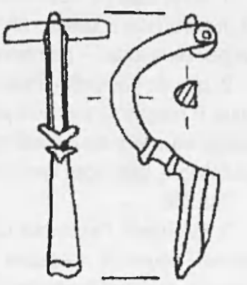
3

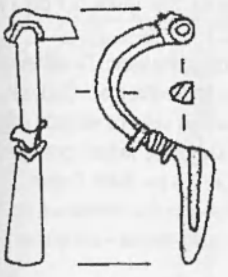
4

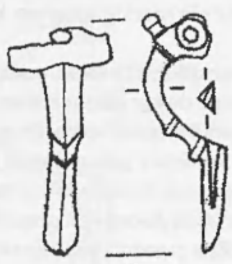
5

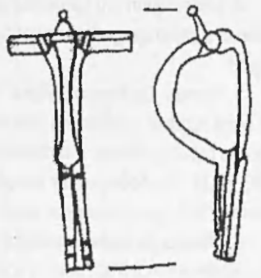
6

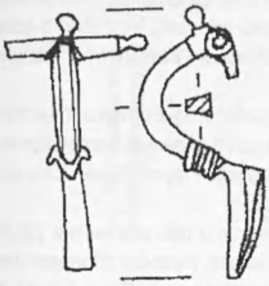
7

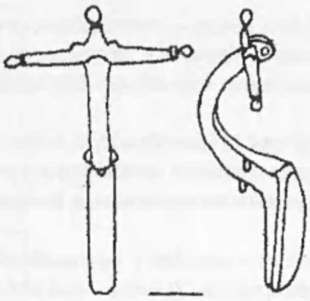
8

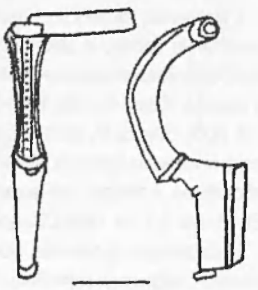
9

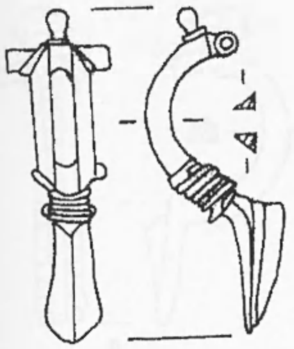
10

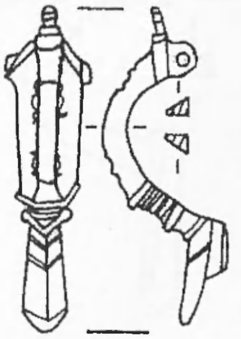
11

ТАБЛИЦА XX.

Тип 24а.

1. *Нове*, гроб (?). Бронзова фибула. Лъкът – с полукръгло сечение, с дълги странични рамена в предната част. Луковиците – малки, закръглени. Крачето – леко разширено към края. Иглодържателят – тръбовиден. Шарнирен механизъм – разположен в страничните рамена. Дълж. 6,4 см. ГИМ-Свищов.

2. *Ценово* (Чаушево), Русенско, съкровище от м. Гюрютлука. Сребърна фибула. Лъкът – с четириъгълно сечение. В предната му част се намират дълги странични рамена, завършени с кръгли луковици. Крачето – отделено от лъка с триъгълен пръстен, леко стеснено към края, украсено с врязан орнамент. Иглодържателят – тръбовиден. Шарнирен механизъм – разположен в страничните рамена. Дълж. 6,2 см. НАМ-София.

Тип 24б.

3. *Николаево*, Плевенско, съкровище. Бронзова фибула с позлата. Лъкът – с полукръгло сечение и две дълги странични рамена в предната част, украсен с елховиден орнамент, изпълнен с черен емайл. Луковиците – закръглени. Крачето – отделено, правоъгълно, украсено с врязан орнамент в техника ниело. Иглодържателят – тръбовиден. Шарнирен механизъм – разположен в страничните рамена. Дълж. 7,5 см. НАМ-София.

4. *Нове*. Част от бронзова фибула. Лъкът – с трапецовидно сечение, с две дълги рамена в предната част. Запазена е само средната закръглена луковица с два пръстена под нея. Крачето липсва. Зап. дълж. 2,7 см. ГИМ-Свищов.

5. *Чирпан*. Сребърна фибула. Лъкът – с трапецовидно сечение и дълги рамена в предната част. Те завършват с по едно кръгло топче. На мястото на прехода между лъка и крачето е завита бронзова тел. Фибулата е украсена с растителен и геометричен орнамент в техника ниело. От едната страна на лъка се намира надпис UTERE FELIX. Тръбовидният иглодържател се затваря с допълнителна пластина, която се плъзга от края на крачето навътре. Шарнирен механизъм – разположен в страничните рамена. Дълж. 5,5 см. НАМ-София.

6. *Местонамиране неизвестно*. Бронзова фибула. Лъкът – с трапецовидно сечение и дълги странични рамена (едното отчупено) в предната част. Те завършват с неоформени издължени луковици. Крачето – отчупено. Зап. дълж. 5,0 см. ГИМ-Казанлък.

Тип 24в.

7. *Изворово*, Хасковско. Бронзова фибула. Лъкът – с трапецовидно сечение и две дълги странични рамена с допълнителни плочки и закръглени луковици. Крачето – отделено, по-широко от лъка, украсено в края с метоповиден врязан орнамент. Иглодържателят – тръбовиден. Шарнирен механизъм – разположен в страничните рамена. Дълж. 6,0 см. НАМ-София.

8. *Нове*, сектор IV, хектар X, кв. 66, сондаж Д. Бронзова фибула. Лъкът – с трапецовидно сечение, с частично запазени странични рамена, украсен с врязан орнамент. Запазена само една луковица с конична форма. Крачето – правоъгълно, с отлят във формата орнамент от триъгълници. Иглодържателят – тръбовиден. Шарнирът липсва. Дълж. 5,7 см. ГИМ-Свищов.

9. *Филипопол*. Бронзова фибула. Лъкът – масивен, с трапецовидно сечение и две странични рамена, завършени с закръглени луковици върху два пръстена. Крачето – леко заоблено накрая, украсено с врязани линии. Иглодържателят – тръбовиден. Шарнирен механизъм – разположен в страничните рамена. Дълж. 7,8 см. АМ-Пловдив.

Табл. XX.

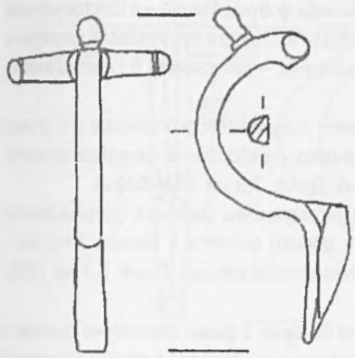
1

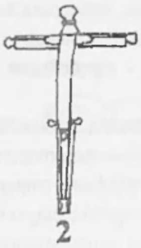
2

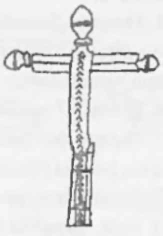
3

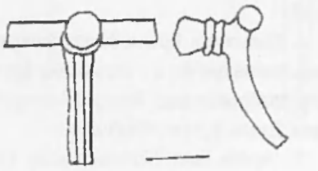
4

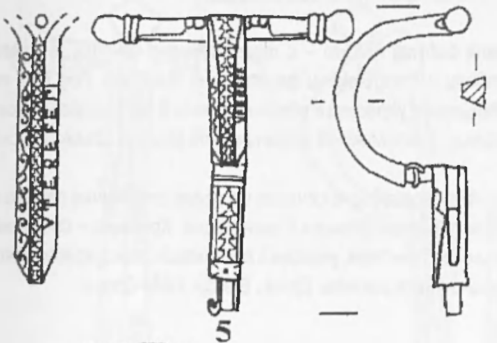
5

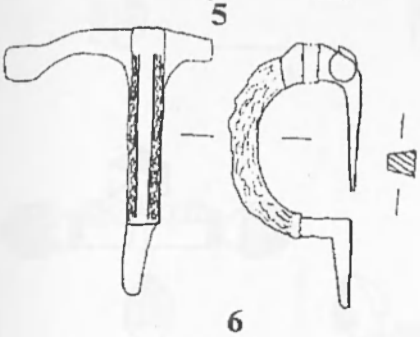
6

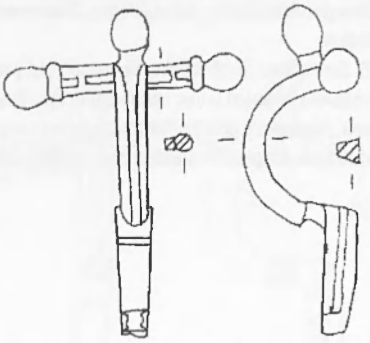
7

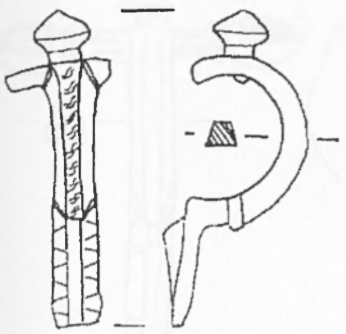
8

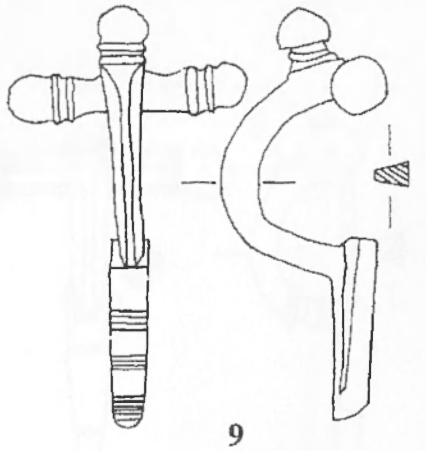
9

ТАБЛИЦА XXI.

Тип 24г.

1. *Капитан Димитриево*, Пазарджишко, къснoримска гробница. Бронзова фибула. Лъкът – с шестоъгълно сечение и с дълги странични рамена със същото сечение и издължени луковици. Крачето – правоъгълно, украсено с врязани триъгълници. Иглодържателят – тръбовиден. Шарнирен механизъм – разположен в страничните рамена. Дълж. 5,7 см. АМ-Пловдив.

2. *Перник*, от крепостта на хълма Кракра. Бронзова фибула. Лъкът – с трапецовидно сечение и с дълги странични рамена с кръгло сечение и издължени фасетирани луковици. Крачето – правоъгълно. Иглодържателят – тръбовиден. Шарнирен механизъм – разположен в страничните рамена. Дълж. 7,3 см. НАМ-София.

3. *Нове*. Бронзова фибула. Лъкът – с трапецовидно сечение и с дълги странични рамена с допълнителна плочка и с закръглени луковици. Крачето – правоъгълно, украсено с двойки отлети в калъпа "очички". Иглодържателят – тръбовиден. Шарнирен механизъм – разположен в страничните рамена. Дълж. 6,7 см. ГИМ-Свищов.

4. *Филипопол*. Бронзова позлатена фибула. Лъкът – с трапецовидно сечение, с дълги странични рамена с допълнителна плочка и с издължени фасетирани луковици. Крачето – правоъгълно, украсено с двойки отлети в калъпа правоъгълници. Иглодържателят – тръбовиден. Шарнирен механизъм – разположен в страничните рамена. Дълж. 5,9 см. АМ-Пловдив.

5. *Червен бряг*, Кюстендилско. Бронзова позлатена фибула. Лъкът – с трапецовидно сечение, с дълги странични рамена с допълнителна плочка с ажурни отвори и с издължени фасетирани луковици. Под тях се намират гребени, украсени с гранулация. Крачето – правоъгълно, украсено с двойки отлети в калъпа правоъгълници. Иглодържателят – тръбовиден. Шарнирен механизъм – разположен в страничните рамена. Дълж. 7,9 см. НАМ-София.

6. *Бенковски*, Пловдивско. Бронзова фибула. Лъкът – с трапецовидно сечение и с дълги странични рамена с шестоъгълно сечение и със закръглени луковици с по един пръстен, украсен с гранулация. Крачето – стеснено към края, украсено с двойки врязани линии и отделено от лъка с пръстен, украсен с гранулация. Иглодържателят – тръбовиден. Шарнирен механизъм – разположен в страничните рамена. Дълж. 6,9 см. НАМ-София.

Табл. XXI.

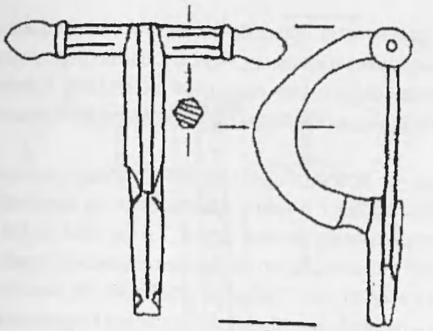

1

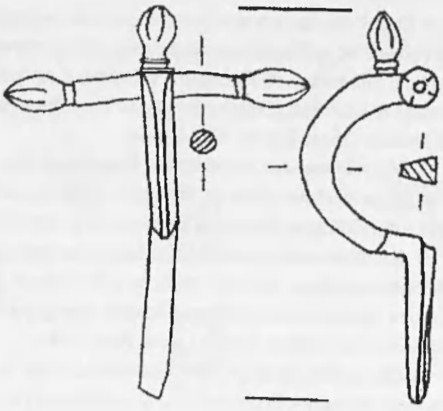

2

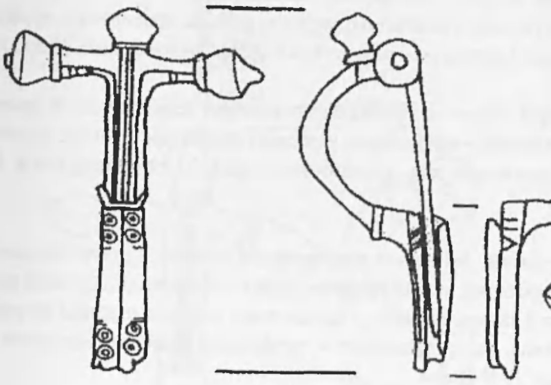

3

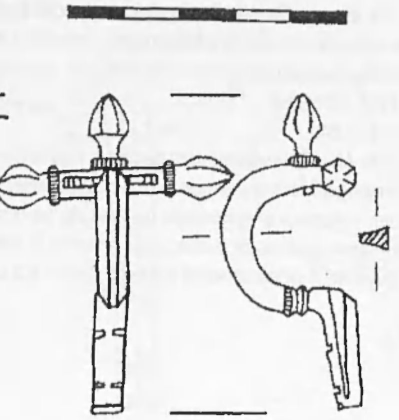

4

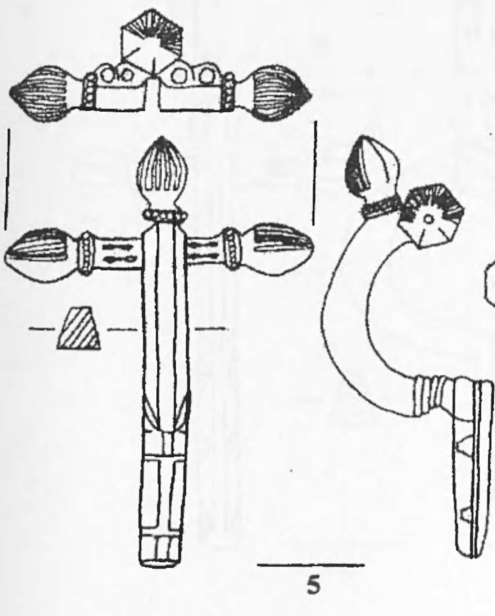

5

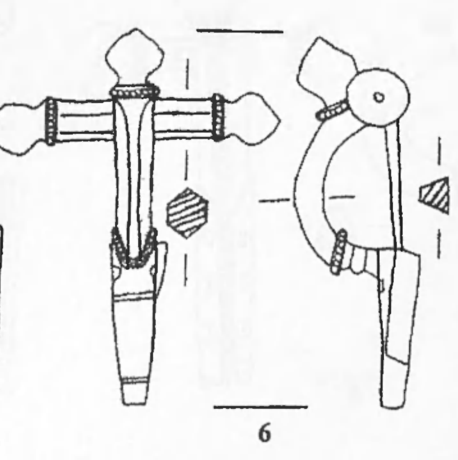

6

ТАБЛИЦА XXII.

Тип 24г.

1. *София*, селище от римската епоха в околностите на Черния мост. Бронзова фибула. Лъкът – с трапецовидно сечение и с дълги странични рамена с кръгло сечение и с закръглени луковици, украсен с врязан растителен орнамент. Крачето – правоъгълно, украсено в средата с врязан растителен орнамент и с отлети в калъпа стилизирани листа от двете му страни. Иглодържателят липсва. Шарнирен механизъм – разположен в страничните рамена. Дълж. 8,0 см. НАМ-София.

2. *Местонамиране неизвестно.* Бронзова фибула. Лъкът – с трапецовидно сечение и с дълги странични рамена със закръглени луковици. Крачето – правоъгълно, украсено с двойки "очички", отлети в калъпа. Иглодържателят – тръбовиден. Шарнирен механизъм – разположен в страничните рамена. Дълж. 7,6 см. НАМ-София.

3. *Местонамиране неизвестно.* Бронзова фибула. Лъкът – с трапецовидно сечение и с странични рамена с фасетирани луковици и гребен, украсен с гранулация под всяка една от тях. Крачето – правоъгълно, украсено с три групи триъгълници, отлети в калъпа. Иглодържателят – тръбовиден. Шарнирен механизъм – разположен в страничните рамена. Дълж. 7,6 см. НАМ-София.

4. *Семчиново*, Пазарджишко. Бронзова фибула. Лъкът – с трапецовидно сечение и с дълги странични рамена с допълнителна плочка и със закръглени луковици. Крачето – правоъгълно, украсено с двойки триъгълници, отлети в калъпа. Иглодържателят – тръбовиден. Шарнирен механизъм – разположен в страничните рамена. Дълж. 7,0 см. АМ-Пловдив.

5. *Христо Даново*, Пловдивско. Бронзова фибула. Лъкът – с трапецовидно сечение, с дълги странични рамена с допълнителна плочка и с фасетирани луковици. Крачето – правоъгълно, украсено с двойки триъгълници, отлети в калъпа. Иглодържателят – тръбовиден. Шарнирен механизъм – разположен в страничните рамена. Дълж. 8,4 см. ГИМ-Казанлък.

Тип 24д.

6. *Местонамиране неизвестно.* Бронзова фибула. Лъкът – с трапецовидно сечение, с дълги странични рамена с допълнителна плочка и със закръглени луковици с по един пръстен, украсен с гранулация под всяка една. Лъкът – украсен с преплетен орнамент, отлят в калъпа. Крачето – правоъгълно, украсено с двойки волути и преплетен орнамент в средата, отлети в калъпа. Иглодържателят – тръбовиден. Шарнирен механизъм – разположен в страничните рамена. Дълж. 8,2 см. НАМ-София.

Табл. XXII.

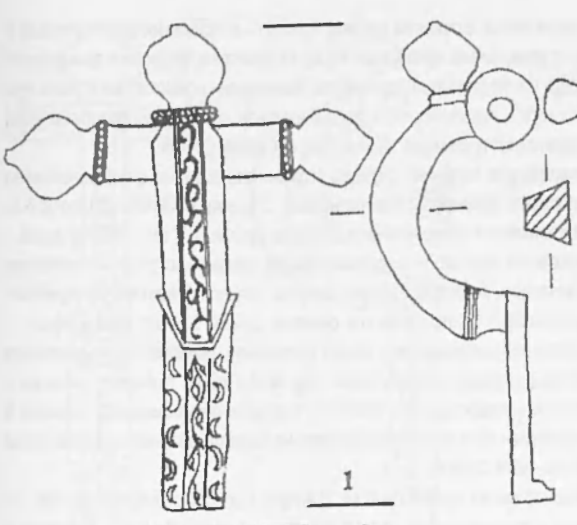
1

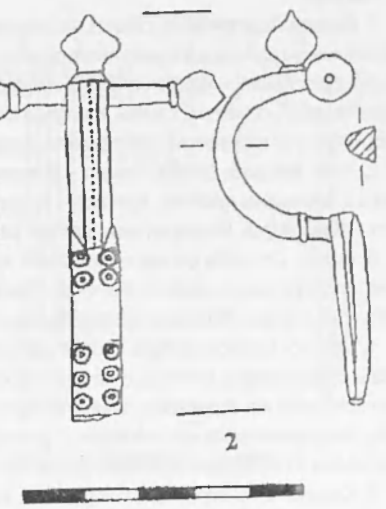
2

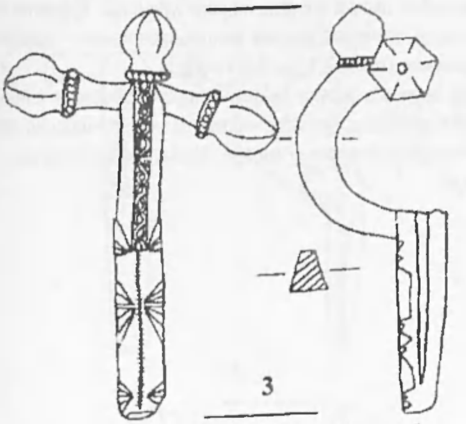
3

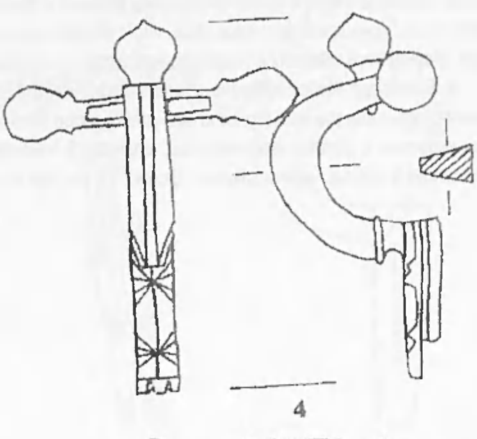
4

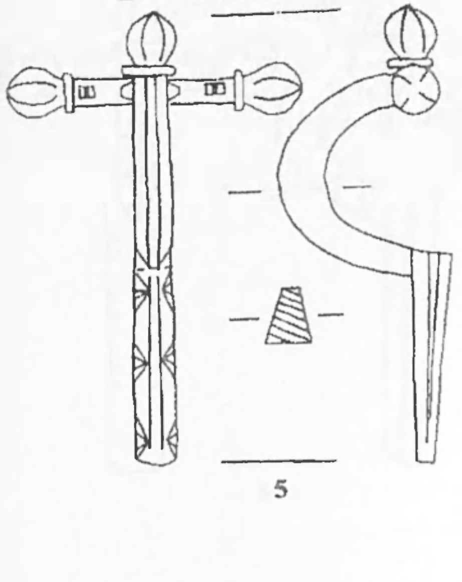
5

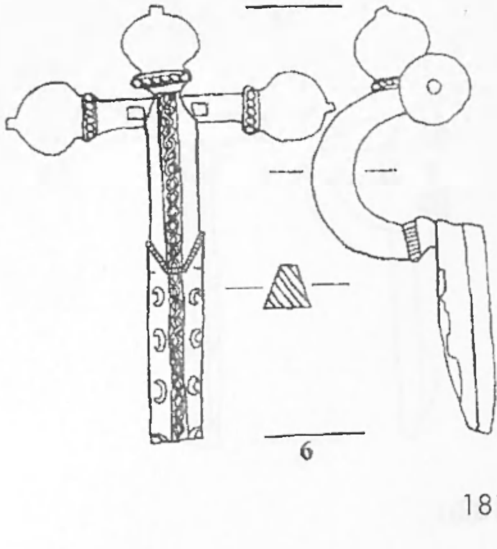
6

ТАБЛИЦА XXIII.

Тип 24g.

1. *Ветрен,* Пазарджишко, селище от римската епоха. Бронзова фибула. Лъкът – с трапецовидно сечение, с дълги странични рамена с допълнителна плочка и с закръглени луковици с по един пръстен, украсен с гранулация под всяка една. Лъкът – украсен с врязан орнамент от чертички и кръгчета. Крачето – правоъгълно, украсено с двойки"очички", отлети в калъпа. Иглодържателят – тръбовиден, с допълнителен нит за застопоряване на иглата. Шарнирен механизъм – разположен в страничните рамена. Дълж. 9,2 см. НАМ-София.

2. *Нове.* Бронзова фибула. Лъкът – с трапецовидно сечение, с дълги странични рамена с допълнителна плочка и с закръглени луковици. Крачето – правоъгълно, украсено с триъгълници, отлети в калъпа. Иглодържателят – тръбовиден. Шарнирен механизъм – разположен в страничните рамена. Дълж. 7,3 см. ГИМ-Свищов.

3. *Бургас.* Бронзова фибула с позлатени луковици. Лъкът – с трапецовидно сечение, с дълги странични рамена и със закръглени луковици. Крачето – правоъгълно, украсено с двойки волути, отлети в калъпа. Иглодържателят – тръбовиден. Шарнирен механизъм – разположен в страничните рамена. Дълж. 5,6 см. НАМ-София.

4. *Сердика.* Бронзова фибула. Лъкът – с трапецовидно сечение, с дълги странични рамена с допълнителна плочка и с фасетирани луковици с по един пръстен, украсен с гранулация под всяка една. Лъкът – украсен с врязан орнамент от чертички и кръгчета. Крачето – правоъгълно, украсено с двойки триъгълници, отлети в калъпа. Иглодържателят – тръбовиден, с допълнителен нит за застопоряване на иглата. Шарнирен механизъм – разположен в страничните рамена. Дълж. 8,1 см. НАМ-София.

5. *Капитан Димитриево*, Пазарджишко, късноримска гробница в м. Джума. Бронзова фибула. Лъкът – с трапецовидно сечение, с дълги странични рамена с допълнителна плочка и с фасетирани луковици. Крачето – правоъгълно, по-широко от лъка, украсено с двойки триъгълници, отлети в калъпа. Иглодържателят – тръбовиден. Шарнирен механизъм – разположен в страничните рамена. Дълж. 9,1 см. АМ-Пловдив.

6. *Бузовград*, Старозагорско, селище от римската епоха. Бронзова фибула. Лъкът – с трапецовидно сечение, с дълги странични рамена (едното отчупено) и със закръглени луковици. Крачето – правоъгълно, по-широко от лъка, украсено с двойки триъгълници, отлети в калъпа. Иглодържателят – липсва. Шарнирен механизъм – разположен в страничните рамена. Дълж. 5,7 см. АМ-Пловдив.

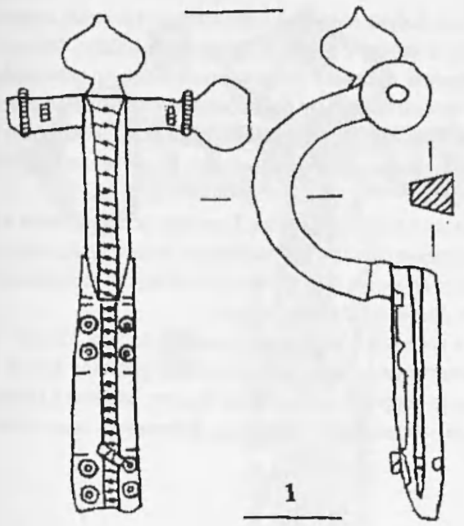

1

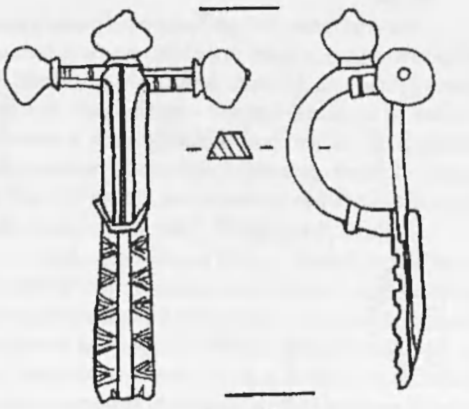

2

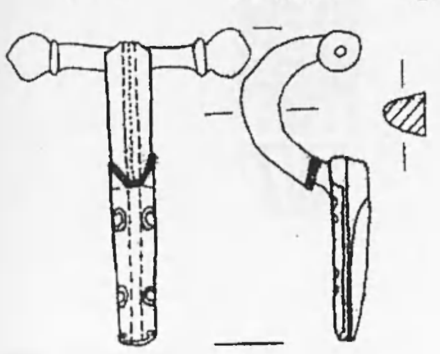

3

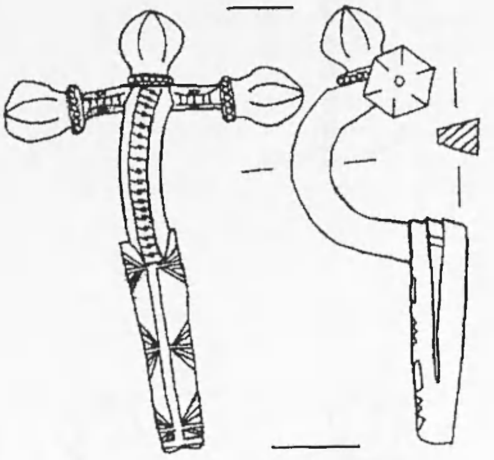

4

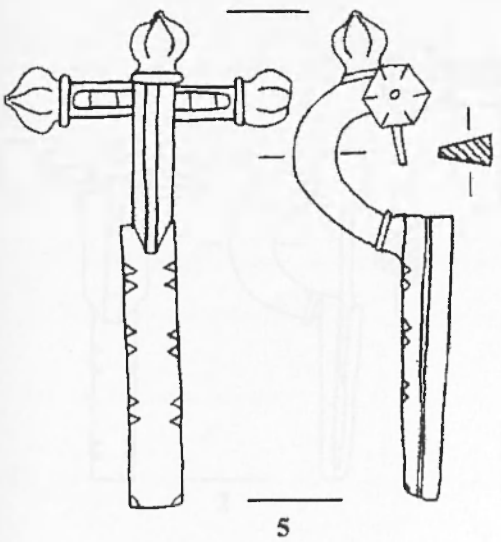

5

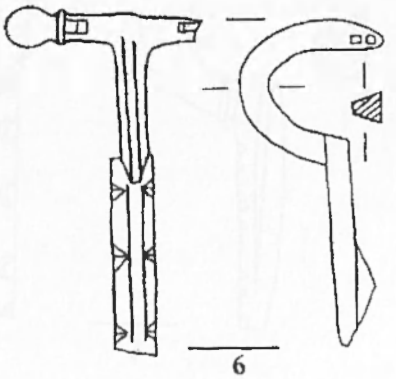

6

ТАБЛИЦА XXIV.

Тип 24в.

1. *Августа Траяна*, северен некропол. Бронзова позлатена фибула. Лъкът – с трапецовидно сечение, издуто от едната страна, с дълги странични рамена с допълнителна плочка и с кухи, фасетирани луковици. Лъкът – украсен с ритмично сменящи се квадрати и ромбове. В началото, в края и в средата му се намират момчешки портрети в медальони Крачето – правоъгълно, украсено с четири волути от всяка страна, отлети в калъпа, а в средата със същия орнамент като лъка. В началото и в края му се намират по един мъжки портрет в медальон. Целият орнамент е изработен в техника ниело. Иглодържателят – тръбовиден. Шарнирен механизъм – разположен в страничните рамена. Дълж. 12,0 см. НАМ-София.

2. *Капитан Димитриево*, Пазарджишко, късноримска гробница в м. Джума. Бронзова фибула. Лъкът – с трапецовидно сечение, с дълги странични рамена с допълнителна плочка и със закръглени луковици. Крачето – правоъгълно, по-тясно от лъка, украсено с двойки триъгълници, отлети в калъпа. Иглодържателят – тръбовиден. Шарнирен механизъм – разположен в страничните рамена. Дълж. 5,7 см. АМ-Пловдив.

3. *Капитан Димитриево*, Пазарджишко, късноримска гробница в м. Джума. Бронзова фибула. Лъкът – с трапецовидно сечение, с дълги странични рамена с допълнителна плочка и с фасетирани луковици. Лъкът – украсен с елховиден врязан орнамент. Крачето – правоъгълно, украсено с три двойки волути, отлети в калъпа и с врязан елховиден орнамент в средата. Иглодържателят – тръбовиден. Шарнирен механизъм – разположен в страничните рамена. Дълж. 8,8 см. АМ-Пловдив.

Табл. XXIV.

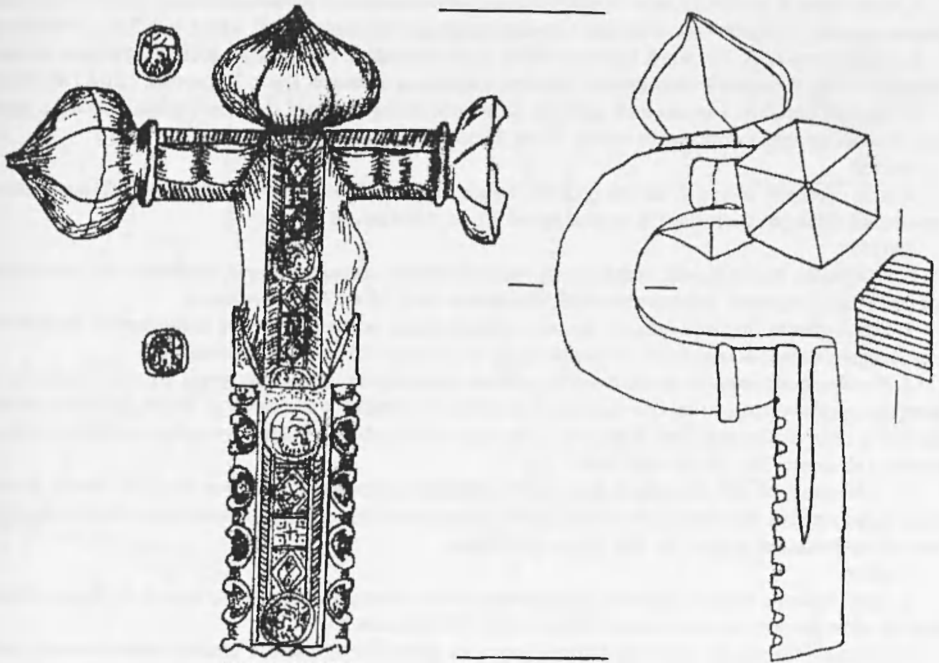

1

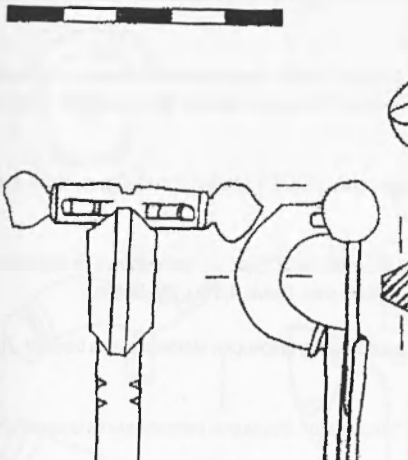

2

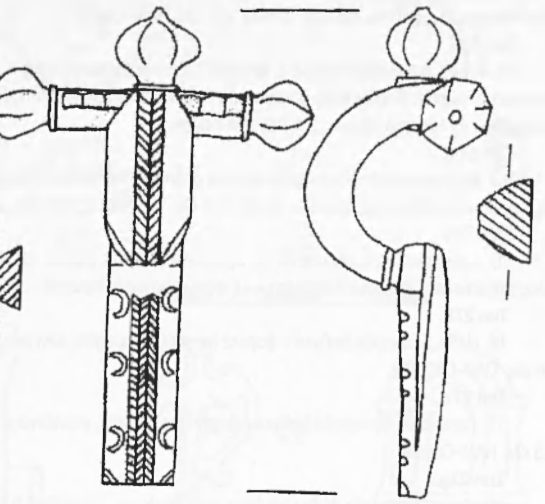

3

ТАБЛИЦА XXV.

Тип 25а.

1. *Нове*, сектор X, кв. 291/311, яма I. Бронзова фибула, силно корозирала, с ромбовидна форма с раздвоени краища на страните на ромба. В средата – малка дупчица. Шарнирен механизъм на иглата. Дълж. 3,6 см; шир. 3,5 см. ГИМ-Свищов.

2. *Нове*, сектор X, кв. 311, яма II. Бронзова фибула, силно корозирала, с ромбовидна форма с раздвоени краища на страните на ромба. В средата – малка дупчица. Шарнирен механизъм на иглата. Дълж. 3,5 см; шир. 2,2 см. ГИМ-Свищов.

3. *Ботунец*, Софийско, могилен гроб. Бронзова фибула с ромбовидна форма, с изрязана среда, украсена с врязани линии и точки. Шарнирен механизъм на иглата. Диам. 2,5 см. МИС-София.

Тип 25б.

4. *Нове*, сектор IV, хектар III, кв. 383. Бронзова фибула с кръгла форма, с дупчица в средата и два концентрични врязани кръга. Шарнирен механизъм на иглата. Диам. 3,2 см. ГИМ-Свищов.

Тип 25в.

5. *Кочериново*, Кюстендилско, тържище (?). Бронзова фибула с форма на лунула, украсена с два концентрични кръга около малка издатина. Шарнирен механизъм на иглата. Шир. 2,2 см. Частна колекция.

6. *Кюстендилско*. Бронзова фибула с форма на двойна лунула, украсена с врязани концентрични кръгове около малка издатина. Шарнирен механизъм на иглата. Дълж. 2,3 см; шир. 2,9 см. Частна колекция.

7. *Кюстендилско*. Бронзова фибула с антропоморфно изображение и с форма на лунула, украсена с врязани линии на раздвоените краища на лунулата, на шапката и на шията на човешкото изображение. Очите, устата и косата са представени също чрез врязани линии. В средата на лунулата – украса от два концентрични кръга и издатинка. Шарнирен механизъм на иглата. Вис. 3,6 см. НАМ-София.

8. *Севтополис*, кв. 056. Бронзова фибула с антропоморфно изображение и с форма на лунула. Очите, устата и косата са представени чрез врязани линии. В средата на лунулата – украса от два концентрични кръга и издатинка. Шарнирен механизъм на иглата. Зап. вис. 3,5 см. НАМ-София.

Тип 25г.

9. *Нове*. Бронзова фибула с форма на навигационно колело, с врязани концентрични кръгове в средата, свързани с насечки. Шарнирен механизъм на иглата. Диам. 3,5 см. ГИМ-Свищов.

10. *Друган*, Радомирско. Бронзова фибула с форма на навигационно колело, с врязани концентрични кръгове в средата, свързани с насечки. Шарнирен механизъм на иглата. Диам. 3,4 см. НАМ-София.

Тип 25д.

11. *Кюстендилско*. Бронзова фибула с кръгло тяло и два жълъда от двете му страни Шарнирен механизъм на иглата. Шир. 2,0 см. Частна колекция.

Тип 26а.

12. *Лиляче,* Врачанско, светилище в м. Кадин мост. Бронзова конусовидна фибула с три пресовани кръга в основата. Шарнирен механизъм на иглата. Диам. 3,1 см. НАМ-София.

13. *Лиляче,* Врачанско, светилище в м. Кадин мост. Бронзова конусовидна фибула с пресован венец в основата. Шарнирен механизъм на иглата. Диам. 4,0 см. НАМ-София.

Тип 26б.

14. *Торос*, Ловешко, могила V, гроб № 2. Бронзова конусовидна фибула с емайл. Издатината в средата – изпълнена с зеленикав емайл. Върху него в центъра и по периферията са поставени 7 бронзови зрънца (две липсват). Шарнирен механизъм на иглата. Диам. 2,6 см. ИМ-Ловеч.

Тип 27а.

15. *Кюстендилско*. Бронзова фибула с форма на подметка, покрита с вдлъбнатини, изпълнени с черен емайл. Шарнирен механизъм на иглата. Дълж. 2,4 см. Частна колекция

Тип 27б.

16. *Марцианопол*, гробница № 23. Бронзова фибула с форма на рог, към който са припоени цилиндърът на пружината и иглодържателят. Иглодържателят — с форма на кука. Иглата – от усукана тел. Дълж. 4,3 см. ИМ-Девня.

Тип 27в.

18. *Нове*. Бронзова фибула с форма на двойна брадва, ажурно изработена. Шарнирен механизъм на иглата. Дълж. 3,6 см. ГИМ-Свищов.

Тип 27г.

17. *Раииария*. Бронзова фибула с форма на брадва, украсена с "птиче око". Шарнирен механизъм на иглата. Дълж. 4,5 см. НАМ-София.

Тип 27д.

19. *Ескус*. Бронзова фибула с форма на едикула, отливана в матрица. Шарнирен механизъм на иглата. Дълж. 3,8 см; шир. 2,7 см. НАМ-София.

Табл. XXV.

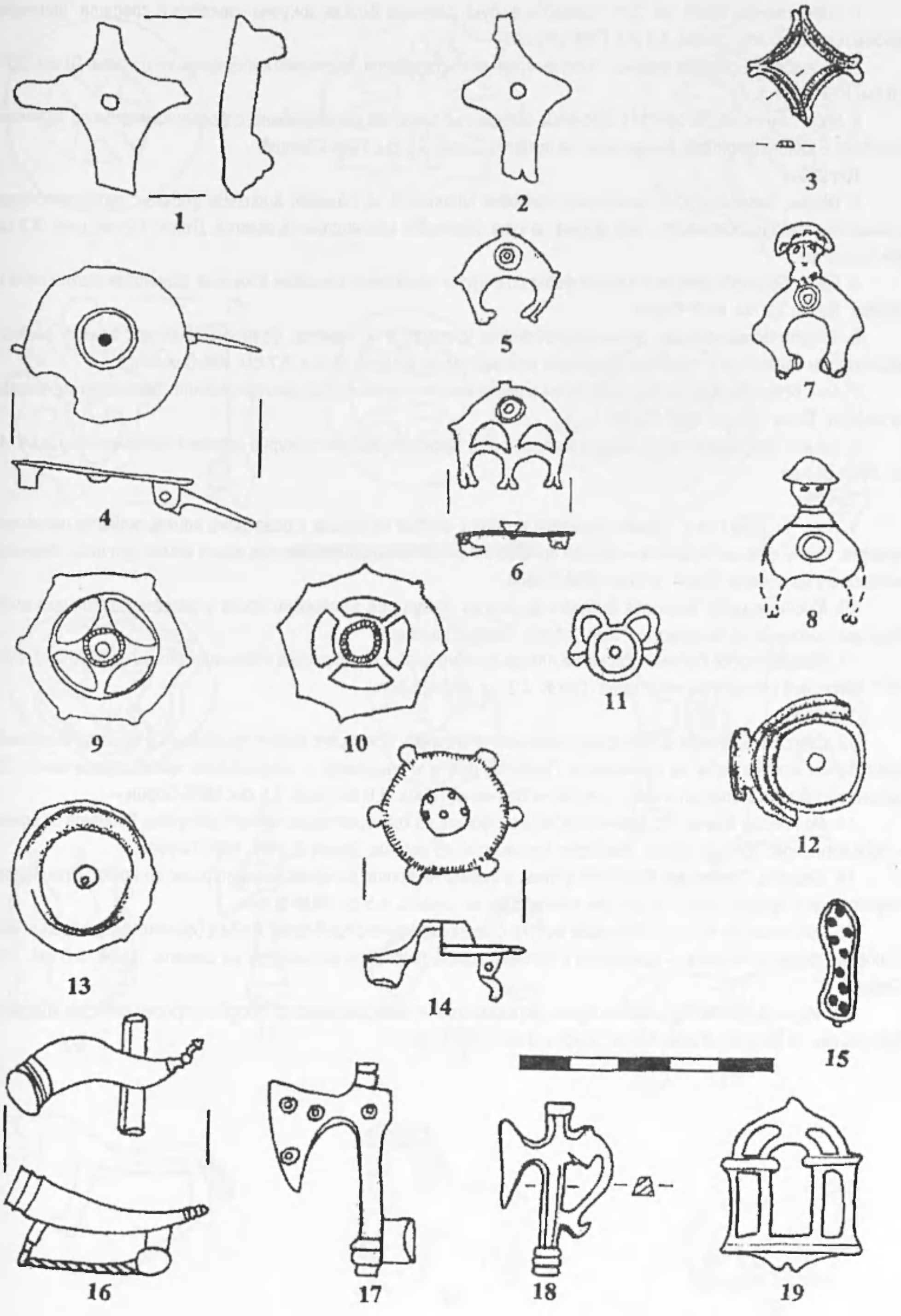
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19

ТАБЛИЦА XXVI.

Тип 28а.

1. *Нове,* сектор XXXIII, кв. 371. Бронзова фибула с кръгла форма, ажурно изрязана в средата. Шарнирен механизъм на иглата. Диам. 3,8 см. ГИМ-Свищов.

2. *Пазарджик.* Бронзова фибула с ажурен орнамент в средата. Шарнирен механизъм на иглата. Диам. 3,7 – 4,0 см. НАМ-София.

3. *Нове*, сектор III, кв. 161/141. Бронзова фибула със следи от посребряване, с форма на въртящо се колело, отливана в калъп. Шарнирен механизъм на иглата. Диам. 4,5 см. ГИМ-Свищов.

Тип 28б.

4. *Окорш*, Силистренско, ранносредновековна крепост в м. Калето. Бронзова фибула с тромпетовидни орнаменти. Иглодържателят – във форма на кука. Шарнирен механизъм на иглата. Дълж. 4,2 см; шир. 3,2 см. ИМ-Силистра.

5. *Ескус.* Бронзова фибула с кръгла форма и ажурен орнамент, отливан в калъпа. Шарнирен механизъм на иглата. Диам. 3,2 см. НАМ-София.

6. *Окорш*, Силистренско, ранносредновековна крепост в м. Калето. Сребърна фибула с кръгла форма и растителен орнамент в средата. Шарнирен механизъм на иглата. Диам. 3,7 см. ИМ-Силистра.

7. *Лом.* Бронзова фибула с кръгла форма и растителни и тромпетовидни орнаменти. Шарнирен механизъм на иглата. Диам. 3,5 см. НАМ-София.

8. *Лиляче*, Врачанско, светилище в м. Кадин вир. Бронзова фибула с ажурно изрязани орнаменти. Дълж. 4,0 см. НАМ-София.

Тип 29а.

9. *Лом,* от брега на р. Дунав. Бронзова фибула с форма на птица с разперени крила, главата изпъкнала, релефна. Върху едно от крилата – врязан орнамент от концентрични кръгове около малка дупчица. Шарнирен механизъм на иглата. Дълж. 4,0 см. НИМ-София.

10. *Кюстендилско.* Бронзова фибула с форма на птица със затворени крила и релефна, изпъкнала глава. Шарнирен механизъм на иглата. Дълж. 3,5 см. Частна колекция.

11. *Нове.* Бронзова фибула с форма на птица с разперени крила, украсена с врязани линии и орнамент "птиче око". Шарнирен механизъм на иглата. Дълж. 4,2 см. НАМ-София.

Тип 29б.

12. *Сердика.* Бронзова фибула с форма на конче-играчка. Предният крак е използван като иглодържател, а през задния минава оста на пружината. Гривата, окото и опашката – представени чрез врязани линии. Две успоредни такива минават и през тялото на кончето. Дълж. 3,6 см; шир. 2,5 см. МИС-София.

13. *Лютиброд,* Врачанско. Бронзова фибула с форма на конче, стъпило на четири крака. Гривата и седлото – предадени чрез врязани линии. Шарнирен механизъм на иглата. Дълж. 5,2 см. НАМ-София.

14. *Садовец*, Плевенско. Бронзова фибула с форма на конче, стъпило на четирите си крака. Опашката – подчертана с врязани линии. Шарнирен механизъм на иглата. 4,5 см НАМ-София.

15. *Никополис ад Иструм.* Бронзова фибула с форма на конче с приведена глава и вдигнат десен преден крак. Гривата, очите и седлото – предадени с врязани линии. Шарнирен механизъм на иглата. Дълж. 3,6 см. НАМ-София.

16. *Августа Траяна.* Бронзова фибула с форма на конче, наведено напред, с подвит преден ляв крак. Шарнирен механизъм на иглата. Дълж. 3,8 см; шир. 2,0 см. НАМ-София.

Табл. XXVI.

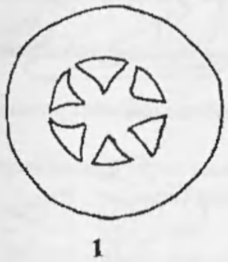
1

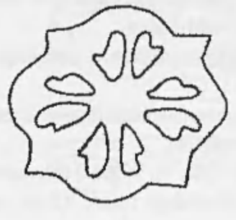
2

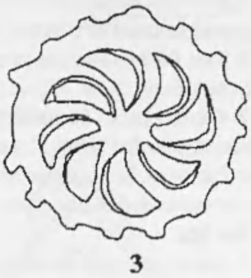
3

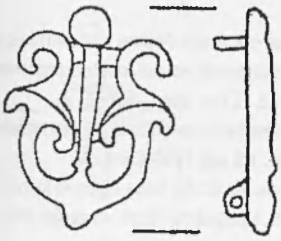
4

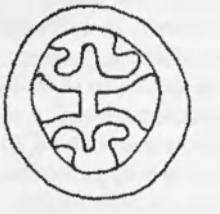
5

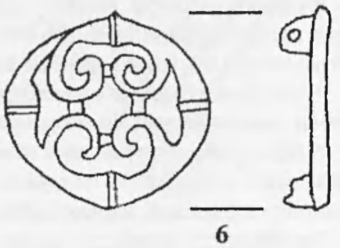
6

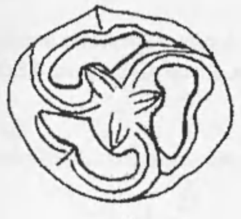
7

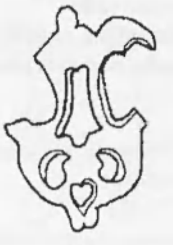
8

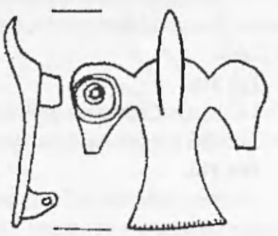
9

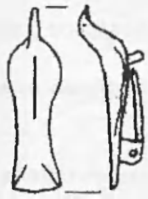
10

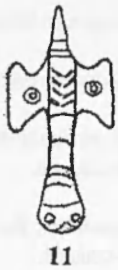
11

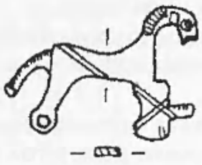
12

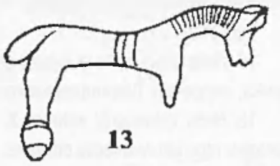
13

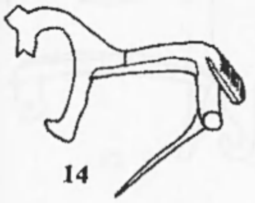
14

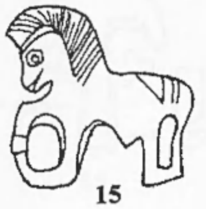
15

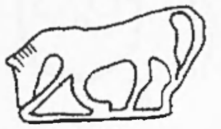
16

ТАБЛИЦА XXVII.

Тип 29б.

1. *Никополис ад Иструм*. Бронзова фибула с форма на лежащо куче. Очите – предадени чрез врязани кръгчета. Шарнирен механизъм на иглата. Дълж. 4,0 см. НАМ-София.

2. *Нове*. Оловна матрица за отливане на фибули с форма на заек. Шарнирният механизъм и иглодържателят – само маркирани. Дълж. 3,8 см. ГИМ-Свищов.

3. *Кюстендилско*. Бронзова фибула с форма на пантера. Задната част на животното е покрита с дупчици, изпълнени със сребро. Дълж. 2,9 см. Частна колекция.

4. *Рациария*. Бронзова фибула с форма на жаба. На гърба ѝ два триъгълника, които заедно с очите носят следи от червен емайл. Шарнирен механизъм на иглата. Дълж. 3,5 см; шир. 1,2 см. НАМ-София.

Тип 30а.

5. *Местонамиране неизвестно*. Сребърна фибула с кръстовидна форма. Централната плочка – украсена с врязана линия и насечки по края, а в средата кръг, изпълнен с черен емайл. Четирите рамена – сложно профилирани. Шарнирен механизъм на иглата. Дълж. и шир. 3,2 см. НИМ-София.

6. *Здравец*, Габровско, антично селище, сектор А, кв. 8. Бронзова фибула с кръгла форма и с изпъкнало конично топче в средата. Отстрани има малък израстък. Кръглото поле е разделено на сектори с различен цвят на емайла – бял, кафяв и оранжев. Шарнирен механизъм на иглата. Диам. 2,15 см. ИМ-Габрово.

7. *Нове*. Бронзова фибула с ромбовидна форма, изпълнена със синьо-зелен емайл, в средата с тъмнозелени листенца с оранжева среда. Шарнирен механизъм на иглата. Дълж. 3,1 см; шир. 1,9 см. ГИМ-Свищов.

8. *Перник*, селище от римската епоха. Бронзова фибула с ромбовидна форма. На всеки ъгъл по едно кръгче, като на горния и долния те са придружени от допълнителен ажурен орнамент. Средната част на фибулата – изпълнена с червен емайл. Шарнирен механизъм на иглата. ИМ-Перник.

Тип 30б.

9. *Лиляче*, Врачанско, светилище в м. Кадин вир. Бронзова фибула, ажурна, с четириъгълна форма и с полета, инкрустирани с бял емайл. Дълж. и шир. 4,5 см НАМ-София.

10. *Местонамиране неизвестно*. Бронзова фибула, ажурна, с четириъгълна форма и изпъкнало топче в средата. Инкрустирана със син, бял и жълт емайл. Шарнирен механизъм на иглата. Дълж. 4,3 см; шир. 4,2 см. НАМ-София.

Тип 31а.

11. *Апиария*. Бронзова фибула с форма на буквата S. Краищата ѝ завършват с три израстъка. Пружината – с 10 навивки и горна тетива. Дълж. 3,1 см. ИМ-Русе.

Тип 31б.

12. *Нове*. Бронзова фибула с форма на монограм, ажурно изработен от три букви – R, M, A и с кръгла форма. Шарнирен механизъм на иглата. Диам. 3,6 см. ГИМ-Свищов.

13. *Нове*. Бронзова фибула с форма на монограм, ажурно изработен от три букви – R, M, A и с кръгла форма. Шарнирен механизъм на иглата. Диам. 3,4 см. ГИМ-Свищов.

14. *Нове*. Бронзова фибула с форма на монограм, ажурно изработен от три букви – R, M, A и с кръгла форма. Шарнирен механизъм на иглата. Частично запазена. Диам. 4,5 см. ГИМ-Свищов.

Тип 31в.

15. *Нове*. Бронзова фибула с форма на пелта, с ажурно изрязани орнаменти. Иглодържателят – с форма на кукичка, напречен. Шарнирен механизъм на иглата. Дълж. 3,3 см. ГИМ-Свищов.

16. *Нове*, сектор IV, хектар X, кв. 72, валетудинариум, пом. 69. Бронзова фибула с форма на пелта, с украсени с врязани триъгълничета страни. Шарнирен механизъм на иглата. Дълж. 3,1 см. ГИМ-Свищов.

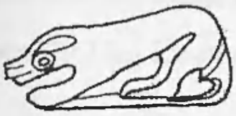
1

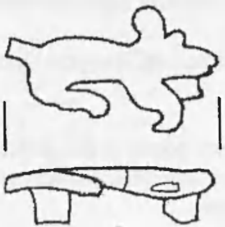
2

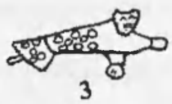
3

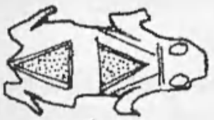
4

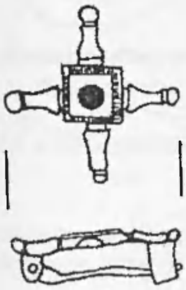
5

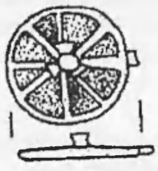
6

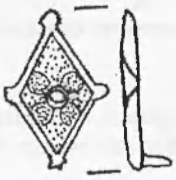
7

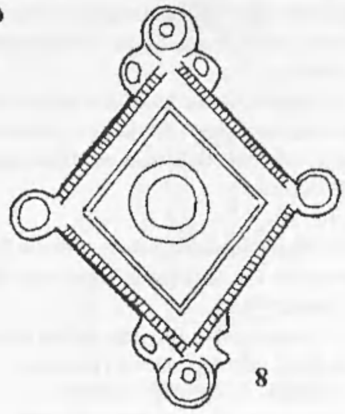
8

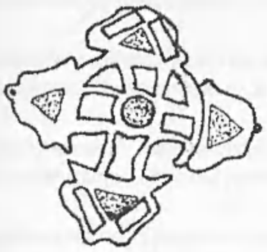
9

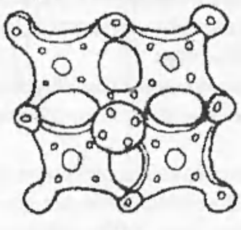
10

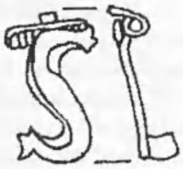
11

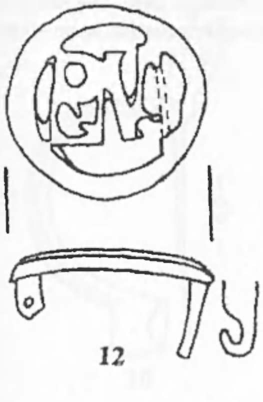
12

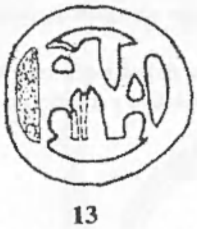
13

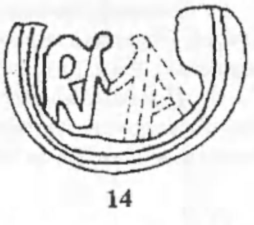
14

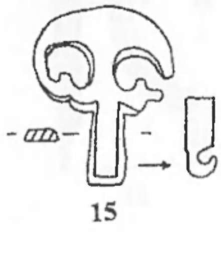
15

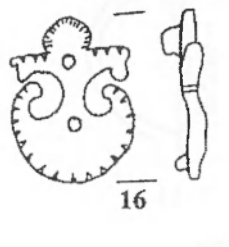
16

ТАБЛИЦА XXVIII.

Тип 32а.

1. *Нове.* Бронзова фибула с форма на свастика. Шарнирен механизъм на иглата. Дълж. и шир. 2,8 см. ГИМ-Свищов.

2. *Нове.* Бронзова фибула с форма на свастика. Шарнирен механизъм на иглата. Дълж. и шир. 3,0 см. ГИМ-Свищов.

Тип 32б.

3. *Кръшно*, Половско. Бронзова фибула с форма на завъртяна свастика. Рамената ѝ завършват с конски глави. Очите са отбелязани с врязано кръгче. Същото се намира и в средата на фибулата. Шарнирен механизъм на иглата. Дълж. и шир. 3,5 см. ГИМ-Попово.

Тип 33.

4. *Бутово*, Великотърновско, зидан тухлен гроб. Желязна позлатена фибула, с овална форма, с монтиран в средата пирамидален черен камък – турмалин. Около него – два концентрични релефни пръстена. Иглодържателят – масивен, четириъгълен. Пружината – с 7 навивки и долна тетива. Дълж. 3,5 см; шир. 2,7 см. ИМ-Велико Търново.

Тип 34.

5. *Ломец*, Троянско, пътна станция Состра в м. Тунела. Бронзова фибула с форма на гръцката буква Щ, с извити навън краища и ромбовидно сечение. Диам. 4,7 см. НМХЗ-Троян.

Тип 35.

6. *Трансмариска*. Бронзова фибула с форма на пръстен от кръгла тел с плоски завити краища. Диам. 2,3 – 2,5 см. Музей на рибарството-Тутракан.

Тип 36.

7. *Лесново*, Софийско. Бронзова фибула с форма на клещи, с правоъгълно сечение. В предната част на лъка и на иглата се намират издължени израстъци, които образуват клещите. Иглодържателят – малък, четириъгълен. Дълж. 8,2 см. НАМ-София.

8. *Местонамиране неизвестно*. Бронзова фибула с форма на клещи, с правоъгълно сечение. В предната част на лъка и на иглата се намират издължени израстъци, които образуват клещите. Иглодържателят – малък, четириъгълен. Дълж. 7,8 см. НАМ-София.

9. *Сердика*. Бронзова фибула с форма на клещи, с ромбовидно сечение, украсена с врязан елховиден орнамент. В предната част на лъка се намира издължен израстък. Иглодържателят – малък, четириъгълен. Иглата липсва. Дълж. 6,2 см. МИС-София.

10. *Копривлен*, Гоцеделчевско. Бронзова фибула с форма на клещи, с ромбовидно сечение, украсена с врязан елховиден орнамент. В предната част на иглата се намират издължени израстъци, които образуват клещите. Иглодържателят – малък, четириъгълен. Дълж. 6,9 см. ИМ-Благоевград.

11. *Свиленград*. Бронзова фибула с форма на клещи, с ромбовидно сечение, украсена с врязан елховиден орнамент. В предната част на лъка се намира единичен издължен израстък. Иглодържателят – малък, четириъгълен. Дълж. 7,4 см. ИМ-Хасково.

12. *Бабяк*, Разложко, светилище. Желязна фибула с форма на клещи, с ромбовидно разширен лък и силно изтеглени клещовидни израстъци, единият от които с извивка от долна страна. Иглодържателят – малък, четириъгълен. Дълж. 6,8 см. ИМ-Благоевград.

Табл. XXVIII.

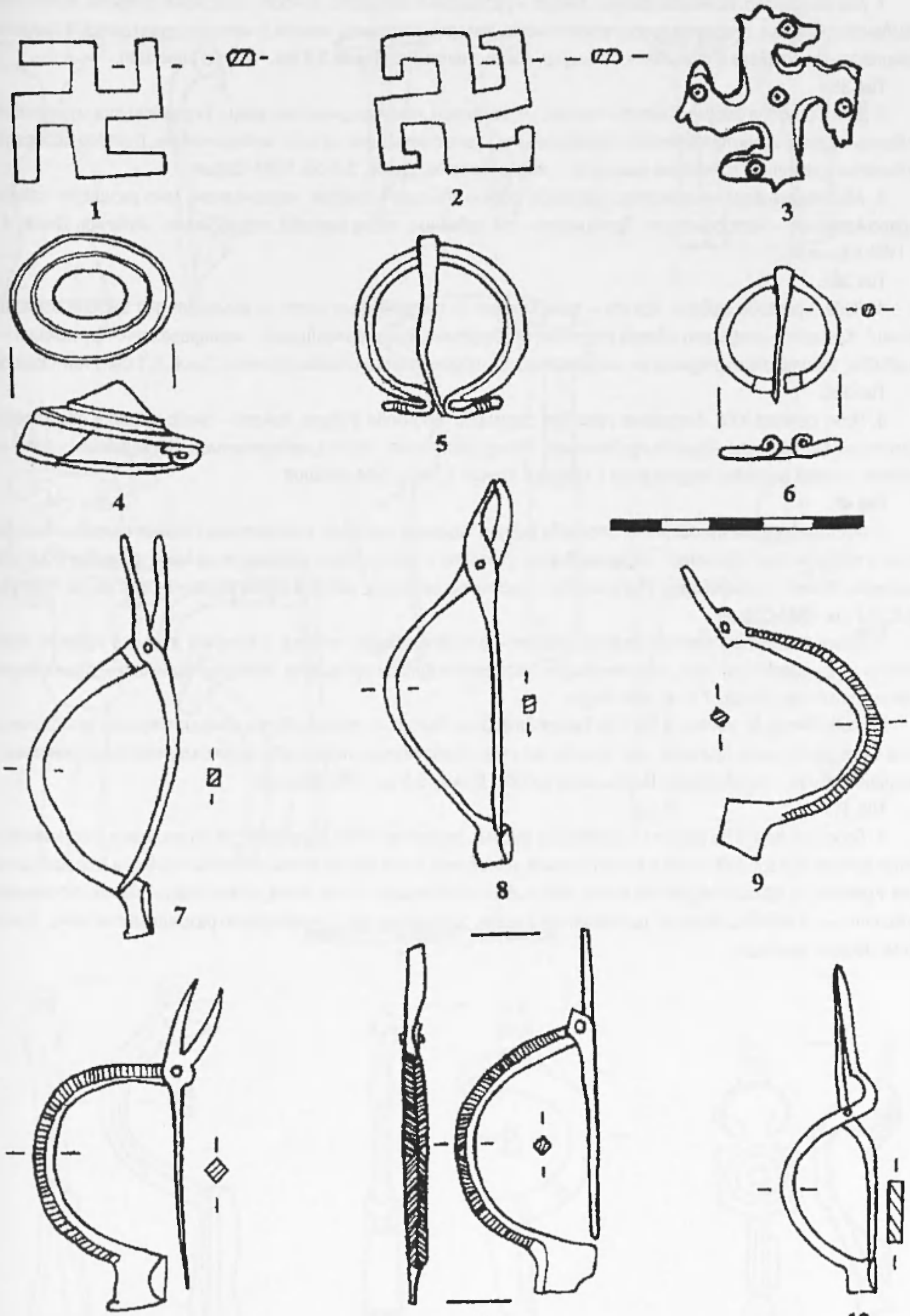
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12

ТАБЛИЦА XXIX.

Тип 37.

1. *Кюстендилско.* Бронзова фибула. Лъкът – разширен в предната си част, стеснен в средата, преминава в камбановидно краче, отделено с три пръстенчета. Иглодържателят – малък, с четириъгълен отвор в средата. Пружината – поставена в специален цилиндър, с горна тетива. Дълж. 5,3 см. Частна колекция.

Тип 38.

2. *Лом.* Бронзова фибула. Лъкът – плосък, неразчленен, леко стеснен към края. По дължината му минават две врязани линии. Иглодържателят – прикрепен към лъка с помощта на нит, четириъгълен, с отвор в средата. Пружината – скрита в специален цилиндър, с горна тетива. Дълж. 3,8 см. НИМ-София.

3. *Местонамиране неизвестно.* Бронзова фибула. Лъкът – плосък, неразчленен, леко разширен накрая. Иглодържателят – четириъгълен. Пружината – с 6 навивки и горна тетива, поддържана с кукичка. Дълж. 4,4 см. ГИМ-Казанлък.

Тип 39а.

4. *Нове.* Бронзова фибула. Лъкът – силно извит. В предната му част се намират две ажурно изрязани "очички". Крачето – отделено с висок пръстен, правоъгълно. Иглодържателят – четириъгълен. Пружината – с 10 навивки, завити около отделна ос, и горна тетива, поддържана с широка кукичка. Дълж. 6,1 см. ГИМ-Свищов.

Тип 39б.

5. *Нове,* сектор XXVI, в профила през виа сагуларис. Бронзова фибула. Лъкът – слабо извит с две врязани надлъжни линии. Крачето – плоско, правоъгълно. Иглодържателят – голям, четириъгълен. Пружината – частично запазена, с горна тетива, поддържана с кукичка. Дълж. 7,2 см. ГИМ-Свищов.

Тип 40.

6. *Местонамиране неизвестно.* Бронзова фибула. Лъкът – масивен, с триъгълно сечение и голямо конично топче в предния край. Крачето – трапецовидно, украсено с растителен орнамент на края, отливан в калъпа. Иглодържателят – трьбовиден. Пружината – частично запазена, завита около желязна ос, с долна тетива. Дълж. 6,7 см. НАМ-София.

7. *Кастра Мартис.* Желязна фибула. Лъкът – с трапецовидно сечение и конично топче в предния край. Крачето – по-широко от лъка, трапецовидно, украсено с врязан орнамент. Иглодържателят – тръбовиден. Пружината липсва. Дълж. 7,0 см. ИМ-Видин.

8. *Нове,* сектор IV, хектар III, кв. 229. Бронзова фибула. Лъкът – с трапецовидно сечение и голямо многостенно топче в предната част. Крачето – по-широко от лъка, правоъгълно, украсено на края с метоповиден орнамент. Иглодържателят – тръбовиден. Пружината липсва. Дълж. 6,5 см. ГИМ-Свищов.

Тип 41.

9. *Североизточна България* (?). Сребърна фибула. Лъкът започва с фуниевидно разширение, над което се намира кръгла халка, и завършва с кръгла плочка, изпълнена с тъмносин емайл, разположен в два концентрични кръга. Крачето – с врязани надлъжни линии, завършва с профилирано топче. Иглодържателят – малък, триъгълен. Пружината – с 5 навивки около ос, разположена в легло, образувано от фуниевидното разширение на лъка. Дълж. 5,4 см. Частна колекция.

Табл. XXIX.

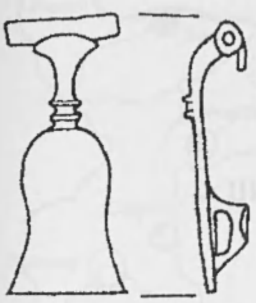
1

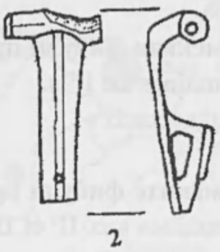
2

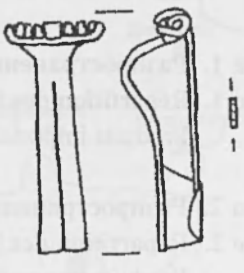
3

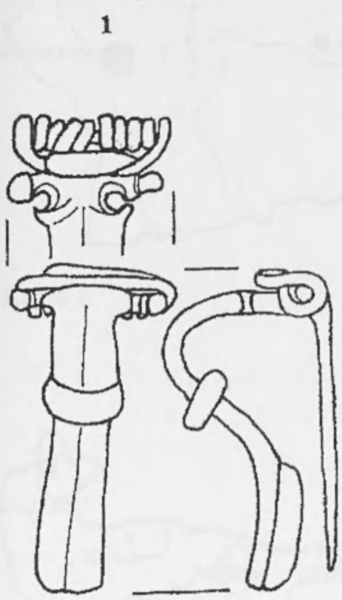
4

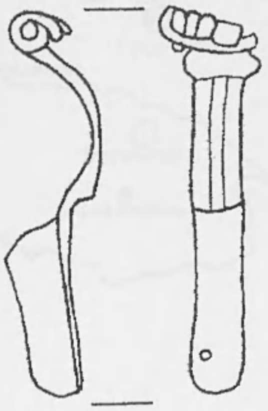
5

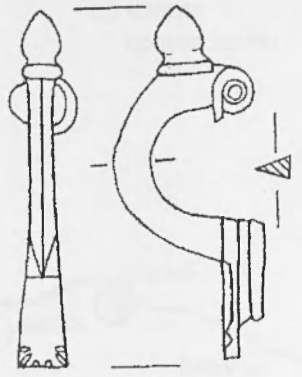
6

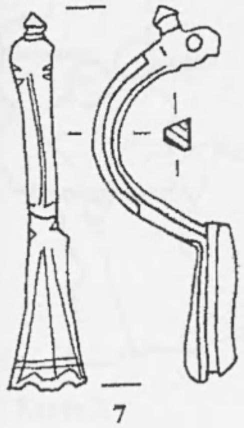
7

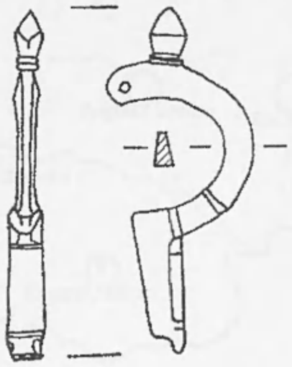
8

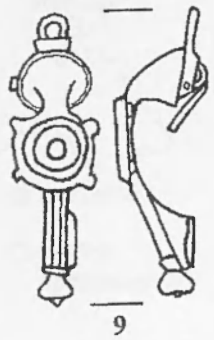
9

Карта 1. Разпространение на римските фибули през I в.
Carte 1. Répartition des fibules romaines au Ier s.
Produits importés et produits locaux

Карта 2. Разпространение на римските фибули през II и III в.
Carte 2. Répartition des fibules romaines aux IIe et IIIe s.
Produits importés et produits locaux

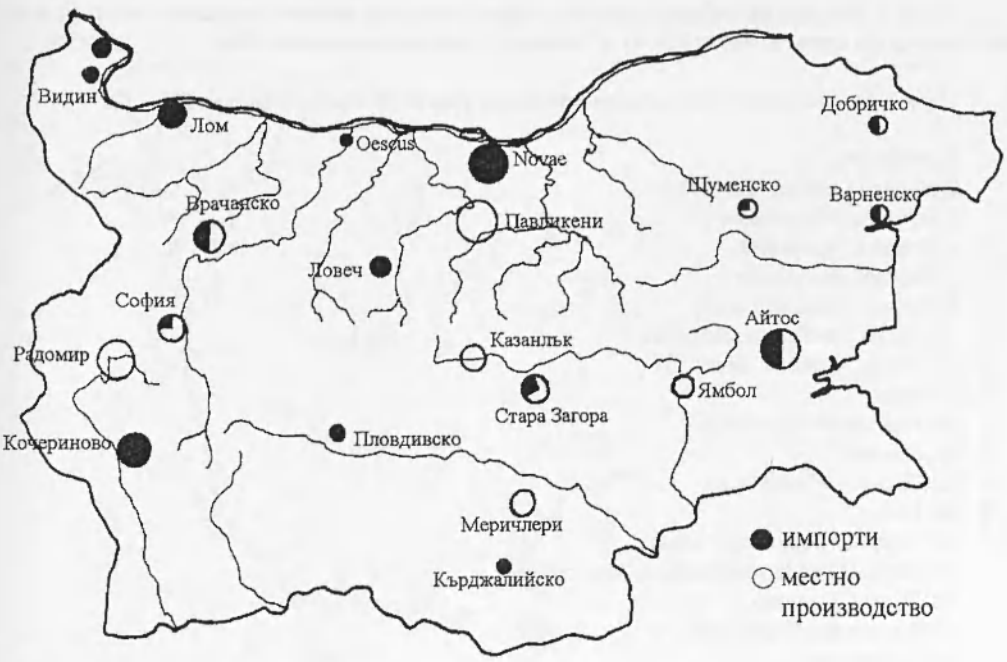
Видин
Лом
Oescus
Novae
Добричко
Шуменско
Варненско
Врачанско
Павликени
Ловеч
София
Радомир
Айтос
Казанлък
Ямбол
Стара Загора
Кочериново
Пловдивско
Меричлери
Кърджалийско
● импорти
○ местно производство

Карта 1.

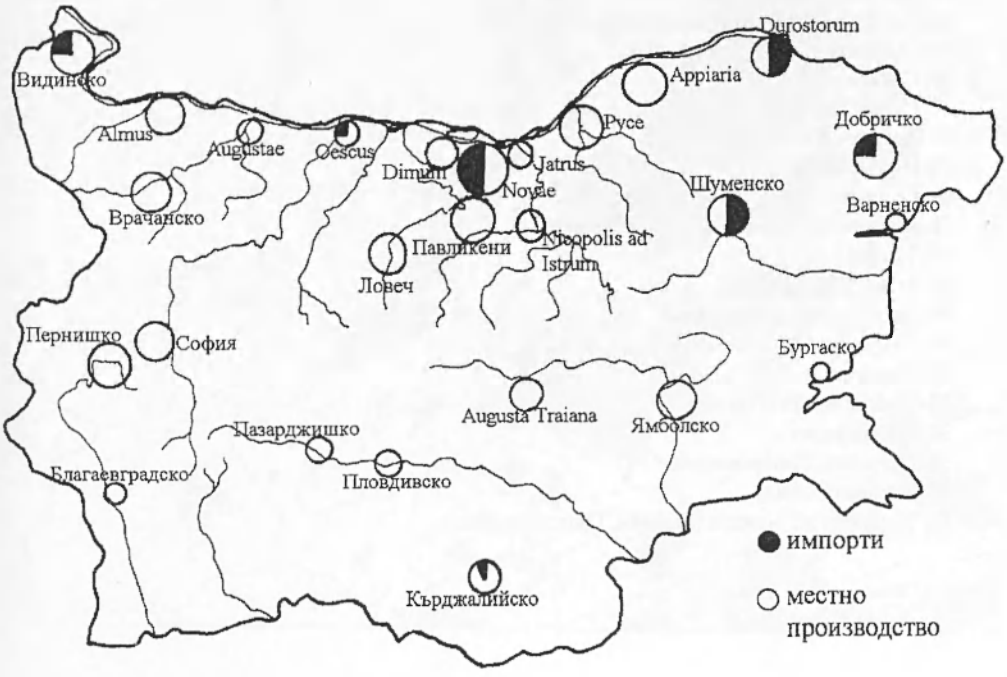
Durostorum
Appiaria
Видинско
Almus
Augustae
Oescus
Dimum
Jatrus
Русе
Добричко
Novae
Шуменско
Варненско
Врачанско
Павликени
Nicopolis ad Istrum
Ловеч
Пернишко
София
Бургаско
Augusta Traiana
Ямболско
Пазарджишко
Пловдивско
Благоевградско
Кърджалийско
● импорти
○ местно производство

Карта 2.

Карта 3. Находки на фибулите с подвито краче и на съкровищата, свързани с нападенията на германските племена върху Мизия и Тракия от втората половина на III в.

Carte 3. Trouvailles de *Fibeln mit umgeschlagenem Fuss* et de tresors, enfouis en 242 – 275

1. Видинско
2. Ratiaria (Арчар, Видинско)
3. Вършец, Монтанско
4. Дрешан, Врачанско
5. Хърлец, Врачанско
6. Габаре, Белослатинско
7. Голяма Брестница, Ловешко
8. Голяма Желязна, Ловешко
9. Ловеч
10. Николаево, Плевенско
11. Свищов
12. Царевец, Свищовско
13. Novae
14. Чаушево (Ценово), Русенско
15. Nicopolis ad Istrum (Никюп, Търновско)
16. Велико Търново
17. Железарци, Търновско
18. Търговище
19. Черенча, Шуменско
20. Бряг, Търговищко
21. Войвода, Шуменско
22. Шуменско
23. Martianopolis (Девня)
24. Aque Calidae (Айтоски минерални бани)
25. Смолник, Карнобатско
26. Сливен
27. Cabyle (Ямбол)
28. Ханово, Ямболско
29. Нова Загора
30. Съдийско поле, Новозагорско
31. Augusta Traiana (Стара Загора)
32. Тулово
33. Тъжа, Казанлъшко
34. Свобода, Старозагорско
35. Калугерово, Хасковско
36. Кърджали
37. Hadrianopolis (Одрин)
38. Пловдивско
39. Попинци, Пазарджишко
40. Serdica (София)
41. Nicopolis ad Nestum (Гърмен, Гоцеделчевско)

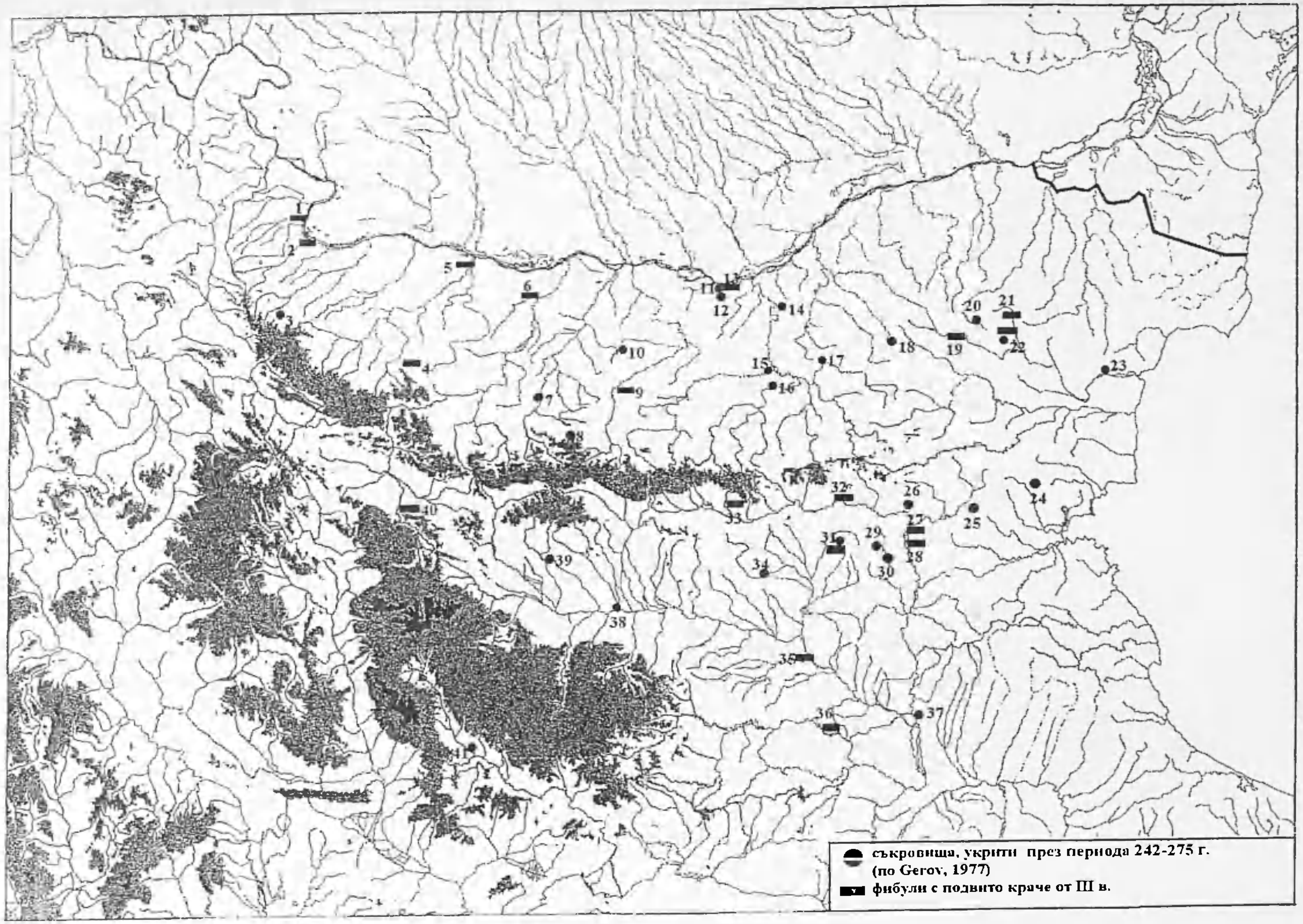
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
● съкровища, укрити през периода 242-275 г. (по Gerov, 1977)
▬ фибули с подвито краче от III в.